

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

ΡΗΤΡΕΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

COPYRIGHT απεικονιζόμενων αρχαίων και φωτογραφιών: Ο παρών αφιερωματικός τόμος περιέχει φωτογραφίες μνημείων και εκθεμάτων από τον αρχαιολογικό χώρο της Ελεύθερνας και το Μουσείο Αρχαιολογικού Χώρου Ελεύθερνας, αρμοδιότητας του Πανεπιστημίου Κρήτης (αρχείο Καθηγητή Ν. Χρ. Σταμπολίδη). Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και οι ανασκαφείς διατηρούν τα πνευματικά δικαιώματα (copyright) επί των απεικονιζόμενων αρχαίων και επί των φωτογραφιών και το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων εισπράττει τα τέλη δημοσίευσης αυτών (Ν. 3028/2002). Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και οι ανασκαφείς παραμένουν αποκλειστικά αρμόδιοι για την παραχώρηση νέας άδειας χρήσης των φωτογραφιών σε οποιονδήποτε τρίτο.

© Κειμένων: Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης

© Έκδοσης: Lamda Development & Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, 2020

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών του παρόντος αφιερωματικού τόμου (ν. 2121/1993).

ISBN 978-960-8154-93-3

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

Κοινοφελές Ίδρυμα
Ιωάννη Σ. Λάιτον

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος της Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού • 9
Πρόλογος των Χορηγών • 11
Πρόλογος του Συγγραφέα • 14

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ελεύθερα. Η θέση • 19
Η λήθη και η ανάκτηση της μνήμης • 27

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ • ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Γενικά • 41
Ονοματικά και μυθολογικά • 41
Ιστορικά και επιγραφικά • 44

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Γενικά • Λατομεία και μεταλλεία • 55
Η ανθρώπινη παρουσία • 56
Η κατοίκηση στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου • 60

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΡΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Γενικά • 69
Τα τείχη (:) • 70
Το οδικό δίκτυο • 72
Υδρευση και αποχέτευση • 75
Δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης • 77
Η πόλη κατά την Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Περίοδο • 118

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Τα νεκροταφεία στα ΒΔ και Β εκτός της πόλης • 143
Νεκροταφεία και τάφοι εντός του ζωτικού χώρου της πόλης • 144
Η νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας • 147
Οι καύσεις (150) Το αποτεφρωτήριο (150) Το περίφραγμα Κ (150)
Ο τάφος Α1/Κ1 (156) Το μνημείο Α1/Κ1 (192) Ο τάφος Α1 (192)
Τα κτήρια Λ και Μ (197) Μεμονωμένες ή αυτόνομες ταφικές πυρές (210)
Η ταφική πυρά του αριστοκράτη πολεμιστή και ο Όμηρος (210)
Οι εγχυτρισμοί (212) Οι απλές «ανοικτές» ταφές (216) Τα μεγάλα υπέργεια ταφικά μνημεία (218)
Πεσσοί και επιτύμβιες στήλες (230)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ • 235

Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ • 253

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ • 258

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ • 269

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΠΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ • 275

Η ασπίδα (276) Ο όφις και το κρίνο (287) Η αλήθεια του Ομήρου (291) Από το βασίλειο της Περσεφόνης
ή «Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα» (295) Ένας διπλός αποχαιρετισμός (299) Ένα επεισόδιο από την *Ιστορία*
του Ηροδότου: η Φρονίμη (301) Θάνατος από θλίψη (307) Μια απαγόρευση οινοποσίας (309)
Μια εικόνα μετάβασης (310)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ • 316

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ • 321

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ • 323

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΑΠΑΝΗ επιφυλάσσει συχνά μεγάλες εκπλήξεις και συναρπαστικές ανακαλύψεις, ενίοτε σε μέρη εκ πρώτης όψεως απρόσμενα ή αρχικώς υποτιμημένα. Μέρη, ωστόσο, που χάρη στη διορατικότητα, την πίστη, την επιμονή και την υπομονή των ανασκαφών αποκαλύπτουν ανεκτίμητους κρυμμένους θησαυρούς ιστορικής και πολιτισμικής γνώσης.

Η αρχαία Ελεύθερνα αποτελεί μια χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση. Ιδρυμένη σε κομβικό σημείο στην καρδιά της Κρήτης και με έντονη κατοίκηση, σχεδόν αδιάλειπτη από τους προϊστορικούς χρόνους έως τον Μεσαίωνα. Μετά την παρέλευση της ακμής της, η πόλη δεν περιέπεσε για πολύ στην ιστορική λήθη. Παρέμεινε, όμως, επί μακρόν στη σκιά των επιβλητικών μινωικών ανακτορικών κέντρων, που σε μεγάλο βαθμό μονοπώλησαν το ενδιαφέρον των πρώτων ερευνητών της νήσου, οι οποίοι αρχικά προσπέρασαν την Ελεύθερνα χωρίς ιδιαίτερη προσοχή.

Τα τελευταία τριάντα έξι χρόνια, ωστόσο, η συστηματική ανασκαφική έρευνα του Πανεπιστημίου της Κρήτης σε τρεις τομείς της πόλης και της νεκρόπολης στην Ορθή Πέτρα, υπό τον επιστημονικό συντονισμό εξαιρετικά σημαντικών αρχαιολόγων και ακαδημαϊκών δασκάλων, του Πέτρου Θέμελη, του Αθανάσιου Καλπαξή και του Νίκου Σταμπολίδη, και με τη συνδρομή εκατοντάδων φοιτητών και νέων ερευνητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό, έφερε στο φως τα εκτενή υλικά κατάλοιπα και ανέδειξε την πλούσια ιστορία της Ελεύθερνας, η οποία γνωρίζει περιόδους μεγάλης ακμής στους ομηρικούς, τους ελληνορωμαϊκούς και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Με τα εξαιρετικά σημαντικά ευρήματά της, η Ελεύθερνα συνέδραμε καθοριστικά στη γνώση της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής, θρησκευτικής και καλλιτεχνικής ιστορίας ολόκληρης της Κρήτης, ιδιαίτερα κατά τους πρώιμους ιστορικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους.

Ένα αποθησαύρισμα αυτής της γνώσης για ειδικούς επιστήμονες και ερευνητές και ταυτόχρονα έναν πολύτιμο οδηγό και συνοδοιπόρο για κάθε φιλομαθή και συνειδητοποιημένο επισκέπτη του αρχαιολογικού χώρου και του μουσείου της Ελεύθερνας αποτελεί η παρούσα πολυτελής και εξαιρετικά επιμελημένη έκδοση.

Συνεχίζοντας τη μακρά και πολλαπλά πολύτιμη συνεισφορά τους στην πολιτιστική μας κληρονομιά, το Κοινωνικό Φελέξ Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση και η εταιρεία Lamda Development εμπλουτίζουν με τον δέκατο ένατο τόμο την εμβληματική σειρά-βιβλιοθήκη «Ο Κύκλος των Μουσείων», την οποία εμπνεύστηκε ο πολυτάλαντος Βαγγέλης Χρόνης. «Ο Κύκλος των Μουσείων» αναδεικνύει και προβάλλει με την ίδια πάντα κορυφαία επιστημονική πληρότητα και αισθητική αρτιότητα τα σημαντικότερα μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας. Για τη συμβολή τους αυτή, εκφράζω μία ακόμη φορά την ευγνωμοσύνη μου.

Θερμότερες ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στον συγγραφέα του τόμου και εκ των ανασκαφών της Ελεύθερνας Καθηγητή κ. Νικόλαο Χρ. Σταμπολίδη, έναν εξαιρετικά σημαντικό και χαρισματικό άνθρωπο της σύγχρονης Αρχαιολογίας και του πολιτισμού στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς, με βαθιά επιστημονική κατάρτιση, αστείρευτη ενέργεια, αλλά και σπάνια ευαισθησία και εκφραστικό λυρισμό. Στο ανά χείρας έργο, για μια ακόμη φορά κατορθώνει με τον δικό του, ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό τρόπο, να μεταδώσει στον αναγνώστη όχι μόνο τη βαθιά γνώση και τη συσσωρευμένη εμπειρία δεκαετιών από τις έρευνές του στην Ελεύθερνα, αλλά και τη βαθιά αγάπη του για τον τόπο και τους ανθρώπους του στην ιστορική του διαχρονία.

ΛΙΝΑ ΜΕΝΔΩΝΗ

ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΛΑΤΣΗ ΚΑΙ Η ΕΤΑΙΡΕΙΑ LAMDA DEVELOPMENT, συνεχίζοντας την περιήγηση στα μουσεία της πατρίδας μας, αφιερώνουν τον φετινό ανά χείρας τόμο στην Ελεύθερνα. Είναι ο δέκατος ένατος τόμος της εκδοτικής σειράς «Ο Κύκλος των Μουσείων», η οποία επιδιώκει να προβάλλει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό με την ποιότητα που του αξίζει. Κάθε μουσείο έχει τη δική του συνεισφορά στην ανάδειξη της πλούσιας και πολύμορφης πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Η αρχαία Ελεύθερνα, η σημαντική αυτή πόλη της Κρήτης, ένας χώρος συνεχούς κατοίκησης από την προϊστορία έως τους βυζαντινούς χρόνους, με επίκεντρο την ομηρική εποχή, παρέμενε στη σιωπή αιώνων έως ότου την αποκάλυψε το επίπονο και μακρόχρονο ανασκαφικό έργο.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο το ανασκαφικό έργο που αποτυπώνεται εδώ. Η δημιουργία ενός μεγάλου αρχαιολογικού πάρκου και ενός μουσείου, κιβωτού του πολιτισμού, εντός του αρχαιολογικού χώρου –το πρώτο μουσείο αρχαιολογικού χώρου στην Κρήτη– είναι έργα μοναδικά. Αποτελούν ένα συνεχές πολιτιστικό εργοτάξιο, πυρήνα έρευνας και μελέτης για τις επόμενες γενιές, για τον σημερινό δε επισκέπτη και αναγνώστη ερέθισμα να σκεφθεί και να προσεγγίσει διαχρονικά ανθρώπινα θέματα.

Ο ανασκαφέας και συγγραφέας του τόμου, Καθηγητής κ. Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, ένας αναγεννησιακός, με βαθιά αγάπη και γνώση του τόπου φώτισε –μέσα από τα υλικά πολιτιστικά κατάλοιπα, τα ευρήματα της νεκρόπολης και την ανάδειξη του φυσικού κάλλους της Ελεύθερνας– την ανθρώπινη δραστηριότητα αιώνων και συνέδεσε τις αρχαίες πηγές με την Αρχαιολογία, ουσιαστικά με το απτό και ορατό κομμάτι της ιστορίας. Τον ευχαριστούμε θερμά, γιατί μέσω των άρτια επιμελημένων κειμένων του και της διεισδυτικής ματιάς του, αποτύπωσε και μας προσφέρει μια πολύτιμη παρακαταθήκη ιστορίας και επιστημονικής γνώσης, με τρόπο μοναδικά ποιητικό.

Οι ευχαριστίες μας απευθύνονται, επίσης, στην Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Λίνα Γ. Μενδώνη, στις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου για τη διαχρονικά πολύτιμη υποστήριξη της εκδοτικής πρωτοβουλίας «Ο Κύκλος των Μουσείων», και ασφαλώς σε όλους τους συντελεστές που συνέδραμαν καθοριστικά στην πραγματοποίηση της παρούσας έκδοσης.

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΛΑΤΣΗ

LAMDA DEVELOPMENT

*Ο λόφος της αρχαίας Ελεύθερνας και στο βάθος η Ίδη, ο Ψηλορείτης.
Εδώ ο αρχαίος άνεμος ακόμα φυσά, όπως ο καιρός χωρίς κανένα χάσμα,
αφήνοντας τα παραπετάσματα του χρόνου διάπλυτα ανοιχτά.*

ΜΕ ΕΝΑ ΜΕΓΑΛΟ ΠΕΤΡΙΝΟ ΚΑΡΑΒΙ, που έστριψε την πλώρη του βορειοδυτικά της Ίδης κι άραξε μέσα στο μάφατο πράσινο από τις ελιές και τα αμπέλια, τα αστυράκια και τους πρίνους, τα κυπαρίσσια και τα πλατάνια, μοιάζει ο λόφος της αρχαίας Ελεύθερνας (πρώην Πρινές). Δυο μικρές ρεματιές, δυο σφάκες,¹ που μέσα τους ρέουν δυο χειμάρροι, περιβάλλουν τον λόφο-πλοίο, που πάνω του ταξίδεψαν χιλιάδες άνθρωποι στο διάβα της ιστορίας της Κρήτης.

Η ύπαρξη πόσιμου νερού από τους χειμάρρους, αλλά και από πηγές και πηγάδια· η ασφάλεια που προσφέρει ο λόφος της αρχαίας Ελεύθερνας, και μάλιστα στις επίπεδες λωρίδες γης της κορυφής της ακρόπολης του (*ές κορύφαν πόλεως* θα τραγουδούσε η Σαπφώ)· η δύσκολη πρόσβασή της, και μόνον από τον Νότο, και η μεγάλη απόσταση που τη χωρίζει από τα γύρω υψώματα, μεγαλύτερη του βεληνεκούς οποιοδήποτε αρχαίου βαλλιστικού-επιθετικού όπλου της αρχαιότητας· ο συνδυασμός μεγάλων γεωργικών καλλιεργητικών εκτάσεων της ευρύτερης περιοχής προς τα βόρεια, δυτικά και ανατολικά πρηνή· βοσκοτόπων και δασών προς τα νότια ορεινά, για κτηνοτροφία και για κυνήγι, κι ακόμα για ξυλεία αρχιτεκτονικής ή ναυπηγικής χρήσης, καθώς και για μέλι, για κερί, για τα περίφημα κρητικά βότανα που γιατρεύουν τις πληγές και τις ασθένειες των ανθρώπων, και για αρωματικά φυτά για να θυμιάσουν τους θεούς των και για να περιποιηθούν το σώμα τους, από αυτά που φυτρώνουν ψηλά στη γειτονιά του λίκνου του παντεπόπτη θεού, του Κρηταγενούς Δία, πάνω στην αετοκαθίστρα που ονομάζεται Ίδη, τον Ψηλορείτη· η ύπαρξη ασβεστολιθικού πετρώματος για λατομεία και η χρήση της πέτρας στην αρχιτεκτονική και τη γλυπτική, κι ακόμα η ύπαρξη σιδήρου στη γειτονιά της, είναι μερικοί από τους λόγους που μπορώ να απαριθμήσω εδώ για την ίδρυση της αρχαίας Ελεύθερνας και της επικράτειάς της.

Η θέση της, στην καρδιά της Κρήτης, στη μέση περίπου απόσταση από την Κυδωνία στην Κνωσό κι ακόμα στον δρόμο από τη Φαιστό και τη Γόρτυνα στα νότια έως τη βόρεια παραλία, ουσιαστικά μια γερακοκαθίστρα, που ατενίζει το Κρητικό πέλαγος, την ευνόησε πολλαπλά. Με τη θάλασσα, εξάλλου, δεν είχε μόνον οπτική επαφή αλλά στις ακτές τα δύο, πιθανότατα, λιμάνια της στο Σφακάκι-Σταυρωμένο και στον Πάνορμο. Εξάλλου, τα λιμάνια και οι «δασμοί» ελλιμενισμού ή τα πλοία της, εμπορικά ή/και πειρατικά, θα ήταν σίγουρα μια ακόμα πηγή πλούτου –πέραν από τα προϊόντα της γης. Το ίδιο θα μπορούσε να υποθέσει κανείς και για μισθοφόρους Ελευθερναίους ήδη από τον 8ο/7ο αι. π.Χ., ίσως και νωρίτερα, καθώς και για την επικοινωνία γενικότερα με ξένους. Όλα τα παραπάνω μαζί θα ήσαν ορισμένα από τα κύρια αίτια της δομής μιας ανοιχτής κοινωνίας των γεωμετρικών και πρωτοαρχαϊκών χρόνων, στην οποία οφείλεται εν πολλοίς η σχέση της Ελεύθερνας με άλλες περιοχές και πόλεις όχι μόνον της Κρήτης αλλά και της Πελοποννήσου,

της Αττικής, των νησιών του Αιγαίου, των Κυκλάδων, της Δωδεκανήσου, της Μικράς Ασίας, της Κύπρου, της Συροπαλαιστινιακής ακτής και της Αιγύπτου –ίσως και της Ετρουρίας–, για να αρκεστώ στις βεβαιωμένες έως σήμερα επαφές, μέσα από τα υλικά κατάλοιπα που φέρνουν κάθε μέρα στο φως οι ανασκαφές.

Για όλους τους παραπάνω λόγους στερεώθηκε βαθμιαία εδώ η ανθρώπινη παρουσία ήδη από την 3η τουλάχιστον χιλιετία π.Χ., και προχώρησε και άνθησε πολλές φορές στο διάβα της ιστορίας της. Όσπου στον Μεσαίωνα οι Βενετσιάνοι απαγόρευσαν την κατοίκηση στον ευρύτερο χώρο της, για να γαληνέψει στην Κρήτη η Γαληνοτάτη (Βενετία). Η λήθη της όμορφης πολιτείας όμως δεν κράτησε για πολύ. Ήδη από την Αναγέννηση, και σε όλη τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα, την επισκέπτονταν και την ανέφεραν για διάφορους λόγους λόγιοι, αρχαιοδίφες και φυσιοδίφες. Ακόμη και ο Έβανς, στη λήξη του 19ου αιώνα, την επισκέφθηκε πριν καταλήξει στην Κνωσό. Μόνο μια μικρή συστηματική ανασκαφική έρευνα επεχείρησε στα 1928 ο Η. Ρayne, διευθυντής τότε της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, για να καταλήξει ότι «*that there seems little if any possibility of the site justifying a second campaign*». ²

Η εκτίμησή του αυτή, ωστόσο, διαψεύδεται κάθε μέρα και πιο πολύ από τις συνεχιζόμενες ανασκαφές του Πανεπιστημίου της Κρήτης τα τελευταία τριάντα έξι χρόνια. Τριάντα έξι χρόνια ανασκαφικού και ερευνητικού μόχθου σε τρεις διαφορετικούς τομείς από τους συναδέλφους Π. Θέμελη (έως το 2003), Αθ. Καλπαξή (έως το 2009) και τον υπογράφοντα που συνεχίζει –αφού η ευρύτερη περιοχή της πόλης με τα ιερά και τις νεκροπόλεις της καταλαμβάνει ένα συνολικό εμβαδόν περίπου τεσσάρων τετραγωνικών χιλιομέτρων– είναι ικανά να αναδείξουν ορισμένα μόνον από τα δείγματα της κατοίκησης του χώρου και του πλούτου της, σε τρεις έως σήμερα περιόδους ακμής: της περιόδου των ομηρικών επών του 9ου, του 8ου και του 7ου αιώνα π.Χ., αυτής των ελληνορρωμαϊκών χρόνων και, τέλος, των παλαιοχριστιανικών/πρωτοβυζαντινών χρόνων. Έτσι η Ελεύθερα κατέστη αντίποδας των μεγάλων ανασκαφικών χώρων των μινωικών ανακτορικών κέντρων της Κρήτης, πόλη ικανή να αποδείξει γλαφυρά τόσο τη συνέχεια της ακμής του νησιού στη λεγόμενη περίοδο των Σκοτεινών Χρόνων όσο και τη μεγάλη συμμετοχή του στην «αυγή» του ελληνικού πολιτισμού. Για πάνω από ένα τρίτο του αιώνα εκπαιδεύονται εκατοντάδες φοιτητές και φοιτήτριες του Πανεπιστημίου της Κρήτης αλλά –σε μικρότερους αριθμούς– και φοιτητές όλων των άλλων Πανεπιστημίων της χώρας μας, καθώς και του εξωτερικού: της Κύπρου, της Δανίας, της Ολλανδίας, της Γερμανίας, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Βρετανίας, των Ηνωμένων Πολιτειών, της Αυστραλίας, της Ιαπωνίας και της Τουρκίας. Τριάντα έξι χρόνια δημιουργικής εργασίας και σύνθεσης στην ιστορία που προσφέρουν τα υλικά κατάλοιπα του πολιτισμού αυτής της σημαίνουσας αρχαίας κρητικής πολιτείας.

Δορυφορική λήψη της Κρήτης με τη θέση της Ελεύθερνας.

Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι, δημιουργώντας την παράδοση μιας αγαστής συνεργασίας του Πανεπιστημίου με το Υπουργείο Πολιτισμού στην πράξη, τη συμπλήρωση των είκοσι χρόνων έρευνας την εορτάσαμε με τον ενδεδειγμένο τρόπο. Παρουσιάσαμε δηλαδή στο ευρύτερο κοινό της αλλοδαπής και της ημεδαπής, αλλά και στους μαθητές των σχολείων, στους φοιτητές των Πανεπιστημίων και στους συναδέλφους αρχαιολόγους, τη συντελεσθείσα πρόοδο μέσα από την Έκθεση «*Ελεύθερνα: πόλη – ακρόπολη – νεκρόπολη*» στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (2004-2005) και με τον συνοδευτικό τόμο στα ελληνικά και αγγλικά. Κάτι ανάλογο είχαμε πράξει και για τη συμπλήρωση δέκα χρόνων το 1994, με μια μικρότερη τότε Έκθεση, πάλι στην Αθήνα, στο ίδιο Μουσείο, η οποία ακολούθησε μια ακόμη πιο μικρή αλλά εμβληματική στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, το 1993/1994.

Οι παραπάνω επετειακές αναφορές σχετίζονται με το γεγονός ότι οι αρχαιολόγοι συνήθως διαθέτουν –ή θα έπρεπε να διαθέτουν– την αίσθηση της έννοιας του πεπερασμένου χρόνου. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί –ή θα πρέπει να τους οδηγεί– στο να προλαμβάνουν το βιαστικό βήμα του αμείλικτου χρόνου, ο οποίος, όπως ο Κρόνος, καταβροχθίζει τα παιδιά του, με το μοναδικό έως τώρα αντίδοτο: τη διατήρηση της μνήμης με την παρουσίαση του έργου τους. Γι' αυτό άλλωστε και προχωρούμε, σήμερα, σε αυτήν την πολύτιμη έκδοση, προσφορά γενναιόδωρη στη σειρά των εκδόσεων που ξεκίνησε το Ίδρυμα Ιωάννη Λάτση, η οποία αποτελεί εξαιρετική συμβολή στη διάδοση και προβολή των μουσείων της χώρας μας, *κτήμα εσαεί*.

Η εξαιρετικά δύσκολη και λεπτή παρουσίαση του αποτελέσματος μιας έρευνας που συνεχίζεται και θα συνεχίζεται και στις επόμενες γενεές δεν αποτέλεσε για μένα παράγοντα αποθάρρυνσης αλλά παρακίνησης στην τιμητική πρόταση της Lambda Development και του Κοινωνικού Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση για την έκδοση της Ελεύθερνας το 2020. Ανάμεσα στους πολλούς λόγους, που θα μπορούσα να αναφέρω εδώ, είναι και η διαπίστωση ότι το προϊόν της έως σήμερα ανασκαφικής έρευνας, κυρίως της νεκρόπολης της Ορθής

Πέτρας, είναι τέτοιας ποιότητας και ποσότητας, που μπορεί να αποτελέσει υλικό συζήτησης και περαιτέρω μελέτης για τους ειδικούς. Είναι μάλιστα ικανό να συμβάλει στη γνώση της ιστορίας των ιδεών, των ηθών και των εθίμων της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής Περιόδου, αρυόμενο στοιχεία από τον χώρο της λεγόμενης «*αρχαιολογίας του θανάτου*» αλλά και από τον χώρο της παλαιοδημογραφίας, της παλαιοπαθολογίας, της φυσικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, της παλαιοβοτανολογίας κλπ. Να συμβάλει, πιο εξειδικευμένα, στην ιστορία της Κρήτης τόσο κατά τη λεγόμενη περίοδο των Σκοτεινών Χρόνων (11ος-9ος αι. π.Χ.) όσο και κατά τη λεγόμενη «Περίοδο Σιωπής»³ των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (6ος και 5ος αι. π.Χ.) του νησιού. Κι ακόμα, να προσθέσει πολλά στα κεφάλαια της δημόσιας, κοινωνικής και ιδιωτικής ζωής, στην οργάνωση του χώρου, τις διακρατικές συνθήκες, τους νόμους, τη θρησκεία, την οικονομία και την τέχνη των επόμενων χρονολογικά περιόδων: της Κλασικής, της Ελληνιστικής, της Ρωμαϊκής και της Πρωτοβυζαντινής. Για τους παραπάνω λόγους, άλλωστε, δημιουργήθηκε το 2006/2007, με χρηματοδότηση του Γ΄ ΚΠΣ και του Interreg II, το αρχαιολογικό πάρκο της Ελεύθερνας. Σ' αυτό εντάχθηκε το υπαίθριο Μουσείο με το τριβαθμιδωτό στέγαστρό του, για να προστατέψει τον χώρο της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, καθώς και άλλα σημεία της ανεσκαμμένης αρχαίας πόλης, όπως λ.χ. στον Κατσίβελο, το στέγαστρο της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του Μιχαήλ Αρχαγγέλου καθώς και ένα ολόκληρο δίκτυο οδών, μονοπατιών, φυλακίων, σταθμών, καθιστικών και σημάτων. Ένα δίκτυο δηλαδή που καλύπτει την αρχαία πόλη, την ακρόπολη, τη νεκρόπολη και τα γύρω της μνημεία. Και με τη χρηματοδότηση του Δ΄ Κοινοτικού Πλαισίου του Υπουργείου Ανάπτυξης και του Υπουργείου Πολιτισμού χτίστηκε η Κιβωτός των λειψάνων της αρχαίας Ελεύθερνας, ο φάρος της μνήμης, το Μουσείο της, το οποίο εγκαινίασε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας τον Ιούνιο του 2016, για να είναι σήμερα (στατιστική του φθινοπώρου του 2019) το δεύτερο σε αριθμό επισκεπτών στην Κρήτη.

Επομένως, επιθυμούμε το ανά χείρας έργο να αποτελέσει για τον αναγνώστη όχι μόνο μιαν ακόμη αφορμή γνωριμίας με μια σημαίνουσα πόλη της Κρήτης στην αρχαιότητα, με διαχρονική συνέχεια –τουλάχιστον από την αυγή του ελληνικού πολιτισμού και μετά–, αλλά, επιπλέον, μέσα από την ανάγνωση και την επίσκεψή του στον χώρο να του δοθεί η ευκαιρία της ατομικής προσέγγισης, που θα τον βοηθήσει να προβεί σε συγκρίσεις με το σήμερα και να εξαγάγει τα συμπεράσματά του. Μέσα από τις σελίδες του παρόντος έργου γίνεται προσπάθεια να δοθούν τόσο στον ειδικό και τον διαβασμένο αναγνώστη όσον και στον μη ειδικό, τον μαθητή, τον απλό επισκέπτη του ανασκαφικού χώρου και του Μουσείου, οι απαραίτητες γνώσεις που θα τους εντάξουν στον χρόνο, τον χώρο και την ανθρώπινη δραστηριότητα μιας παρελθούσας πραγματικότητας.

Τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένεια Σπύρου Λάτση και στον εμπνευστή της σειράς «Ο Κύκλος των Μουσείων» Βαγγέλη Χρόνη. Επίσης, ευχαριστώ τον Οδυσσέα Αθανασίου, Διευθύνοντα Σύμβουλο της Lamda Development, και την Υβέτ Κοσμετάτου, καθώς και την Εύα Λιανού του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση. Για το άριστο αποτέλεσμα του ανά χείρας τόμου, ευχαριστώ θερμά την εκδότρια Ειρήνη Λούβρου, την Ελίζα Κοκκίνη, τον Νίκο Λαγό, τον Παντελή Μπουκάλα, τον φωτογράφο Σωκράτη Μαυρομάτη και όλους τους συνεργάτες της έκδοσης.

Καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ • Η ΘΕΣΗ

Ογδόντα και πλέον εκατομμύρια χρόνια πριν, η Κρήτη ήταν βυθός της θάλασσας, γεγονός που πιστοποιείται και από τα όστρεα και τα απολιθωμένα θαλάσσια όντα που ανευρίσκονται σήμερα στα πετρώματα ακόμα και στα υψηλότερα μέρη του νησιού. Αργότερα ξεπήδησε η Αιγιίδα με τα νησιά να σχηματίζουν τους σταθμούς της γης, ανάμεσα στα κύματα της θάλασσας, και μέγιστη την Κρήτη στα νότια, με υψηλότερα (περίπου 2.500 μ.) τα βουνά της Ίδης (Ψηλορείτης) στο μέσον και τα Λευκά Όρη στα δυτικά και τη Δίκτη και τα λασιοθιώτικα βουνά στα ανατολικά.

Ο Νίκος Καζαντζάκης την περιγράφει σαν θειό («δεν ήταν νησί, ήταν θειό που κείτονταν στη θάλασσα»). Για μένα, είναι ένα σώμα ανθρώπου πάνω στα κύματα, με τα χέρια ψηλά τα ακρωτήρια της Κισάμου στα δυτικά, την κεφαλή στο Ακρωτήριο των Χανίων, την καρδιά στον Μυλοπόταμο του Ρεθύμνου, την κοιλιά –τον πλούτο– στο Ηράκλειο και τα πόδια, που στηρίζουν το σώμα, στο Λασιθί.

Για την αρχαιότητα θα έμοιαζε ήπειρος (*ἄπειρος γῆ*) κι ο Όμηρος γι' αυτό την αναφέρει ως «*πίερα*» (πλούσια και αυτάρκη), με τις πόλεις της να φθάνουν τις εκατό (Ομήρου *Ιλιάς* και *Οδύσσεια*). Μια από αυτές ήταν η Ελεύθερνα, στολίδι στην καρδιά του νησιού. Ο επιμήκης λόφος του Πρινέ (σημερινή Αρχαία Ελεύθερνα), από μαργαϊκό ασβεστολιθικό πέτρωμα, εντάσσεται στις χαμηλότερες έσχατες βορειοδυτικές υπώρειες του Ψηλορείτη, της Ίδης.⁴ Δύο ρέματα, δύο χείμαρροι –με νερό που στερεύει στις μέρες μας τον Ιούνιο και ξαναγεμίζει με τα δυνατά πρωτοβρόχια του φθινοπώρου–, με κατεύθυνση από τα ΝΑ προς τα ΒΔ το πρώτο, και σχεδόν από τα Ν προς τα ΒΔ το δεύτερο, δηλαδή ο Φαραγγίτης ή ρέμα της Αγίας Κυριακής στα Α και το ρέμα της Χαλοπότας στα Δ αντιστοίχως, ορίζουν τον λόφο στη βάση του. Ένα τρίτο μικρότερο, στενό και βαθύ ρέμα, που με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ περνά από τις Κολακές και ορίζει από τα δυτικά τον λόφο του χωριού της σημερινής Ελεύθερνας, συγκλίνει προς τη Χαλοπότα. Έτσι και τα τρία ρέματα, ενωμένα σε ένα, συνεχίζουν προς τα Β-ΒΔ, για να συναντήσουν την περίφημη αρχαία γέφυρα, στην περιοχή της Λαγκάς, η οποία συνορεύει προς τα ΒΔ της με την κοινότητα της Αλφάς, όπου και τα περίφημα ακόμα και σήμερα λατομεία ασβεστολιθικής πέτρας. Ο παραπόταμος αυτός συναντά κι άλλους στην πορεία του προς το Κρητικό πέλαγος. Άλλωστε, η κοιλάδα που δημιουργείται από τον παραπόταμο, αποτελεί μια από τις φυσικές διόδους της Ελεύθερνας προς τη θάλασσα, προς την ακτή ανατολικά του Σταυρωμένου. Οι παλαιότεροι θυμούνται ακόμη ότι εκεί κατέληγαν τα κοπάδια των προβάτων τους τα καλοκαίρια, για να «αρμυρίσουν». Μια δεύτερη δίοδος αποτελούσε η εκβολή του μεγάλου ποταμού, του Γεροπόταμου,⁵ ανατολικότερα, ανάμεσα στον Σταυρωμένο και το Πάνορμο. Το τελευταίο είναι εύκολα προσβάσιμο από

Η είσοδος της ακρόπολης από τα νότια με τον «μεσαιωνικό» πύργο στο μέσον και το Κρητικό πέλαγος στο βάθος.

Τοπογραφικό διάγραμμα του λόφου του Πρινέ και της Ελεύθερνας με τις ονομασίες των θέσεων.

κόπτεται περίπου στο βόρειο άκρο του από τον λεγόμενο μεσαιωνικό Πύργο. Οι κλιτύες του λόφου από την κορυφή έως το μέσον περίπου του ύψους των, ανατολικά και δυτικά, είναι απότομες στη συνέχεια, όμως, διαμορφώνονται σε φαρδύτερα, επίπεδα άνδηρα κατερχόμενα προς τη βάση του λόφου, προς τις κοίτες των χειμάρρων. Η πρόσβαση προς την κορυφή, την ακρόπολη, της αρχαίας πόλης ήταν δυνατή μόνον από τα νότια, από τον στενό αυχένα, πλάτους περίπου 20 μ., με απόκρημνες, σχεδόν κάθετες, πλευρές ανατολικά και δυτικά. Το μέσον του προστατεύεται ακόμα και σήμερα από τον αναστηλωμένο μεσαιωνικό πύργο, ο οποίος εδράζεται σε παλαιότερη βάση. Στον αυχένα φθάνει κανείς από τον κεντρικό δρόμο του χωριού Αρχαία Ελεύθερνα (πρώην Πρινέ), ομορφοχώρι, ριζίτικο, αφού στον δρόμο προς το σπαθί που χαράζει η ΒΔ κορυφογραμμή για τον Ψηλορείτη δεν συναντά κανείς άλλο χωριό.

Ο λόφος του σημερινού χωριού της Ελεύθερνας, στα δυτικά του Πρινέ, ευκολότερα προσβάσιμος και με επίπεδη τη ράχη του, λίγο πιο υπερυψωμένη στα νότια, είναι αρκετά ευρύχωρος, με άνδηρα μόνον στην ανατολική κλιτύ του, που κατέρχεται προς τη Χαλοπότα. Στα νότιά του αναπτύχθηκε το σημερινό χωριό Ελεύθερνα (ονομασία που του δόθηκε το 1935), τα πρώην Αναχουρδομέτοχα ή Μετόχια, που σήμερα είναι μεγαλύτερο σε μέγεθος και πληθυσμό από τον Πρινέ (σημερινή Αρχαία Ελεύθερνα).

Από την περιγραφή που προηγήθηκε, γίνεται φανερό ότι τα δύο υψώματα προβάλλουν σαν χερσόνησοι ανάμεσα στις ρεματιές και τους χειμάρρους στη βάση τους. Στην ομοιότητα αυτή του φυσικού αναγλύφου με τις πραγματικές χερσονήσους που εισχωρούν στη θάλασσα, νομίζω, άλλωστε, ότι οφείλει την ονομασία της η βόρεια έκταση του λόφου της Ελεύθερνας, η οποία ονομάζεται σήμερα Νησί.

το πλάτωμα των Αγγελιανών και του Περάματος, βόρεια και ανατολικά της αρχαίας Ελεύθερνας, αποτελώντας μια τρίτη δίοδο της αρχαίας πόλης προς τη βόρεια ακτή του νησιού. Η δυτικότερη πρόσβαση της πόλης από τη βόρεια ακτή του Κρητικού πελάγους ανηφορίζει από το Σφακάκι προς τη Βιράν (= γκρεμισμένη) Επισκοπή και μετά προχωρεί κανείς είτε από τους Έρφους προς την Αλφά είτε από τα Σκουλούφια και τις Ρούπες προς την Ελεύθερνα. Μετά τις περνούσε από τη θέση Τσίδος προς τον λόφο της Ελεύθερνας δυτικά του Πρινέ, αφήνοντας λίγο πιο νοτιοδυτικά την κοντινή Μονή Αρκαδίου.

Ο λόφος του Πρινέ (σημερινή Αρχαία Ελεύθερνα) ορθώνεται σε ύψος περίπου 380 μ. πάνω από τη θάλασσα στο υψηλότερο σημείο του και περίπου 410 μ. στο σημερινό χωριό. Η κορυφογραμμή του λόφου διαιρείται σε δύο σχεδόν επίπεδες, σχετικά ευρύχωρες λωρίδες γης, μια βαθμιδωτή πλατιά στα Β (το Πυργί) και μια ευρύτερη και ψηλότερη στο μέσο. Νοτιότερα σχηματίζει έναν αυχένα που δια-

Άποψη της αρχαίας ελληνιστικής γέφυρας της Ελεύθερνας.

Ο κεντρικός πυρήνας κατοίκησης της αρχαίας πόλης, και μάλιστα διαχρονικά, τοποθετείται στον λόφο του Πρινέ. Η εικόνα αυτή δεν φαίνεται, από τα έως σήμερα δεδομένα, ότι μπορεί να αλλάξει ριζικά, μολοντί –συν τω χρόνω– εντοπίζονται και ερευνώνται και άλλα οικιστικά σύνολα στη γύρω περιοχή. Η επιλογή αυτή φαίνεται ότι πηγάζει από την ασφάλεια που προσφέρει ο λόφος και μάλιστα στις ευρύχωρες λωρίδες γης της κορυφής του, η οποία θα χρησίμευε και ως ακρόπολη του αρχικού οικισμού και της πόλης. Δεν είναι μόνον το ύψος του λόφου, αρκετές δεκάδες μέτρα πάνω από την κοίτη των χειμάρρων που τον περιρρέουν, ούτε πάλι η σχετικά απότομη κλίση στις πλαγιές του ψηλά, που εξασφάλιζαν αρκετή προστασία στην ακρόπολη. Είναι και η απόσταση που χωρίζει το φρύδι των υψωμάτων της Ελεύθερνας στα Δ, της Λαγκάς στα Β και του Τριπόδο στα Α, από την ακρόπολη του Πρινέ, μεγαλύτερη του βεληνεκούς οποιουδήποτε αρχαίου βαλλιστικού-επιθετικού όπλου, που δεν επέτρεπε τη στενή πολιορκία από τα σημεία αυτά. Ίσα ίσα μάλιστα, αμυντικές εγκαταστάσεις, που, ενδεχομένως, θα είχε τοποθετήσει η πόλη στα συγκεκριμένα υψώματα, θα της εξασφάλιζαν μεγαλύτερη προστασία. Τέλος, η μοναδική φυσική πρόσβαση από τα Ν, από τη στενή δίοδο του αυχένα, απόκρημνη από τα Α και τα Δ, καθιστούσε δύσκολη την πολιορκία ή την κατάληψη της ακρόπολης, ιδιαίτερα με την ύπαρξη τειχισμού στο σημείο αυτό, όπως γνωρίζουμε ότι συμβαίνει και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις στην αρχαιότητα (λ.χ. στη Γεωμετρική Ζαγορά της Άνδρου).

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΣΤΑ ΔΕΞΙΑ: Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στον λόφο του Πρινέ. Διακρίνονται ο Τομέας I Ανατολικός (ελληνορωμαϊκή πόλη), ο Τομέας II Κεντρικός (ακρόπολη) και ο Τομέας III Δυτικός (ελληνορωμαϊκή πόλη και ομηρική νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου).

Άλλωστε, ακόμα και σήμερα στο Β άκρο της στενής διόδου, που οδηγεί από το χωριό του Πρινέ προς την κορυφή του λόφου, υψώνεται τμήμα αναστηλωμένου τείχους-πύργου, πιθανότατα βυζαντινού, που εδράζεται σε παλαιότερα θεμέλια.

Οι ίδιοι όροι σχετικά με την οπτική επαφή με τη θάλασσα, την ύδρευση και τον παραγωγικό πλούτο ισχύουν και για τον λόφο της Ελεύθερνας, καθώς και για τον βορειότερο χώρο του υψώματος της σημερινής Ελεύθερνας, το Νησί, με τη μόνη διαφορά ότι η φυσική πρόσβαση, που βρίσκεται στα Ν, γίνεται εδώ με σχετική ευκολία, επομένως, δεν προβάλλει τόσο έντονο το στοιχείο της φυσικής οχύρωσης, όπως άλλωστε και νοτιοανατολικότερα στη θέση Ελληνικό, παρά την απότομη κόψη του βράχου από τα Α και τα ΝΑ. Βέβαια, η θέση Νησί θα μπορούσε επίσης να οχυρωθεί από τα νότια, έστω και με μεγαλύτερο σε μήκος τείχος, και να χρησιμεύσει και ως αμυντική θέση για ενδεχόμενες επιθέσεις προς την ακρόπολη του Πρινέ. Και εδώ η απόσταση από τα δυτικά, τα βόρεια και τα ανατολικά είναι μεγάλη για οποιοδήποτε αρ-

Ο λόφος του Πρινέ και ο «μεσαιωνικός» πύργος της αρχαίας Ελεύθερας από τα νοτιοδυτικά. Στο βάθος τα Ταλλαία Όρη.

χαίο βαλλιστικό όπλο. Άλλωστε 2-3 χλμ. δυτικότερα, στη θέση Τσίδος, από όπου ατενίζει κανείς τα Λευκά Όρη, τον κάμπο του Ρεθύμνου και τις βόρειες ακτές, θα υπήρχε (αμυντική;) εγκατάσταση, που ήταν σε θέση να προειδοποιήσει την πόλη σε περίπτωση κινδύνου από τα δυτικά. Το ίδιο φαίνεται ότι συνέβαινε με γειτονικές της αρχαίας πόλης εγκαταστάσεις στη θέση της Αλφάς στα ΒΔ και της Λαγκάς στα Β και τα Α. Τέλος, και στον λόφο της Ελεύθερας διαπιστώνεται ανθρώπινη δραστηριότητα και κατοίκηση τουλάχιστον από τα γεωμετρικά /αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια, η οποία γίνεται εντονότερη στη θέση Νησί στα ελληνιστικά χρόνια, με έναν πυκνό οικισμό εκεί. Τα κινητά ευρήματα –κυρίως πήλινα ειδώλια– του μεγάλου κλασικού περιβάλλοντος Β και Α του δημοτικού σχολείου της Ελεύθερας και Ν του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου, τα σποραδικά όστρακα της Γεωμετρικής/Αρχαϊκής Περιόδου κάτω από τον ελληνιστικό οικισμό και τα παλαιότερα αλλά και πιο πρόσφατα ευρήματα στο ιερό στη θέση Ελληνικό, νότια, στο σημερινό νεκροταφείο του χωριού, χρονολογούνται τουλάχιστον από τα γεωμετρικά και τα αρχαϊκά χρόνια.

Κρητικός τοξότης. Ξυλογραφία σε χαρτί 13,5 x 16,5 εκ., Άμστερνταμ, 1688.

Η ΛΗΘΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Η επαναστατική τετραετία (1363-1367) που σηματοδεύτηκε από την *αποστασία του Αγίου Τίτου*, ώστε να καταστεί η Κρήτη ανεξάρτητη από τη Βενετία, και την επανάσταση του Ιωάννη Καλλέργη (1365) ενάντια στην ενετική καταπίεση, είχε άδοξο τέλος. Η συνέπειά της ήταν να διαταχθεί από τους Βενετούς να εκκενωθούν η Ελεύθερνα, το Λασιθί και η Ανώπολη Σφακίων, ώστε να μην αποτελέσουν ξανά ορμητήρια επαναστατών.⁶ Στα 465 χρόνια ενετικής κατάκτησης (1204-1669), η σκληρότητα των κατακτητών στην «αποικία» της Κρήτης είχε ως αποτέλεσμα είκοσι επτά (27) συνολικά επαναστάσεις. Οι σημαντικότερες για την περιοχή του Μυλοποτάμου, όπου βρίσκεται η Ελεύθερνα, υπήρξαν αυτές του Α. Καλλέργη (1283-1299) και του Β. Καλλέργη, με κέντρο τους γειτονικούς της Ελεύθερνας Μαργαρίτες (1332-1333).

Η επαναστατική δράση της οικογένειας των Καλλέργηδων (Καλλεργών) για έναν σχεδόν αιώνα εξόργισε τους Βενετούς τόσο εναντίον της οικογένειας όσο και εναντίον της περιοχής δικαιοδοσίας της, του Μυλοποτάμου, ώστε στον Τόμο Α', βιβλίο Θ, σελ. 203, του έτους 1365, στον λογαριασμό που έδωσε στη Βενετία ένας από τους προβλεπτές (αρμοστές) του νησιού, ο Paul Loredan, να αναγράφονται τα εξής: ... *Περί των αυστηρών μέτρων, τα οποία ελήφθησαν διά να στερεωθή η υποταγή της αποικίας ταύτης (ενν. της Κρήτης). Οι αποστάται δεν έχουν πλέον αρχηγούς... Τα όσα φρούρια εχρησίμευον εις αυτούς ως καταφύγιον, αι πόλεις του Λασιθίου και της Ανωπόλεως, όλα τέλος τα οχυρά φρούρια, όσα δεν εκρίναμεν αρμόδια και κατάλληλα να κατέχωμεν, κατεδαφίσθησαν, οι δε κάτοικοι αυτών μετεφέρθησαν και κατώκησαν αλλαχού, και οι πέριξ αυτών αγροί θέλουν μένει αγεώργητοι, απηγορευμένον είναι μάλιστα, επί κεφαλική ποινή, και μόνον να πλησιάση τις εις αυτούς.*⁷

Η σκληρότητα και η αυστηρότητα που επέδειξε η Βενετία περιγράφονται γλαφυρά από τον V. Bérard,⁸ στα τέλη του 19ου αι., ως εξής: ... *Την ισοπέδωσαν, την έσπειραν αλάτι και απαγόρευσαν να ξαναανεγείρουν τα τείχη της...*

Από τα παραπάνω μπορούν να εξαχθούν ορισμένα τεκμηριωμένα συμπεράσματα σχετικά με τον Μυλοπόταμο και ιδιαίτερα την Ελεύθερνα. Η σαφής απουσία της από την αναφορά του Loredan σε περιοχές όπως το Λασιθί και η Ανώπολη Σφακίων μπορεί να φανερώνει τη συρρίκνωση της Ελεύθερνας ως πόλης ήδη κατά τη διάρκεια της *αποστασίας του Αγίου Τίτου* (1363-1366) και της επανάστασης του Ι. Καλλέργη (1365). Η Ελεύθερνα μπορεί να συμπεριληφθεί μόνο στον όρο *τα οχυρά φρούρια*, όπως συμπερασματικά εξάγεται από την ύπαρξη έως και σήμερα του τμήματος του οχυρού Πύργου στη νότια είσοδο της ακρόπολης της αρχαίας Ελεύθερνας (σημερινός λόφος Πρινέ/Αρχαίας Ελεύθερνας).⁹

Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανόν ότι η ανθρώπινη παρουσία στην Ελεύθερνα του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα θα είχε πολύ συρρικνωθεί και μετά την καταστροφή και ισοπέδωση των Μαργαριτών από την επανάσταση του Βάρδα Καλλέργη (1332-1333). Επομένως, η πλήρης εγκατάλειψη του Πύργου και των οικημάτων θα επήλθε οριστικά και αμετάκλητα μετά τα μέτρα που αναφέρει ο προβλεπτής.

Η ερήμωση της Ελεύθερνας, όχι μόνον των οικοδομημάτων κατοίκησης και λατρείας, που χρησιμοποιούνταν έως την περίοδο της *αποστασίας του Αγίου Τίτου* και της επανάστασης του Ι. Καλλέργη, αλλά

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: *Χειρόγραφος χάρτης της Κρήτης. Orrianus Aramensis, 1554.*

Ἐρανίδης δ' εἰσὶν κραιερόν
πρόσθεσ ἀμφίχλασέδης ρυτῆ
καὶ θήρας ποίησεν ἀμφιψάδης

νεοθηλέα παυοι ,
πρασιζωοις ,
σκούρητας

και της καλλιέργειας των αγρών, φαίνεται ότι οδήγησε στην εγκατάλειψη και την αφάνειά της. Μόνον η θέση των ερειπίων της και το όνομά της εξακολούθησαν να υπάρχουν, και μάλιστα το τελευταίο συχνά παραφθαρμένο (τα Λεύτερνα ή η Λεφτίνα).

Δύο γενιές αργότερα, το 1415, χρονολογικά σχετικά κοντά με τα παραπάνω γεγονότα, ο Christoforo Buondelmonti (1386-περ. 1430) περιηγείται την Κρήτη και αναφέρεται στην καταστροφή τόσο της Ελεύθερνας όσο και ορισμένων μνημείων της, σημειώνοντας ένα από τα αξιολογότερα της πόλης, τις Δεξαμενές της.¹⁰ Το μνημείο αυτό είναι και σήμερα ορατό και σχεδόν ανέπαφο από τον χρόνο και τις καταστροφές, καθώς οι δεξαμενές είναι λαξευμένες στα ανώτερα δυτικά πρανή του λόφου της Αρχαίας Ελεύθερνας, μετά την είσοδο προς την ακρόπολη, κάτω και λίγο βορειοδυτικότερα από τον μισογκρεμισμένο Πύργο. Ωστόσο, στον χάρτη που παρατίθεται στην έκδοση I,¹¹ μολονότι σημειώνονται το Ρέθυμνο και η Ίδη (Ψηλορείτης), απουσιάζει η Ελεύθερνα.

Εκατό και πλέον χρόνια μετά την απαγόρευση κατοίκησης της, στην πρώτη έκδοση του χάρτη του Κλαύδιου Πτολεμαίου (2ος αι. μ.Χ.) από τον χαρτογράφο Donnus (Dominus) Nicolaus Germanus, στην έκδοση της Ulm (1482)¹², η Ελεύθερνα σημειώνεται ως Eleutere (Ελευθεραί) –όνομα που το ξανασυναντά κανείς στις αναζητήσεις των χαρτών της Κρήτης– και κατατάσσεται στις πόλεις *Cuitates autem in Creta mediterraneae*, ανάμεσα στη Σύβριτο (Subrita) και τη Γόρτυνα (Gortyna), στα γεωγραφικά μήκη και πλάτη 44^{1/2} και 34.¹³ Ωστόσο πάνω στον χάρτη σημειώνεται πολύ ανατολικότερα της Ίδης και ΒΑ της Γόρτυνας.

Δυστυχώς, οι χάρτες του Bartolomeo dalli Sonetti (1η έκδοση)¹⁴ δεν έχουν ονόματα πάνω στις τοποθεσίες, μολονότι για την Κρήτη, που μας ενδιαφέρει εδώ, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο (Candia) βρίσκονται ζωγραφισμένα σε θέσεις που αντιστοιχούν περίπου με τις σημερινές, ενώ στην ενδοχώρα σημειώνονται κάστρα, οικισμοί και πολιίσματα, κάποιο από τα οποία θα μπορούσε να είναι η Ελεύθερνα. Στο 4ο σονέτο του για την Κρήτη αναφέρεται στα Χανιά, που λεγόταν Κυδωνία, και στο (Retemo) Ρέθυμνο, που λεγόταν (Erethina) Ρίθυμνα. Στο ίδιο σονέτο αναφέρεται στο Παντομάτριον και την Απολλωνία, πιθανότατα τη σημερινή Αγία Πελαγία (την οποία ταύτισε ο Στ. Αλεξίου, στη δεκαετία του 1970), παραλιακή πόλη που συχνά συγχέεται με την Ελεύθερνα, δυτικά του Ηρακλείου (Candia), όπως θα δούμε παρακάτω.

Δεν θα προχωρήσω εδώ απαριθμώντας τους χαρτογράφους που με άλλον τρόπο αναφέρονται σε πρόσφατο κείμενο της συναδέλφου Φανής Τσιγκάκου,¹⁵ γιατί αυτό χρήζει άλλου είδους μεταχείρισης του χαρτογραφικού υλικού, που θα γίνει, ελπίζω, με άλλη ευκαιρία.

Θα ξεκινήσω, ωστόσο, με έναν αγνοημένο χάρτη της Κρήτης, που βρίσκεται σε ένα χειρόγραφο των μέσων του 16ου αιώνα (1554): τον χάρτη του Οππιανού της Απάμειας,¹⁶ στον οποίο, μέσα στο αναγεννησιακό πνεύμα και τη λατρεία της αρχαιότητας, απεικονίζεται η Κρήτη με το ανάλογό της, τότε, περίγραμμα και τις βόρειες παραλιακές πόλεις της. Εδώ πρωταγωνιστεί η απεικόνιση του μύθου της γέννησης του Δία από τη Ρέα μέσα στη σπηλιά της Ίδης (του Ψηλορείτη), στο κέντρο περίπου του νησιού, παρουσία των τεσσάρων Κουρητών που παριστάνονται τραγοπόδαροι, ως Σάτυροι και Πάνες μαζί. Ο Κρόνος, γενειοφόρος, μεγαλοπρεπής και καθιστός στα δυτικά του νησιού, κρατά το δρεπάνι του, ο Χρόνος που καταβροχθίζει τα παιδιά του, τότε και τώρα, ακόμα και τους ίδιους τους θεούς! Επιγραφές συνοδεύουν όλες τις μορφές, για να μην υπάρξει σύγχυση στον αναγνώστη του χειρογράφου.

Θα αναφερθώ, επίσης, εδώ ενδεικτικά και σε άλλους χάρτες: του Wolfgang Lazius (1514-1565),¹⁷ αυτόν της έκδοσης του 1558, όπου η Ελεύθερνα σημειώνεται ως Ελευθέρα (Eleuthera) ΝΑ της Γόρτυνας (Gortinia,

Metropolis) και κάτω από την Κνωσό (Cnossus), πολύ μακριά από την Ίδη και στα ΝΑ της, βόρεια της Λεβήνας. Πάλι όμως κοντά σε ποτάμι και σε βουνό, όπως σε προηγούμενους χάρτες.

Στην ίδια περίπτωση θέση σημειώνεται η Ελεύθερνα στον χάρτη του Ferrando Bertelli,¹⁸ ΝΑ της Ίδης, νότια του Ηρακλείου (Candia) αλλά ΒΑ της Γόρτυνας, όπως στον χάρτη του Πτολεμαίου. Σημαντικό είναι το εικονίδιο που φέρεται πλάι στο όνομά της, με δύο πύργους ένθεν και ένθεν τείχους, θεωρώντας την ως φρούριο και όχι ως πόλη, όπως λ.χ. η Candia.

Απουσιάζει από τον χάρτη Isolario του Antonio Millo του 1591,¹⁹ όπου σημειώνονται κυρίως τα λιμάνια και οι κόλποι, ανάμεσά τους το Ρέθυμνο (Retimo), η εκβολή του Μυλοποτάμου (milorotamo), το Πάναρμο-Πάνορμο (armaridi), η Ατάλη (atali) και ανατολικότερα η Αγ. Πελαγία (s: pelagia).

Στον χάρτη της Κρήτης του Abraham Ortelius (1527-1598),²⁰ του 1570, όπου τα πράγματα φαίνεται να ισορροπούν καλύτερα και η Κρήτη παίρνει μορφή εγγύτερα προς την πραγματική, στη βόρεια ακτή δυτικά της Heraclaea και του Πανόρμου (Panormus) σημειώνεται η θέση της αρχαίας Απολλωνίας, η οποία πριν ονομαζόταν Ελευθέρα (Apollonia antiquitus Eleuthera appellata), μια θέση που έχει διευκρινιστεί πλέον ότι πρόκειται για την αρχαία Απολλωνία, σημερινή Αγ. Πελαγία.²¹ Νότια της Heraclaea, που δεν ταυτίζεται με το Ηράκλειο (Heraclaeum), το οποίο τοποθετεί ανατολικότερα, πάλι στη βόρεια ακτή σε σχέση με την Κνωσό (Cnossus), νοτιότερα και ΒΑ της Γόρτυνας, σημειώνει την πόλη Ελευθεραί (Eleuthere), την οποία ταυτίζει με την Άωρο (Αώρα)-Σάωρο (Σαώρα), συνώνυμες σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο²² (*Eleuthere, Aorus et Saorus, tria synonyma Stephano*). Και ο Ορτέλιους σημειώνει, όπως ο Bertelli, το εικονίδιο με τους δύο πύργους. Στον ίδιο χάρτη, μετά το Ρέθυμνο (Rhytima) στη βόρεια ακτή σημειώνει το Παντομάτριον (Pantomatrium), στην εκβολή ενός ποταμού που πηγάζει από τα ορεινά νότια, όπου όμως τοποθετεί την αρχαία Λάππα (Lappa), πάλι με το εικονίδιο των δύο πύργων. Η θέση αυτή θα μπορούσε να είναι της σημερινής αρχαίας Ελεύθερνας και, αν τα πράγματα έχουν έτσι, στον χάρτη, το Παντομάτριο μετά τη Ρίθυμνα-Ρέθυμνο θα πρέπει να αντιστοιχεί στο σημερινό Παγκαλοχώρι και τον λόφο όπου έχει εντοπιστεί το Ιερό των Μητέρων· εκεί έχει βρεθεί επιγραφή των ελληνιστικών χρόνων, η οποία αναφέρεται σε πόλη, εννοώντας την Ελεύθερνα.²³

Στους χάρτες της Κρήτης του Philippus Cluverius (1580-1622)²⁴, σημαντικού ιστορικού-γεωγράφου, που ομοιάζουν με αυτόν του Ortelius, η Ελεύθερνα συνήθως δεν εμφανίζεται, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με τη γειτονική της Σύβριτο (Sybrita), που αναγράφεται σχετικά στην ορθή της (σημερινή) θέση. Υπάρχει όμως ως Eleuthe-ra σε χάρτη του 1624.²⁵

Η Tabula Peutingeriana, αντίγραφο του 12ου/13ου αιώνα ενός αρχαίου ρωμαϊκού οδικού χάρτη, που ανακαλύφθηκε το 1507 από τον Konrad Celtes της Βιέννης και δόθηκε στον συλλέκτη Konrad Peutinger, είναι ένα από τα λίγα διασωθέντα έργα της αρχαιότητας. Ένα αντίγραφο του 1547 βρίσκεται στη Νάπολη της Ιταλίας, ενώ ένα αντίγραφο του 1591, που έγινε από τον Marcus Welser, τυπώθηκε από τον Άλδο Μανούτιο (Aldus Manutius) στη Βενετία. Ο Ορτέλιους ζήτησε από τον Welser ένα αντίγραφο και η πρώτη έκδοση της Tabula εκδόθηκε το 1598 από τον Jan Moretus²⁶ μετά τον θάνατο του Ορτέλιους. Από το πρωτότυπο του Ορτέλιους προέρχεται η έκδοσή του Johannes Janssonius του 1652.²⁷ Είναι εκπληκτικό ότι, στην Tabula αυτή, η Κρήτη εμφανίζεται στην πιο μακρόστενη ποτέ έκδοσή της, οι δε διαδοχικές πόλεις του νησιού παρουσιάζονται ως αποστάσεις ενός ρωμαϊκού οδικού δικτύου, εξαιρετικά ακριβούς, στην ακολουθία τους για κάποιον που έφθανε από τη Ρώμη και τη νότια Ιταλία ή τη Σικελία, προσεγγίζοντας τις δυτικές ακτές της, για να καταλήξει στην πρωτεύουσα της

Χάρτης της Κρήτης, λεπτομέρεια, από την έκδοση του Wolfgang Lazius.
 Διακρίνεται η σκηνή της μάχης του Θησέα με τον Μινώταυρο, πάνω ακριβώς από νόμισμα με απεικόνιση λαβυρίνθου.

Χάρτης της Κρήτης. Από την έκδοση του Wolfgang Lazius, Βιέννη, 1558.

Χάρτης της Κρήτης. Abraham Ortelius, χαλκογραφία σε χαρτί, 34 x 50 εκ., Αμβέρσα, μετά το 1584.

ρωμαϊκής Κρήτης και της Κυρηναϊκής μαζί, δηλαδή στη Γόρτυνα. Είναι προφανές ότι εδώ αναφέρονται σημαντικές πόλεις της ρωμαϊκής Κρήτης με τις μεταξύ τους αποστάσεις. Και είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ακολουθείται η φορά από την Κίσαμο στα δυτικά προς τα ανατολικά, μετά τη Λάππα, αντί να προχωρήσει κανείς προς τα νοτιοανατολικά, δηλαδή προς την κοιλάδα του Αμαρίου, για να φθάσει γρήγορα προς τη Γόρτυνα και τη Μεσσαρά, κατευθύνεται προς την Ελεύθερνα και από εκεί μέσω Συβρίτου προς τη Γόρτυνα. Το γεγονός αυτό φανερώνει την ακμή και τη δύναμη της Ελεύθερνας κατά τη ρωμαιοκρατία, όπως άλλωστε μας είναι γνωστό και από το ρωμαϊκό μιλιάριο (οδοδείκτης) που βρέθηκε στη Βιράν (= γκρεμισμένη) Επισκοπή, χωριό περί τα 10 χλμ. μακριά από την Ελεύθερνα,²⁸ στο μέσον περίπου της απόστασής της από το Ρέθυμνο.

Ο Ολλανδός χαρτογράφος Cornelius de Wit σημειώνει την Ελεύθερνα στον Άτλαντά του, του 1680.²⁹ Στον Άτλαντα αυτόν τα μετάλλια που περιβάλλουν τον χάρτη της Κρήτης, όπως αυτά στο περιθώριο του χάρτη του Lazius, έχουν αντικατασταθεί από εικονίδια.

Αργότερα, στα τέλη του 17ου αιώνα, στον χάρτη του Vincenzo Maria Coronelli³⁰ (εκδόσεις 1692, 1696) με τη θαυμαστή φρουτογιρλάντα, όπου αναγράφονται τα τοπωνύμια για τα οποία η Κρήτη ονομάστηκε Εκατόμπολις, η θέση της Ελεύθερνας προσεγγίζει την πραγματική της, καθώς τοποθετείται εν τέλει βόρεια της Αξού.

Από το παραπάνω «οδοιπορικό» στους χάρτες του 15ου, του 16ου και του 17ου αιώνα γίνεται φανερή η σύγχυση που φέρνει η λήθη για τη θέση της πόλης, μολονότι αυτή μπορεί να εξηγηθεί ποικιλοτρόπως σε σχέση με τον τρόπο που οι χαρτογράφοι βλέπουν το νησί και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που δείχνουν για παραλιακές θέσεις, όρμους και λιμάνια, καθώς και για τις μεγάλες ζωντανές πόλεις της εποχής τους. Αντίθετα, οι περιηγητές που προσεγγίζουν την πόλη και τα ερειπωμένα μνημεία της είναι πιο ακριβείς, όπως φανερώνει η περιγραφή που είδαμε παραπάνω από τον Buondelmonti.

Δεν γνωρίζω κατά πόσον ο χάρτης του Lazius των μέσων του 16ου αιώνα (1558), στον οποίο αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν γνωστός στους περιηγητές του β' μισού του ίδιου αιώνα, που εγκαταστάθηκαν ή περιηγήθηκαν την Κρήτη και μας κληρονόμησαν τα γραπτά τους. Θα σημειώσω, εντούτοις, εδώ ότι από όσο μπόρεσα να ερευνησω, ο χάρτης αυτός είναι κατά μία γενιά αρχαιότερος από τον χάρτη του Ορτέλιους³¹ και έτσι ο Lazius είναι από τους πρώτους³² που αναφέρονται στην κλασική αρχαιότητα του νησιού με «αναγεννησιακό» τρόπο, τουλάχιστον

Χάρτης της Κρήτης, Vincenzo Maria Coronelli, χαλκογραφία σε χαρτί, 49 x 124 εκ., Βενετία, 1707.

τό γε νυν έχον. Στο επάνω τμήμα του φύλλου, όπου αποτυπώνεται η Πελοπόννησος, τμήμα της Μεγαρίδος, της Αττικής και η Κρήτη, σε μια ζωφόρο χωρισμένη σε μετόπες, απεικονίζονται οι άθλοι του Ηρακλή, ενώ ο υπόλοιπος χάρτης, σε σχήμα ανάποδου Π (πι), περιβάλλεται από μια σειρά εφαπτόμενων κύκλων-μεταλλίων. Πρόκειται δηλαδή ουσιαστικά για ένα είδος πρώιμου πλοχμού σαν αυτόν του Coronelli, περίπου κατά ενάμιση αιώνα πρωιμότερο. Επάνω από τη βόρεια ακτή της Κρήτης, στο Κρητικό πέλαγος, ο Θησέας αριστερά ως πολεμιστής, που φέρει κράνος, θώρακα και περικνημίδες και είναι οπλισμένος με δόρυ, μάχεται ενάντια στον Μινώταυρο (ταύρο με ανθρώπινη γενειοφόρο, κερασφόρο κεφαλή), με την επεξηγηματική επιγραφή κάτωθεν «THESEI CUM MINOTAVRO PUGNA» (Η μάχη του Θησέα με τον Μινώταυρο). Κάτω από τον Μινώταυρο, σε κύκλο, απεικονίζεται το τετράγωνο σχήμα του λαβυρίνθου, όπως το βλέπουμε σε νομίσματα της Κνωσού. Το ίδιο σύμβολο, αλλά μικρότερο, εικονογραφείται πάνω από την Κνωσό (Cnossus), με την επιγραφή LABIRINTUS. Μετάλλια, ως νομίσματα, διανθίζουν το εσωτερικό του χάρτη της Κρήτης: ένα με κεφαλή γενειοφόρου, ταινιοφόρου θεού (Δία;), πάνω από την Απτέρα, και ένα άλλο με κεφαλή διαδηματοφόρου θεάς (Ηρας; Ρέας;) κάτω από τη Φαιστό και ανατολικότερα της Γόρτυνας.

Είκοσι χρόνια μετά τον παραπάνω χάρτη του Lazius και μέσα στο πνεύμα της Αναγέννησης, ο Barozzi,³³ ο οποίος έχει εγκατασταθεί στην Κρήτη, γράφει στα 1577/1578 για τις δεξαμενές, για αγωγούς (πιθανόν του υδρευτικού/αποχετευτικού συστήματος της Ελεύθερας), καθώς και για άλλα αρχαία ευρήματα και νομίσματα. Δεν συμπεριλαμβάνει όμως στους οικισμούς του Μυλοποτάμου την Ελεύθερνα, γεγονός που σαφώς οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανότατα δεν είχε επανακατοικηθεί ακόμη, δύο αιώνες μετά την απαγόρευση του 1367.³⁴ Ωστόσο, διατρέχοντας κανείς το κείμενό του, θα βρει αλλού αναφορά στην ονομασία της καθώς και στην ύπαρξη ορθόδοξου μοναστηριού στην περιοχή.³⁵

Προς το τέλος του 16ου αιώνα, και στο ίδιο πνεύμα της Αναγέννησης, ο Onorio Belli επισκέπτεται την Ελεύθερνα και γράφει για τα μνημεία της: τον πύργο, τις δεξαμενές αλλά και για άλλες αρχαιότητες.³⁶ Εκτός από τα νομίσματα και τους κίονες αναφέρει και ένα όμορφο άγαλμα ποτάμιου θεού, το οποίο πήρε μαζί του. Εξάλλου και άλλες αρχαιότητες, όπως λ.χ. τα αγαλμάτια θεοτήτων της Δήμητρας και άλλα της συλλογής Grimani, αποσπάστηκαν την ίδια εποχή από την Κρήτη και ταξίδεψαν στη Βενετία.³⁷ Η απόσπαση των κινητών αρχαιοτήτων από την Κρήτη είχε ήδη ξεκινήσει από τους φιλόμαχους και τους περιηγητές και θα συνεχιζόταν με άλλους τρόπους και αργότερα.³⁸

Ο 17ος αιώνας, έχοντας κληρονομήσει τη γνώση και την καλαισθησία της Αναγέννησης του 16ου αιώνα, εντυπωσιάζει όχι μόνον με τους χαρτογράφους που αναφέρθηκαν ήδη, όπως ο de Wit και ο Coronelli, αλλά και με την προχωρημένη αρχαιογνωσία που διακρίνει τουλάχιστον ορισμένους περιηγητές, όπως ο Olfert Dapper. Στο οδοιπορικό του (1688)³⁹ παραθέτει για την Ελεύθερνα μυθολογικά, ονοματολογικά και ιστορικά στοιχεία από αρχαίους συγγραφείς, που θα τα εξετάσουμε αργότερα.⁴⁰

Η κληρονομιά αυτή, άλλωστε, του τέλους του 17ου αιώνα έδωσε τα φώτα της και συνεχίστηκε στον 18ο αι. με μεθοδικότερο προσανατολισμό. Η εμπειρία και η εξειδίκευση είναι τώρα προτεραιότητες και η ακρίβεια σε συνδυασμό με την αρχαιολατρεία χαρακτηρίζει κυρίως τους περιηγητές. Ήδη από τις αρχές του 18ου, ο Άτλας του Delisle του 1707/1708⁴¹ είναι αυτός που θα δώσει την ακριβέστερη έως τότε θέση της Ελεύθερνας, δηλαδή στα ΒΔ της Συβρίτου. Θα ακολουθήσουν και άλλοι χάρτες, καθώς και η περίφημη Χάρτα του Ρήγα Φεραίου του τέλους του 18ου αιώνα (1797), όπου υπάρχει και σχεδιαστική αποτύπωση νομίσματος της αρχαίας πόλης.⁴²

Λεπτομέρεια με τη σχεδιαστική αποτύπωση νομίσματος της αρχαίας Ελεύθερνας από τη Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα.

Από τους περιηγητές ο Ροσκοκ, που την επισκέφθηκε στα 1739,⁴³ καταγράφει τον πύργο της Ελεύθερνας καθώς και ένα εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου μέσα σε ένα σπήλαιο. Καθώς η περιγραφή του είναι συγκεκριμένη, μπορεί να τη φανταστεί κανείς ακριβέστερα. Φαίνεται ότι έρχεται από τα ανατολικά, από το χωριό Μαργαρίτες, και ακολουθεί το μονοπάτι της Βρύσης που οδηγεί προς την αρχαία (ελληνιστική, βόρεια) γέφυρα της Ελεύθερνας και περνά από το εκκλη-

σάκι του Αγίου Αντωνίου (μέσα σε μια σπηλιά), που πράγματι υπάρχει και σήμερα μέσα σε έναν λαξευμένο ρωμαϊκό τάφο.⁴⁴ Φαίνεται ότι συνεχίζει μέσα από τη ΒΔ κοιλάδα της Ελεύθερνας, καθώς βλέπει από μακριά («στο βάθος») τον πύργο μιας ακόμα απομακρυσμένης περιοχής, η οποία ονομάζεται Teleuterna (Τα Λέφτερνα), και θεωρεί, ορθώς, ότι πρόκειται για τα ερείπια της αρχαίας πόλης (Eleuterna). Αργότερα, στην περιήγησή του προς τα δυτικά της Κρήτης, ακολουθώντας την παράδοση του Ο. Belli, προσαρμοσμένη στον αιώνα του, δεν αποσπά ένα αρχαίο άγαλμα, όπως εκείνος, αλλά αγοράζει ένα «πολύ παλιό ανάγλυφο» από την Απτέρα.⁴⁵

Η επιτυχημένη τοποθέτηση της Ελεύθερνας στον Άτλαντα του Delisle και στη Χάρτα του Ρήγα Φεραίου του 18ου αιώνα οδηγούν στον κατεξοχήν αιώνα του ενδιαφέροντος των ερευνητών για την αρχαία πόλη, τον 19ο. Ωστόσο, ο Αυστριακός F. W. Sieber, εξαιρετικός γιατρός και φυσιοδίφης, που επισκέφθηκε την Κρήτη το 1817⁴⁶ και είδε κάποιες αρχαίες θέσεις, δεν συγκαταλέγει την Ελεύθερνα στις θέσεις⁴⁷ που θα μπορούσαν να φέρουν τον τίτλο «πόλις».

Ο Robert Pashley, στο σύντομο έργο του *Travels in Crete* (1837), σημειώνει ορθώς στον χάρτη τη θέση της Ελεύθερνας, ωστόσο παραδέχεται ειλικρινώς ότι δεν την επισκέφθηκε λόγω χιονόπτωσης.⁴⁸ Βέβαια, είναι απορίας άξιον πώς επισκέπτεται την Αξό, που βρίσκεται σε πολύ μεγαλύτερο υψόμετρο, αλλά στις σημειώσεις του προσδιορίζει την Ελεύθερνα υψηλότερα (!) και της Αξού, ωστόσο πολύ κοντά στη Μονή Αρκαδίου. Σημειώνει, όμως, σαφώς ότι και η Ελεύθερνα και η Αξός προσδιορίζονται στις θέσεις που ακόμα και σήμερα φέρουν τα ονόματα των αρχαίων πόλεων (για την Ελεύθερνα αναφέρει μάλιστα δύο τύπους: Eleutherna και Eleuthera, ονομασία που τη συναντήσαμε και σε προγενέστερους χάρτες και περιηγητές).

Έτσι, με τα σημερινά δεδομένα, το έργο στο οποίο άρχισε να ανακτάται η ακριβής θέση και η μνήμη της πόλης είναι το δίτομο του πλοιάρχου T. A. B. Spratt, που εκδόθηκε το 1865.⁴⁹ Ο Β΄ τόμος του Οδοιπορικού του περιλαμβάνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο για την αρχαία Ελεύθερνα με περιγραφές και εικόνες. Ο περιηγητής περιγράφει το τοπίο, τα γεωλογικά στρώματα των λόφων, την ευφορία της γης, τα μνημεία: ο πύργος, η ακρόπολη και η οχυρή της θέση και δύο αρχαίες γέφυρες. Σημειώνει ότι είδε ερείπια, θεμέλια οικιών και λαξευτούς τάφους στον βράχο, το εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου και πρώιμες εκκλησίες. Καταγράφει κατάλοιπα από άνδρα και κτήρια, τα οποία τοποθετεί στην ανατολική πλευρά του λόφου, εντοπίζει άγαλμα από παριανό μάρμαρο, αρχιτεκτονικά μέλη, βωμό κλπ. και κάνει υποθέσεις για μετατροπές και επισκευές αρχαιότερων καταλοίπων, ώστε να χρησιμοποιηθούν ξανά σε μεταγενέστερες περιόδους. Ανάμεσα στα άλλα μνημονεύει και νομίσματα.⁵⁰

Αμέσως μετά τον Spratt πυκνώνουν οι επισκέψεις στην αρχαία πόλη. Ο Louis Thenon και ο Georges Perrot αναφέρονται στο ταξίδι τους στην Κρήτη σε χωριστά κείμενα. Ο πρώτος δημοσιεύει στο *Revue Archéologique*,⁵¹ ο δεύτερος στο μικρό βιβλίο με τις Αναμνήσεις του ταξιδιού του στην Κρήτη.⁵² Ο Perrot αναφέρεται στην Αξό και το ομώνυμο χωριό, θεωρεί ότι δεν έχουν ενδιαφέρον και, επισκεπτόμενος την Ελεύθερνα, την περιγράφει χαρακτηριστικά συγκρίνοντάς τη με την Πολυρρήνεια και την Απτέρα. Κάνει ιδιαίτερη μνεία στις δεξαμενές, τις οποίες περιγράφει, καταγράφοντας μάλιστα και μετρήσεις. Αναλόγως πράττει και ο Thenon, που μιλά διεξοδικά για την Ελεύθερνα, τον πύργο και την πρόσβαση της ακρόπολης, την ανυπαρξία των τειχών της και για άλλα μνημεία.

Αντίθετα, ο C. Bursian στο βιβλίο του για τη *Γεωγραφία της Ελλάδας* (1862-1872)⁵³ θα αναφερθεί στην Κρήτη, την Ελεύθερνα και την ύπαρξη των τειχών της, ενώ άλλοι, όπως ο V. Raulin,⁵⁴ θα περάσουν από την περιοχή νότια της Ελεύθερνας χωρίς αναφορά σ' αυτήν.

Όλες οι παραπάνω αναφορές και δημοσιεύσεις αποτελούν έναν προεπιστημονικό αρχαιολογικό διάλογο για την αρχαία Ελεύθερνα που αφορούσε στη γεωγραφία, στην τοπογραφία και τον εντοπισμό της θέσης, σε ορισμένα ιστάμενα μνημεία, δηλαδή σε ορατά ακίνητα μνημεία και, ορισμένες φορές, και σε κινητά ευρήματα. Με το αρχαιογνωστικό/αρχαιολογικό ενδιαφέρον να αυξάνεται –κυρίως των επιγραφολόγων– θα ξεκινήσει για την αρχαία πόλη μια έρευνα ακόμα πιο κοντινή στην ανάδυσή της. Ο Γερμανός E. Fabricius διαβάζει τον Spratt και τον Thenon και αναφέρεται σ' αυτούς, δημοσιεύοντας το 1885 δύο επιγραφές από την αρχαία Ελεύθερνα.⁵⁵ Σχεδόν συγχρόνως ο Ιταλός Federico Halbherr,⁵⁶ αναζητώντας επιγραφές κατά την περιήγησή του στην Κρήτη, επισκέπτεται την πόλη και εντοπίζει επιγραφές, μεταξύ των οποίων και αυτές του Fabricius. Στα 1889 μια ακόμα επιγραφή από την Ελεύθερνα που βρισκόταν στο Ρέθυμνο δημοσιεύεται από τον G. Doublet⁵⁷ στον 13ο τόμο του *Bulletin de Correspondence Hellénique*.

Στο Ρέθυμνο φαίνεται πως είχαν συγκεντρωθεί, ήδη στα χρόνια αυτά, αρκετές αρχαιότητες από διάφορα μέρη του νομού, ανάμεσα στις οποίες και επιγραφές. Έτσι, με τη συμπαράσταση του Γάλλου προξένου στα Χανιά και του Τούρκου διοικητή, και με τη βοήθεια του Μ. Τριφύλλη, υποπροξένου της Αυστροουγγαρίας στο Ρέθυμνο, ο Γάλλος A. Joubin μελετά το 1891 διάφορες κινητές αρχαιότητες από την Ελεύθερνα, μεταξύ των οποίων και τα γνωστά πια σήμερα ως «ορφικά χρυσά ενεπίγραφα ελάσματα».⁵⁸ Ο Joubin είχε ενδιαφερθεί πολύ και για ένα ακόμα δαιδαλικό γλυπτό που είχε μεταφερθεί από την Ελεύθερνα στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου και το οποίο δημοσίευσε ο ίδιος το 1893.⁵⁹ Πρόκειται για το γνωστό πανωκόρμι της ασβεστολιθικής μορφής, που εκτίθεται σήμερα στην πρώτη αίθουσα των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου και το οποίο είχε βρεθεί στην Ορθή Πέτρα.

Η παρουσία των Γάλλων Perrot, Thenon, Doublet και κυρίως του Joubin συμπίπτει με το χρονικό διάστημα απομάκρυνσης ενός δαιδαλικού αγάλματος και της εμφάνισής του γύρω στα 1895 στη Γαλλία. Πρόκειται για την περίφημη κυρία της Auxerre, που σήμερα βρίσκεται στο Λούβρο. Για το έργο αυτό έχω γράψει διεξοδικά αλλού, καθώς η πετροχημική ανάλυση του υλικού της, που συμπίπτει κατά 99,73% με νεοαποκαλυφθέντα γλυπτά από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην αρχαία Ελεύθερνα, την κάνουν να θεωρείται μικρότερη αδελφή της Κόρης της Ελεύθερνας, την οποία ανέσκαψα το 1987 στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας.⁶⁰ Η εξαιρετική συνεργασία μου με τους Γάλλους συναδέλφους μου στο Λούβρο –A. Pasquet και J. L. Martinez–⁶¹ ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 επέτρεψε την πετροχημική ανάλυση της κυρίας της Auxerre και τις απαραίτητες συγκρίσεις, εκ του σύνεγγυς, αφού οι Γάλλοι συνάδελφοι και φίλοι επέτρεψαν να μετακινηθεί το άγαλμα για

πρώτη φορά από το Λούβρο στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης το 2004, για να επισκεφθεί τους συγγενείς της, όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν. Αντίθετα, δεν στάθηκε δυνατόν να αποκτήσω πρόσβαση στο αρχείο της Γαλλικής Σχολής για τον Th. Homolle, διευθυντή της Γαλλικής Σχολής στα χρόνια εκείνα, και, επομένως, στην αδημοσίευτη ακόμα αλληλογραφία του με τον Joubin, ώστε να προχωρήσει, ευελπιστώ, το ζήτημα της καταγωγής της κυρίας της Auxerre και ιστορικά. Και μολονότι η ιστορία που σχετίζεται με τις ανασκαφές μου στην Ορθή Πέτρα, την ονομασία της θέσης κλπ. έχουν δημοσιευθεί ήδη και αλλού, για την ιστορία της Auxerre επίκειται η δημοσίευση ενός μικρού βιβλίου με όλα τα σχετικά στοιχεία της πιθανής απομάκρυνσής της από τον χώρο.

Το 1892 δημοσιεύεται το έργο της *Esperance von Schwartz*,⁶² με τις εμπειρίες και τις παρατηρήσεις της μετά από εικοσαετή παραμονή της στην Κρήτη, όπου αναφέρεται και η επίσκεψή της στην Ελεύθερνα. Τη χρονιά που ο Joubin δημοσίευσε το αρχαϊκό άγαλμα, επισκέπτεται την Ελεύθερνα και ο L. Mariani,⁶³ ο οποίος αναφέρεται στην τοπογραφία και τα μνημεία της πόλης. Είναι ο δεύτερος Ιταλός που επιδεικνύει το ενδιαφέρον του για την αρχαία πόλη μετά τον Halbherr. Ωστόσο, ο Halbherr δεν φαίνεται να έχει αποστεί από το ενδιαφέρον του για την Ελεύθερνα και τις επιγραφές της, τις οποίες συγκεντρώνει τόσο από τον χώρο όσον και από το Ρέθυμνο και τις δημοσιεύει.⁶⁴ Από τα ημερολόγια του Arthur Evans, που δημοσιεύτηκαν από την Ann Brown,⁶⁵ φαίνεται ότι ο Halbherr έμεινε κάποιο διάστημα στην Ελεύθερνα για τη συλλογή πληροφοριών και επιγραφών.

Το γαλλικό, ιταλικό και γερμανικό ενδιαφέρον για την αρχαία Ελεύθερνα, κυρίως στο β' μισό του 19ου αι., δεν άφησε ασυγκίνητους τους Βρετανούς. Έτσι, μετά τον Spratt, ο Evans είναι αυτός που επισκέπτεται την Ελεύθερνα την άνοιξη του 1899. Από το ημερολόγιό του εξάγεται το ενδιαφέρον του για την αρχαία πόλη, καθώς φαίνεται ότι είδε τον πύργο στην είσοδο της ακρόπολης, κτίρια πάνω στην κορυφή του λόφου, τις δεξαμενές στα δυτικά, την αρχαία γέφυρα εκεί όπου ενώνονται οι χείμαρροι στα βόρεια της πόλης, την εκκλησία του Αγίου Αντωνίου. Από την ανατολική πλαγιά αναφέρει έναν αναλημματικό (;) καλοχτισμένο τοίχο, έναν πύργο και τάφους προς τα βόρεια του χείμαρρου του Φαραγγίτη (Αγ. Κυριακής), μια βασιλική και κιονόκρανο προφανώς νοτιότερα στην ίδια πλαγιά, νομίσματα και μία χριστιανική επιγραφή.

Δεν θα γίνει λόγος εδώ για την πολιτική κατάσταση στην Κρήτη μετά την αναχώρηση του οθωμανικού στρατού στα τέλη του 1898, ούτε για τους ανταγωνισμούς μεταξύ των ξένων αρχαιολογικών Σχολών και προσώπων που είχαν επιστημονικά ή άλλα ενδιαφέροντα και φιλοδοξίες για τη μία ή την άλλη αρχαιολογική περιοχή, σε σχέση τόσο με τη διοικητική διαίρεση της Κρήτης από τις τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις όσον και με την επιρροή που ασκούσαν αυτές υπέρ των ενδιαφερομένων. Άλλωστε, τέτοιου είδους θέματα και αλληλογραφίες που αφορούν και στην Ελεύθερνα έχουν εξετασθεί και σχετικά πρόσφατα.⁶⁶

Βέβαιο φαίνεται ότι είναι το διεθνές ενδιαφέρον για την Ελεύθερνα αυτή την περίοδο. Ιδιαίτερα από τους Ιταλούς και τους Βρετανούς, κατά την περίοδο από το 1898/1899 έως και το 1908.⁶⁷ Το 1908, πέντε χρόνια πριν από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα (1.12.1913), ο Ε. Βενιζέλος εκφράζει το ελληνικό ενδιαφέρον της ανακατασκευής του αρχαίου τμήματος της αρχαίας ελληνιστικής (βόρειας) γέφυρας, ανακατασκευή που αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας ο εκπαιδευτικός Ε. Πετρουλάκης.⁶⁸ Ο Πετρουλάκης, όπως φαίνεται από τις δημοσιεύσεις του (1912-1915), δραστηριοποιήθηκε για λίγο στην περιοχή και ειδικότερα στην ακρόπολη.⁶⁹ Τελικά, το βρετανικό ενδιαφέρον μετατρέπεται σε πραγματικότητα με τη μηνιαία (;) ανασκαφική έρευνα του H. Payne το 1928 σε διάφορα σημεία της αρχαίας πόλης.⁷⁰ Ωστόσο, η επιθυμία –κατά τα πρότυπα της εποχής– να ανασκαφτεί ένα ιερό με πλούσια αναθήματα,⁷¹ δεν στάθηκε δυνατό να εκπληρωθεί και τελικά η

Τοπογραφικό με τη θέση της αρχαίας Ελεύθερνας, Capt. T.A.B. Spratt, βινιέτα εντός κειμένου (λιθογραφία), 1865.

συνέχιση της ανασκαφής της Βρετανικής Σχολής εγκαταλείφθηκε, καθώς η *Eleutherna held no treasure* (η Ελεύθερνα δεν διατηρούσε θησαυρό). Άλλωστε ο Payne, όπως αναφέρουν οι McMillan και Woodward,⁷² μετά τη δεύτερη και τρίτη εβδομάδα της ανασκαφικής του έρευνας είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι: *little if any possibility of the site is justifying a second campaign* (εάν υπάρχει κάποια πιθανότητα, δικαιολογεί ο χώρος μια δεύτερη ανασκαφική δραστηριότητα), γεγονός που έρχεται σε συμφωνία με τα όσα μου εκμυστηρεύτηκε η D. Powel, σύζυγος του Payne, όταν την επισκέφθηκα στην οικία της στο Λονδίνο το 1989.⁷³ Μου διηγήθηκε ότι ενώ ο Payne είχε την ανασκαφή του στην Περαχώρα, θέλησε, το 1931, να ταξιδέψει μαζί της ξανά στην Κρήτη. Επιχείρησαν τότε να επισκεφθούν και την Ελεύθερνα, για να της δείξει πού ακριβώς είχε ανασκάψει στην αρχαία πόλη, αλλά ξέσπασε μια τέτοια καταιγίδα⁷⁴ που: «ήταν ως εάν ο τόπος δεν ήθελε να ξαναγυρίσουμε εδώ. Ήθελε να ανασκαφτεί από ελληνικά χέρια».

Η εγκατάλειψη της βρετανικής ανασκαφικής προσπάθειας φαίνεται ότι αποθάρρυνε και τους άλλους μηνστήρες για ανασκαφική έρευνα, αφήνοντας έτσι την ανάδυση της αρχαίας πόλης να περιμένει. Η μετονομασία του χωριού στα δυτικά του λόφου του Πρινέ, δηλαδή των Αναχουρδομέτοχων, σε Ελεύθερνα, φαίνεται να έγινε χάρη στις προσπάθειες του φωτισμένου δασκάλου Κ. Νικολουδάκη, φίλου του Paul Faure, μετά το 1930.⁷⁵ Έπειτα από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, η Αρχαιολογική Υπηρεσία παρακολουθούσε την περιοχή συστηματικότερα. Γύρω στο 1956, τα μετόχια και οι αγροί της περιοχής, που ανήκαν στη Μονή Αρκαδίου, αναδιανεμήθηκαν, διαιρέθηκαν και πουλήθηκαν στους κατοίκους των δύο γειτονικών χωριών της Ελεύθερνας και του τότε Πρινέ, γεγονός που επέφερε πλήγμα στις αρχαιότητες που είχε διαφυλάξει έως τότε η γη και ο χρόνος. Η διαίρεση πολλαπλασίασε τους ιδιοκτήτες, οι οποίοι, καθώς είχαν υποφέρει από τον πόλεμο και τη φτώχεια, βάλθηκαν δικαιολογημένα να νοικοκυρέψουν τα χωράφια, φυτεύοντάς τα με ελιές και αμπέλια για να κερδίσουν

ένα αξιοπρεπές εισόδημα για τους ίδιους και τις οικογένειές τους, πέρα από τα λίγα ζώα (κυρίως αιγοπρόβατα) που είχαν στην περιουσία τους. Έτσι, εκτός από ορισμένους μεγάλους αναλημματικούς τοίχους, που ενσωματώθηκαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στις «πεζούλες» (άνδηρα), οι οποίες δημιουργήθηκαν για να συγκρατήσουν τα χώματα προς καλλιέργεια, η άροση και η διάνοιξη λάκκων, που ξεπερνούσαν ορισμένες φορές το μισό μέτρο, επέφεραν πολλαπλές καταστροφές και μετακινήσεις αρχαίων λίθων για το χτίσιμο των σύγχρονων τοίχων από ξερολιθιές. Η δημιουργία ανδέρων, όμως, λειτούργησε και θετικά σε έναν βαθμό, αφού, έτσι, ό,τι είχε μείνει ανέπαφο διατηρήθηκε στα βαθύτερα στρώματα των ανδέρων και στις ξερολιθιές στοιβάχθηκαν οι αρχαίοι λίθοι, που περίμεναν την αναγνώρισή τους.

Έκτοτε η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία ασχολήθηκε ευκαιριακά με την περιοχή, κυρίως ύστερα από την ανεύρεση σποραδικών ευρημάτων (ειδώλια ανθρώπων και ζώων από τον λόφο του Πρινέ),⁷⁶ μεγάλης αξίας και μεγέθους αγαλμάτων (ακέφαλα αγάλματα γυναικών, λ.χ. τύπου Ηρακλειώτισσας) και άλλων αρχιτεκτονικών μελών,⁷⁷ αρχαϊκών και κλασικών επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών,⁷⁸ καθώς και μίας τμηματικής συντήρησης του πύργου νότια της ακρόπολης του Πρινέ.⁷⁹

Η ανεύρεση αντικειμένων από τους αγρούς συνεχίστηκε κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70. Όμως, μόνον ορισμένα από αυτά –κυρίως πήλινα «καψάκια» (= λυχνάρια ή θυμιατήρια) και μικρά αγγεία– κατέληξαν στη μικρή συλλογή του Δημοτικού Σχολείου της Ελεύθερνας, που είχε συγκροτήσει ο δάσκαλος Κ. Νικολουδάκης. Άλλα όμως, δυστυχώς, παραδίδονταν από τους αγρότες σε γυρολόγους, με «αντάλλαγμα ένα ζευγάρι σεντόνια, κουβέρτες ή μαξιλαροθήκες...», όπως μού διηγούνταν στα πρώτα χρόνια της ανασκαφής οι γεροντότεροι του χωριού της Ελεύθερνας. Να σημειώσω εδώ, εν παρενθέσει, ότι μόνο μετά την ανάληψη των ανασκαφών από το Πανεπιστήμιο Κρήτης παραδόθηκαν ορισμένα αντικείμενα στους ανασκαφείς, πρωτίστως νομίσματα και επιγραφές, που κατέληξαν κυρίως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου, κι αργότερα στο Μουσείο έξω από τη Φορτέτσα, απόρροια και του ενδιαφέροντος που γεννιόταν πια για την περιοχή, της αυστηρότητας του αρχαιολογικού νόμου περί αρχαιοκαπηλίας αλλά και της διάταξης περί παράδοσης αρχαιοτήτων και αμοιβής, που εξέδωσε η αείμνηστη Μελίνα Μερκούρη.

Έως το 1984 η κατάσταση είχε περίπου όπως περιγράφηκε παραπάνω. Την ίδια, όμως, χρονιά ανοίχτηκε από την τότε κοινότητα της Ελεύθερνας ο αγροτικός δρόμος, που συνέδεε το χωριό, από την ανατολική του άκρη (οικία Δ. Κανάκη) και σε όλη τη διαδρομή της ανατολικής κλιτύς του λόφου της Ελεύθερνας έως και τη συμβολή των χειμάρρων της Χαλοπότας και του Φαραγγίτη κι ακόμα βορειότερα, με την περιοχή της Λαγκάς. Κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου υπήρξαν ορισμένες απώλειες –τμήματα τοίχων, κατασκευών και τάφων–, που σποραδικά διακρίνονταν στη δυτική παρειά του νεοανοιχθέντος δρόμου (Μεσόπορος, Ξενιανά κ.α.).

Την ίδια χρονιά κατετέθη η αίτηση του Πανεπιστημίου Κρήτης προς το Υπουργείο Πολιτισμού, την τότε ΚΕ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων και το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο για συστηματική ανασκαφική έρευνα σε μία από τις δύο θέσεις: α) της Απτέρας, πάνω από τον νότιο μυχό του κόλπου της Σούδας, και β) της Ελεύθερνας, κοντά στη Μονή Αρκαδίου. Οι δύο πόλεις ήσαν γνωστές ως πόλεις ιστορικών χρόνων, ώστε να δοθεί έμφαση και σε άλλες χρονικές περιόδους της ιστορίας της Κρήτης, πλην της Μινωικής και των ανεσκαμμένων μεγάλων ανακτορικών κέντρων, που είχαν κυριαρχήσει επί δεκαετίες στο νησί. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία αποφάσισε να δοθεί άδεια ανασκαφής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης για τη δεύτερη. Έτσι, στις 8 Σεπτεμβρίου 1985 ξεκινούσε η πανεπιστημιακή ανασκαφή της Ελεύθερνας.⁸⁰

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΓΕΝΙΚΑ

Οι γνώσεις μας για την περιοχή της αρχαίας Ελεύθερνας, την ονομασία και την ιστορία της προέρχονται από τις πάσης φύσεως γραπτές πηγές, από την αρχαιότητα έως σήμερα, καθώς και από τα υλικά κατάλοιπα των πολιτισμών που έχουν, κατά καιρούς, εντοπισθεί είτε τυχαία είτε από περιστασιακές ανασκαφικές έρευνες, πριν ξεκινήσει η συστηματική ανασκαφή από το Πανεπιστήμιο Κρήτης το 1985. Γίνεται, δηλαδή, εδώ χρήση των αρχαίων κειμένων και των επιγραφών καθώς και των λημμάτων των λεξικογράφων σχετικά με την Ελεύθερνα και την περιοχή της, των αναφορών που κάνουν οι περιηγητές από την Αναγέννηση και μετά, κυρίως κατά τον 19ο αιώνα, καθώς και των σημειώσεων και των κειμένων που διαθέτουμε από αρχαιοδίφες, αρχαιολόγους, επιγραφολόγους και ιστορικούς, που ασχολήθηκαν σποραδικά με την Ελεύθερνα, κυρίως κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Ένα μέρος της προφορικής παράδοσης που υπάρχει στην περιοχή, και μάλιστα στις κοινότητες και ιδιαίτερα στην Αρχαία Ελεύθερνα (Πρινέ), βοήθησε και συνεχίζει να βοηθά την ανασκαφική έρευνα.

ΟΝΟΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ

Σάτρα, Σάωρος (Σαώρα), Άωρος είναι ορισμένα από τα πρώτα ονόματα της αρχαίας Ελεύθερνας, σύμφωνα με τους λεξικογράφους.⁸¹ Ένα ακόμα όνομα, Απολλωνία –αν ποτέ ανήκε στην πόλη, δηλαδή αν η πληροφορία που μας παρέχεται είναι ορθή–, είναι μάλλον μεταγενέστερο και θα πρέπει να το σκεφθεί κανείς ως επιθετικό προσδιορισμό ή επεξήγηση στο Ελεύθερνα ή ως όνομα που ανήκε σε κάποιο επίνειό της ή ακόμα και ως πόλη ή πόλισμα, πιθανότατα παραθαλάσσια, που ανήκε, κάποια χρονική στιγμή, στη δικαιοδοσία της Ελεύθερνας ή είχε σχέση μαζί της.⁸² Ο P. Faure θεωρεί το Απολλωνία όνομα του λόφου του Πυργιού στον Πρινέ και το αντιδιαστέλλει με το όνομα Σιπυλήν, που κατά τη γνώμη του χαρακτήριζε τον δυτικό λόφο της Ελεύθερνας, το Νησί.⁸³ Όμως, έως τώρα, οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως τον πρωτοαρχαϊκό ναό μιας γυναικείας και όχι μιας ανδρικής θεότητας στην ακρόπολη του Πρινέ.⁸⁴ Επίσης, νομίζω ότι ανεξάρτητα από την ορθότητα της ταύτισης ή όχι από τον Faure, το Σιπυλήν είναι ονομασία που απαντά και στη Μ. Ασία,⁸⁵ όπως και η Ίδη της Τρωάδας, και θα πρέπει να σχετισθεί με τη λατρεία μιας γυναικείας θεότητας των βουνών (πρβλ. και μήτηρ Σιπυληνή),⁸⁶ της μεγάλης Μητέρας, της Ρέας της ελληνικής μυθολογίας, με τις πολλαπλές ιδιότητες και παραλλαγές ονομάτων και διαφορετικό τυπικό λατρείας σε βάθος χρόνου. Εξάλλου, οι σχέσεις της Κρήτης με τη Μ. Ασία είναι δεδομένες, όπως άλλωστε και της

λατρείας της μητέρας θεάς⁸⁷ ή αυτής των Τελχίνων και των Κουρητών· παρά τις διαφορές στην ονοματολογία τους, έχουν κοινές ιδιότητες στους δύο τόπους.

Η κυρίαρχη από τις παλαιότερες ονομασίες, Σάτρα, πιθανόν να προέρχεται από τους τύπους *Σάταρα* (άραγε η ίδια λέξη με το τοπωνυμικό *Ka-ta-ra*, που απαντά στις πινακίδες της Γραμμικής Β, ή με τη μεταγενέστερη *Κατρέα*, που αναφέρεται από τον Πausανία, VIII, 53.4;) ή Σάτυρα, με συγκοπή του μεσαίου φωνήεντος. Δεν αποκλείεται η αντιγραφή της σε κώδικες και λεξικά με μικρογράμματα επισεισυρμένη γραφή να έδωσε από βιαστική αναπαραγωγή τον τύπο *Σαύρα* (και από αυτόν το *Αώρα* με δασεία αντί του Σ, όπως λ.χ. από το Σελάνα, Σελήνη, Έλάνα, Έλένη). Ωστόσο η λέξη με τον έναν ή τον άλλο τρόπο επεβίωσε ως επίθετο του Απόλλωνος (*Σασθραίος*) σε επιγραφή των ελληνοιστικών χρόνων.⁸⁸ Συγγενική θα μπορούσε να θεωρηθεί και η ονομασία μιας πηγής *Σαύρου* που αναφέρεται στον Θεόφραστο⁸⁹ καθώς και σε επιστόμια από την περιοχή, και η οποία μάλιστα απέχει δώδεκα σταδίου από την Ίδη. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και αυτός ο τύπος (*σαουρίο*) υπάρχει στη Γραμμική Β.⁹⁰ Αν η πηγή αυτή ήταν πραγματική, τότε θα μπορούσε κανείς να επιχειρήσει την ταύτισή της με μια από τις πηγές στο οροπέδιο της Νίδας (Ίδης) που ανήκε ενδεχομένως στη Σαύρα, Ελεύθερνα. Αν, ωστόσο, λάβει κανείς την αναφερόμενη ανωτέρω απόσταση, θα μπορούσε να ταυτισθεί και με μια πολύ σημαντική πηγή στη διαδρομή από την Ελεύθερνα προς το Ίδαίο Άντρο, με καταπληκτικό νερό ακόμα και σήμερα, στις Αραβάνες. Η περιοχή αυτή, που την ερευνήσαμε εν μέρει στις αρχές της δεκαετίας του '90, έχει δώσει κτίσματα μινωικά και ευρήματα ελληνοιστικά στις μικρές σπηλιές-κοιλότητες γύρω της.⁹¹ Δεν περνά άλλωστε απαρατήρητο το γεγονός ότι το λεγόμενο «σπαθί» του Ψηλορείτη, η ράχη που ανέρχεται προς τα ΒΔ, στην κορυφή του βουνού, μοιάζει με ράχη σαύρας, όπως το ατενίζουμε από τον λόφο της Αρχαίας Ελεύθερνας. Η θρακοπελασγική (;) ρίζα *Σατ-* σημαίνει ελεύθερος, κύριος, όπως άλλωστε και η ανατολική (και με τη λυκιακή μορφή της *κσατ-*) που είναι η ρίζα της λέξης *κσατ-ρά-πης*, *σατ-ρά-πης* (= κύριος-κυρίαρχος). Επομένως, η ονομασία Ελεύθερνα θα μπορούσε να θεωρηθεί συγγενική ή έστω σχετική με την προγενέστερη ονομασία της πόλης.

Αλλά και το όνομα της Ελεύθερνας παραδίδεται σε πολλές παραλλαγές: Ελούθερνα, Ελεύθεννα, Ελευθέρνα, Ελευθερναί, Ελευθεραί, Ελευθήρα, Ελευθέρα.⁹² Η ρίζα *ελευ-* (ελεύθερος, ελευθερία, ελευσίνα κλπ.) έχει άμεση σχέση με το όνομα ενός από τους δαίμονες Κουρήτες, που χόρευαν ένοπλοι και χτυπούσαν τις ασπίδες τους για να μην ακουστεί το κλάμα του μικρού Δία και τον φάει ο Κρόνος. Ο Κουρήτης αυτός ονομαζόταν *e-re-u-te-ri* (ε-λε-υ-θή-ρ) και θεωρείται ιδρυτής και πολιούχος ονοματοδότης της πόλης.⁹³ Συνδέεται δε με δαίμονες που είχαν ελευθεροποιητικές και αυξητικές δυνάμεις και οι οποίοι βοηθούσαν τον τοκετό και προστάτευαν τα νεογέννητα, ήταν δηλαδή ευεργέτες και προστάτες κάθε νέας ζωής. Το όνομα αυτό, ωστόσο, απαντά ήδη στις επιγραφές της Γραμμικής Β γραφής από τη Θήβα, όπου η λέξη *e-re-u-te-ri* (ε-λε-υ-θή-ρ) εμφανίζεται ανάμεσα σε άλλες, οι οποίες αναφέρονται σε επαγγέλματα ανθρώπων που μοιράζονται ποσότητες σιταριού. Ανάμεσα σε κυνηγούς και βυρσοδέψες ο *ereuteri* είναι ο επόπτης (αξιωματούχος) των θυσιών, ένα αξίωμα με θρησκευτικό, όπως φαίνεται, χαρακτήρα. Όπως σημειώνει ο Β. Αραβαντινός,⁹⁴ το επίθετο Ελευθερέυς (Ελευθεραίος), που συνοδεύει συνήθως τον Διόνυσο, ταιριάζει στον Θηβαϊκό κύκλο, ενώ ο Πausανίας⁹⁵ αναφέρει έναν Ελευθήρα, γιο του Απόλλωνα και της Αρέθουσας (κόρης του Ποσειδώνα), ως πρόγονο του Ποίμανδρου, συζύγου της Τανάγρας, κόρης του Αιόλου.

Ανάλογες ιδιότητες με τον Ελευθήρα, σχετικές με τη γέννηση των παιδιών, την απελευθέρωσή τους από τη μήτρα, έχει άλλωστε ο συνώνυμος άγιος Ελευθέριος της χριστιανικής πίστης, ως προστάτης των επιτόκων και της γέννας, και η ευχή που συνοδεύει τις εγκύους ακόμα και σήμερα είναι «καλή λευτεριά». Την παράδοση για τους Κουρήτες και τους χορούς των, συνοδεία μουσικής, προδίδουν ακόμα τα ονόματα των κορυφών τριγύρω στην Ίδη, όπως λ.χ. του Τυμπανάτορα στα ΒΑ ή του Τίτη στα ΒΔ της. Άραγε, σε ποιον Ελευθήρα αναφέρεται ο Πausanίας (X, 7.3), όταν μνημονεύει στα *Βοιωτικά* του πως ο Ελευθήρ ήταν ο πρώτος που κέρδισε πυθική νίκη, επειδή τραγουδούσε δυνατά και γλυκά («*φασί δὲ καὶ Ἐλευθήρα ἀνελέσθαι Πυθικῶν νίκην μέγα καὶ ἡδὺ φωνοῦντα*»); Η υπόθεση να πρόκειται για έναν Βοιωτό Ελευθήρα, όπως πιστεύουν ορισμένοι ερευνητές,⁹⁶ δεν μπορεί βέβαια να αποκλειστεί, υπήρχαν άλλωστε ομώνυμες πόλεις (Ελευθεραί) και στη Στερεά Ελλάδα κατά την αρχαιότητα. Ωστόσο, η ιδρυτική σχέση των Κρητών (ιερέων) με το Δελφικό ιερό⁹⁷ δεν αποκλείει την υπόθεση για τον κρητικό Ελευθήρα ή κάποιον άλλο απόγονο, του οποίου τις μουσικές και φωνητικές ικανότητες φαίνεται να εκτιμούσαν στην αρχαιότητα. Εξάλλου, η μουσική παράδοση της Ελεύθερνας, τουλάχιστον των πρώιμων χρόνων, δεν φαίνεται να εξαντλείται σε ένα μόνο όνομα, αφού η πόλη θεωρείται γενέτειρα ενός φημισμένου συνθέτη ερωτικών ωδών και κιθαριστή, του Αμήτορα, που αναφέρεται από τον Αθήναιο στους *Δειπνοσοφιστές* (XIV, 638B: «*ἄλλοι δὲ πρῶτον φασὶν παρ' Ἐλευθερναίοις κιθαρίσαι τὰς ἐρωτικὰς ὠδὰς Ἀμήτορα τὸν Ἐλευθερναῖον, οὗ καὶ τοὺς ἀπογόνους Ἀμητορίδας καλεῖσθαι*»). Το γεγονός της ονομασίας του γένους και των απογόνων του βεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Ησύχιου (λέξη *Ἀμητορίδας –καθαριστὰς Κρηῆτες ἢ κιθαριστὰς*). Η αμφιβολία του Ησύχιου για το *κιθαριστὰς*, άρα μουσικούς, που είναι το πιο πιθανόν, ή *καθαριστὰς* (εκ του καθαρμός) δεν φαίνεται αβάσιμη, αφού η δεύτερη ιδιότητα είναι και αυτή κατεξοχήν κρητική, με διάσημο εκπρόσωπό της τον Κρήτα Επιμενίδη,⁹⁸ μάντη σοφό και γνώστη των καθαρμών, που τοποθετείται χρονικά στον ύστερο 7ο αι. π.Χ. Επιπλέον, και οι δύο ιδιότητες βρίσκονται κοντά η μία στην άλλη και η εποχή ευνοεί τη διακίνηση αγυρτών, μουσικών και μάντεων.⁹⁹ Όσο για το όνομα *Αμήτωρ* (Αμητορίδες), ομώνυμο με το επίθετο *ἀμήτωρ* = ορφανός από μητέρα, χαρακτηριστική είναι η διήγηση του Ηροδότου για την περιπέτεια της Φρονίμης, κόρης του βασιλιά της Αξού, και της σχέσης μεταξύ Θήρας - βόρειας ακτής της Κρήτης - Ελεύθερνας - Αξού και Ιδαίου, όπως αυτή προκύπτει μέσα από τα ευρήματα της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας.¹⁰⁰ Βεβαίως, η λέξη *αμήτωρ* σημαίνει και αυτόν που δεν γεννήθηκε από μητέρα, όπως για παράδειγμα η Αθηνά από το κεφάλι του Δία ή ακόμα και ο Διόνυσος από τον μηρό του ύψιστου θεού. Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, ότι ο Ιουλιανός ο Παραβάτης, στο έργο του *Λόγος εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν*, την αναφέρει ως *παρθένον ἀμήτορα*. Αν αυτή είναι η Ρέα (οι ενδείξεις λατρείας και γυναικείας θεότητας φαίνεται να ενισχύονται από ευρήματα στο Ιδαίον Άντρο), τότε οι Αμητορίδες καθαριστές ή κιθαριστές θα μπορούσαν να είναι γένος που συνδέεται με την Ελεύθερνα και το παγκρήτιο ιερό στη σπηλιάρα της Ίδης.

Τέλος, με τη μουσική του Απόλλωνα και την Απολλωνία συνδέεται και μια από τις παραδόσεις για την καταγωγή του μυθικού μουσικού Λίνου, γιου του Απόλλωνα, καθώς και του μεγάλου φυσικού του 5ου αι. π.Χ. Διογένη, εάν η πληροφορία του Στέφανου Βυζάντιου θεωρηθεί ορθή: *Απολλωνία κυ' Κρήτης, ἢ πάλαι Ἐλεύθερνα, Λίνου πατρίς, ἐκ ταύτης ὁ φυσικὸς Διογένης*).

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ

Με τα σημερινά δεδομένα, οι επιγραφικές και ιστορικές μαρτυρίες για την Ελεύθερνα φαίνεται να ξεκινούν από την Αρχαϊκή Περίοδο. Οι περισσότερες πρώιμες επιγραφικές μαρτυρίες συνδέονται με την κοινωνική δομή, τους νόμους και τους κανόνες της πόλης. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από το σώμα των επιγραφών που είχε συγκεντρώσει η Μ. Guarducci¹⁰¹ πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Μετά την έναρξη της ανασκαφικής δραστηριότητας του Πανεπιστημίου Κρήτης στην αρχαία Ελεύθερνα, νέες αρχαϊκές επιγραφές ήρθαν στο φως, πλουτίζοντας τις γνώσεις μας για διάφορα θέματα, όπως διατάξεις σχετικές με την απαγόρευση οινοποσίας, άλλα με αναφορές επαγγελματών (;),¹⁰² καθώς και για θέματα νομικής-διαδικαστικής φύσης. Πιο πρόσφατα μια διεξοδικότερη μελέτη των επιγραφών της Ελεύθερνας από τους Perlman και Gagariu προσφέρει συγκεντρωτικά στοιχεία των νόμων της αρχαϊκής πόλης.¹⁰³

Αναπάντεχη, προς την ίδια κατεύθυνση, υπήρξε η ανεύρεση μικρών και μεγάλων αποσπασματικών επιγραφών πάνω στην πέτρα από τις θέσεις Αγία Ειρήνη και Άγιος Μάρκος στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Αρχαίας Ελεύθερνας, μερικές εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα από τη θέση Κατσίβελος.¹⁰⁴ Το πλήθος των επιγραφών, η χρονική τους πρωιμότητα (6ος/5ος αι. π.Χ.) και οι πληροφορίες που παρέχουν, καθιστούν μεγάλη τη συμβολή του νέου επιγραφικού σώματος (*Corporis*) στην ιστορία της πόλης.

Αντίθετα, τα ιστορικά κείμενα και οι επιγραφές κυρίως των ελληνοιστικών χρόνων συνδέονται με την πολιτική και διπλωματική ιστορία της, καθώς και τις σχέσεις της με άλλες πόλεις, τόσο στην Κρήτη όσο και στον υπόλοιπο αιγαιακό και ανατολικομεσογειακό χώρο.

Μια πρώτη μαρτυρία της σχέσης της Ελεύθερνας με τον πολύ μακρινό, έξω κόσμο φαίνεται να αποτελεί η χάραξη τμήματος επιγραφής (*graffito*) πάνω σε λάσανο από την Ερμώνασσα του Κιμμερίου Βοσπόρου, που θεωρείται ότι ανήκει στο ελευθερνιώτικο αλφάβητο και στον τρόπο γραφής του και χρονολογείται πιθανότατα «όχι αργότερα από το γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.».¹⁰⁵ Προς την ίδια, βορινή, κατεύθυνση φαίνεται να οδηγεί και η ανεύρεση στον χώρο της Ορθής Πέτρας μικρού νομίσματος των Τενεδίων, που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.¹⁰⁶

Η μαρτυρία του Στέφανου Βυζάντιου¹⁰⁷ για την καταγωγή του γνωστού φυσικού φιλοσόφου Διογένη από την Απολλωνία περιέχει τις επιφυλάξεις που διατυπώσαμε πιο πάνω, σχετικά με την ονομασία Απολλωνία και τη σχέση της με την Ελεύθερνα. Αν πάντως πρόκειται γι' αυτήν, ο σπουδαίος φυσικός, μέτοικος στην Αθήνα, η δράση του οποίου εμπίπτει στον 5ο αι. π.Χ., είναι πλέον ένα πρόσωπο που έχει ξεφύγει από την αχλύ του μύθου. Η λεγόμενη «περίοδος σιωπής», όπως χαρακτήρισα παλαιότερα¹⁰⁸ την περίοδο του 6ου και το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. της ιστορίας της Κρήτης, δεν φαίνεται να ισχύει για την Ελεύθερνα στο μεγαλύτερο μέρος της, δηλαδή στον 6ο αι. π.Χ.¹⁰⁹ και πιθανόν και τις αρχές του 5ου αιώνα, και φαίνεται ίσως να περιορίζεται στο β΄ και το γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., σχετιζόμενη πιθανώς με τη στάση του νησιού και τη μη συμμετοχή του στους Ελληνοπερσικούς πολέμους. Ουσιαστικά δηλαδή πρόκειται για στάση ουδετερότητας (;), η οποία δεν αποκλείεται να οφείλεται και στην επιρροή που ασκούσε το Άργος, τουλάχιστον σε πόλεις της δυτικής Κρήτης, ήδη από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ.¹¹⁰ Αυτή, ωστόσο, η «σιωπή» φαίνεται να σπάει σιγά σιγά μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία ίσως χρησιμοποιούνται τα πρώτα νομίσματα στην Ελεύθερνα –πράγμα που συμβαίνει και σε άλλες πόλεις του νησιού– αλλά και οι κεραμικές αττικές εισαγωγές φαίνεται να φθάνουν στο νησί μετά το 430 π.Χ.¹¹¹

Νομίσματα από την (α) Αίγινα, (β) Άργος, (γ) Άργος, (δ) Ρόδο, (ε) Γόρτυνα, (στ) Κνωσό, (ζ) Τένεδο, (η) Κυδωνία.

Ένα graffito με το όνομα του Ελευθερναίου Ακουσίλα, γιου της Γλανήας, αποτελεί μια από τις πιο πρώιμες παρουσίες Ελευθερναίου στην Αίγυπτο, στο ιερό του Άμμωνα Δία στην όαση Σίβα, χρονολογημένο μάλλον στον 4ο αι. π.Χ.¹¹² Μέσα στον ίδιο αιώνα ένα αττικό τιμητικό ψήφισμα αναφέρει την Ελεύθερνα (;), αν η ανάγνωση του Lambert είναι σωστή.¹¹³

Για τις σχέσεις με τη Ρόδο –για την οποία θα γίνεται στο εξής όλο και συχνότερος λόγος–, όσον και με το Άργος φαίνεται να μας πληροφορούν οι ανευρέσεις νομισμάτων των πόλεων αυτών σε όλους τους τομείς της πανεπιστημιακής ανασκαφής, και σε έναν χρονολογικό ορίζοντα που ξεκινά οπωσδήποτε μέσα στον 4ο αι. π.Χ. Πρέπει όμως να προχωρήσει κανείς στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια (4ος/3ος αι. π.Χ.) για να έχει μια σειρά από επιγραφικά τεκμήρια, που μιλούν εύγλωττα για την ιστορία της πόλης.

Η ανεύρεση μιας ενεπίγραφης αετωματικής στήλης του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. στην οικία Ι, στον Κασιβέλο, στην ανατολική πλαγιά του λόφου, η οποία αναφέρεται στη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Ελεύθερνας και Ραύκου,¹¹⁴ αποδεικνύει τις σχέσεις της Ελεύθερνας και άλλων κρητικών πόλεων με τη συνθήκη των Κνωσίων με τους Μιλησίους¹¹⁵ και συνηγορεί υπέρ της πρώιμης χρονολόγησής της, το 292 π.Χ. Δικαιώνονται έτσι όλοι όσοι χρονολογούσαν από παλιά τη συγκεκριμένη συνθήκη στην αρχή των ελληνιστικών χρόνων. Μια ακόμα επιγραφή, και πάλι πρώιμη ελληνιστική, αναφέρεται στη συμμαχία της Ελεύθερνας με μια άλλη κρητική πόλη, της οποίας το όνομα, δυστυχώς, δεν έχει διατηρηθεί.¹¹⁶ Το 262 π.Χ. ο Πρώναξ, γιος του Πρώνακτος, Κρης εξ Ελευθέρνης, γίνεται πρόξενος των Αιτωλών.¹¹⁷ Το όνομα Πρώναξ απαντά και στη γειτονική πόλη της Ελεύθερνας, την Αξό (Ώαξος, πόλις Κρήτης, Έλευθέρνης ού πόρω, Στέφανος Βυζάντιος). Σχέσεις της Ελεύθερνας με την Αξό υπαινίχθηκα πιο πάνω, υποσημειώνοντας την ιστορία της αμήτορος Φρονίμης, κόρης του βασιλιά Ετέαρχου, ήδη από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., γεγονός που μπορεί να αποδειχθεί και με την ανεύρεση πήλινων πλακιδίων γυναικείων θεοτήτων «τύπων Αξού», τόσο στην ίδια την Ελεύθερνα όσον και στο γειτονικό της Ελεύθερνας ιερό σπήλαιο του Μελιδονίου, που χρονολογούνται στον 7ο αι. π.Χ.¹¹⁸

Για την Κρήτη, ως γνωστόν, οι σχέσεις με την Αίγυπτο ξεκινούν από τα προϊστορικά χρόνια. Είναι γνωστή η αναφορά του ταξιδιού του Φαραώ Αμένοφι Γ΄ για την αναζήτηση βοτάνων (φαρμακευτικών και αρωματικών) στην περιοχή της Σισαίας (πρβλ. σημερινές Σίσεες). Για την Ελεύθερνα, όπως θα δούμε παρακάτω, έχουμε αρκετές ενδείξεις για τη σχέση, άμεση ή έμμεση, με την Αίγυπτο τουλάχιστον για την ΥΓ/ΠρΑ περίοδο.¹¹⁹ Φαίνεται ότι συνεχίστηκαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κι αργότερα και, φυσικά, κατά την περίοδο της βασιλείας των Πτολεμαίων,¹²⁰ στην προσπάθεια των τελευταίων να έχουν σταθμούς στο Αιγαίο, όπως διαπιστώνεται και από τις σχέσεις των Λαγιδών με τη Ρόδο, την Κω και τη Θήρα αλλά και από την ανεύρεση κεραμικής, και κυρίως υδριών τύπου Hadra (από την Αλεξάνδρεια ή τη Ρόδο ή και τις δύο), στη δυτική Κρήτη.¹²¹ Η αναμφισβήτητη σχέση των Πτολεμαίων με την Ελεύθερνα προκύπτει από την ανέγερση ενός ανδριάντα του Πτολεμαίου του Γ΄ εκ μέρους της πόλης κάπου ανάμεσα στο 247 και το 221 π.Χ.¹²² Ίσως μέσα στο γ΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. φαίνεται να υπογράφεται μια ακόμα συνθήκη συμμαχίας της Ελεύθερνας με τη Φαιστό, μια πράξη που συνδέεται με τον πόλεμο κατά της Λύκτου.¹²³

Οι σχέσεις με την Αίγυπτο, τουλάχιστον για την Ελληνιστική Περίοδο, φαίνεται να ενισχύονται και από την παρουσία Κρητών μισθοφόρων, ένα επάγγελμα το οποίο ασκούσαν και Ελευθερναίοι –ίσως από παλιά–, όπως άλλωστε προκύπτει και από την επιγραφική μαρτυρία,¹²⁴ που αναφέρεται στην κοινή συμμαχία Ελευθερναίων και Ιεραρυτινίων, στην Κοινή Συμμαχία που συνήψαν οι Μακεδόνες υπό τον Αντίγονο τον Δόσωνα με την Αχαική Συμπολιτεία (227-224 π.Χ.), για να καταφέρουν πλήγμα εναντίον της Σπάρτης τελικά το 222 π.Χ. στη μάχη της Σελλασίας.¹²⁵

Το 223/222 π.Χ. τρεις Ελευθερναίοι, μαζί με άλλους Κρήτες, γίνονται πολίτες της Μιλήτου μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων της Ελεύθερνας με άλλες πόλεις εκτός Κρήτης. Ορισμένα από τα ονόματα που αναφέρονται στην επιγραφή αυτή συναντώνται ξανά και σε άλλα επιγραφικά κείμενα της Μιλήτου.¹²⁶ Την ίδια ίσως χρονιά, ή λίγο αργότερα, ο Σώσος Αγεμόνου Κρης Ελευθερναίος τιμάται ως πρόξενος στο Αιτωλικό Θέρμο.¹²⁷ Μετά τα γεγονότα της Σελλασίας και την επιστροφή, προφανώς, των Κρητών μισθοφόρων υπάρχει μια κινητικότητα στις κρητικές πόλεις –μεταξύ των οποίων και η Ελεύθερνα–, την οποία μάλλον δημιουργήσε η οικονομική ευμάρειά τους. Η κινητικότητα αυτή διαφαίνεται σε πόλεις (ανάμεσα στις οποίες και η Λύττος και η Ελεύθερνα) στις οποίες εισέρρευσε πλούτος και νέες ιδέες, με αποτέλεσμα την οικονομική άνοδο πτωχότερων τάξεων αλλά και νεότερων ηλικιακά ομάδων, προφανώς με αιτήματα εκδημοκρατισμού. Σύμφωνα με τον Πολύβιο (IV.55, 4), η Αχαική Συμπολιτεία και ο νέος βασιλεύς της Μακεδονίας Φίλιππος ο Ε΄ πιέζουν τόσο την Ελεύθερνα όσο και την Κυδωνία και τη γειτονική της Απτέρα να αποστούν από τη συμμαχία των Κνωσίων, οι οποίοι ήσαν εχθροί της Λύττου. Συγχρόνως, αποσπώμενοι από τη συμμαχία των Κνωσίων συμμετέχουν στον αγώνα των Λυττίων εναντίον των Ροδίων. «Και όταν έφτασαν τα πλοία των Ροδίων στην Κρήτη», διηγείται ο Πολύβιος (IV.53, 2), «οι Ελευθερναίοι, υποπτευόμενοι ότι οι περί τον Πτολεμοκλή, για να κάνουν το χατίρι των Κνωσίων, σκότωσαν τον Ελευθερναίο συμπολίτη τους Τίμαρχο,¹²⁸ εκήρυξαν τον πόλεμο εναντίον τους».

Μετά τα γεγονότα αυτά και την ανησυχία ανάμεσα στις κρητικές πόλεις, το ευμετάβλητο των συμμαχιών και τις δυσκολίες που δημιουργούσαν οι πολιτικές και άλλες έριδες, μια επιγραφή του 201 π.Χ. από την πόλη¹²⁹ μαρτυρεί ότι οι Ελευθερναίοι, με τη μεσολάβηση του Ηγησάνδρου του Ροδίου, απεσταλμένου του Αντιόχου, και του Περδίκου, απεσταλμένου του Φιλίππου του Ε΄, εγκρίνουν την ασυλία της χώρας της

μικρασιατικής πόλης Τέω. Πριν εκπνεύσει ο 3ος αι. π.Χ., γύρω στο 208 π.Χ., η Λιλαία στη Φωκίδα δίδει δικαιώματα πολιτικά σε ανθρώπους της φρουράς των Ατταλιδών, ανάμεσα στους οποίους αναφέρεται ο Εύμαχος από την Ελεύθερνα και ο Κρητικός Αντίπατρος, χωρίς προσδιοριστικό της πόλης καταγωγής του.¹³⁰ Κοντά στα 200 π.Χ. χρονολογείται αναθηματική επιγραφή που βρέθηκε στη Μίλητο,¹³¹ η οποία μνημονεύει μια σειρά Κρητών από την Ελεύθερνα, τη Γόρτυνα και την Αζό. Ακόμα, μέσα στον ίδιο αιώνα πρέπει να χρονολογείται η επιτύμβια επιγραφή του Αλεξάνδρου, γιου του Διοδώρου του Ελευθερναίου, που πέθανε στη Δημητριάδα της θεσσαλικής γης.¹³² Στον ίδιο αιώνα ο Σώχορος, γιος του Ποικιλίδα, Κρης Ελευθερναίος, πεθαίνει στην Αίγυπτο, όπως αναγράφεται στην επιτύμβια στήλη από την Αλεξάνδρεια.¹³³ Στη στροφή από τον 3ο στον 2ο αι. π.Χ. χρονολογείται η επιγραφή που αναφέρεται στον Κύρτο, γιο του Ανδροσκύλου, Ελευθερναίο (Ελευθενναίος) πρόξενο των Γορτυνίων.¹³⁴

Λίθινη ενεπίγραφη αετωματική στήλη από τον Κατσιβελο. Πρόκειται για συνθήκη συμμαχίας Ραύκου και Ελεύθερνας. Στην επιγραφή αναγράφεται και όρκος σε παγκρήτιες και τοπικές θεότητες. 3ος αι. π.Χ.

Μέσα στον 3ο αι. π.Χ. χρονολογείται η καλλιτεχνική δραστηριότητα του Τιμόχαρη του Ελευθερναίου, ο οποίος ωστόσο φαίνεται ότι ταξίδεψε και εργάστηκε σε μια σειρά από πόλεις της ανατολικής Μεσογείου (κυρίως στη Ρόδο και τη Λίνδο, αλλά και στην Κάρπαθο, την Αστυπάλαια και τη μικρασιατική Κνίδα, καθώς και στη Συροπαλαιστινιακή ακτή, στη Σιδώνα).¹³⁵ Η ποικίλη δραστηριότητά του, που φαίνεται να αποδεικνύεται και από το μέγεθος των παραγγελιών που προξενούσε η φήμη της γλυπτικής του δεξιοτεχνίας, μάλλον του χάρισαν τη ροδιακή υπηκοότητα, την οποία πάντως κατείχε σίγουρα ο διάσημος γιος του, ο Πυθόκριτος, που εργάστηκε στη Ρόδο, τη Λίνδο, την Κάμιρο, τις Κεδρεές, την Ολυμπία κ.α., δημιουργός πιθανότατα της περίφημης Νίκης της Σαμοθράκης¹³⁶ –σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου–, ο οποίος υπογράφει τα έργα του ως Ρόδιος τουλάχιστον από τη δεύτερη ή την τρίτη δεκαετία του 2ου αι. π.Χ. Ο γιος του Πυθόκριτου και εγγονός του Τιμόχαρη, με το όνομα Σιμίας, ήταν επίσης γλύπτης και έδρασε στη Ρόδο προς τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.¹³⁷

Στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. οι Ελευθερναίοι κλείνουν συμμαχικές συμφωνίες με τη Λατώ και την Απτέρα.¹³⁸ Μια σειρά από αποσπασματικές επιγραφές της Κυδωνίας της Κρήτης, της Μιλήτου και της Μαγνησίας του Μαιάνδρου στη Μ. Ασία, οι οποίες χρονολογούνται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και συνδέονται είτε με αναθέσεις είτε με προξενίες ή διπλωματικά και πολιτικά συμβάντα, αναφέρονται σε Ελευθερναίους, χωρίς, ωστόσο, να είναι εύκολη η ταύτιση των προσώπων και των γεγονότων.¹³⁹ Στα ίδια χρόνια η εδραίωση του βασιλείου των Ατταλιδών στην Πέργαμο της Μ. Ασίας σηματοδοτεί το ξεκίνημα μιας σημαντικής εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής.¹⁴⁰ Η Ελεύθερνα, μαζί με άλλες πόλεις της Κρήτης, συνάπτει συνθήκη με τον Ευμένη Β΄ στα 183 π.Χ.¹⁴¹ Την ίδια χρονιά τιμάται ένας Ελευθερναίος από τους Γορτυνίους.¹⁴²

Μέσα στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι χρονολογείται μια αρκετά φθαρμένη ενεπίγραφη αετωματική στήλη που αναφέρεται σε συνθήκη συμμαχίας ανάμεσα στην Ελεύθερνα και την Απτέρα, προβλέποντας αμοιβαία στρατιωτική στήριξη και εμπορικές ανταλλαγές.¹⁴³ Την ίδια περίοδο χρονολογείται και η επιγραφή από την Απτέρα πάνω σε ιωνικό επιστύλιο: *Σωτήριος Πρωτογένιος Έλευθερναίος έποίησε*.¹⁴⁴

Η εξέλιξη του πανιώνιου ιερού του Απόλλωνα στην ιερή του γενέτειρα, τη Δήλο, και οι σχέσεις του νησιού με την Αθήνα υπήρξαν μεν επωφελείς και για τις δύο πλευρές, αλλά η ανακήρυξη της Δήλου σε ελεύθερο λιμάνι το 166 π.Χ. δίνει νέα μεγάλη ώθηση στην οικονομία του νησιού, που καθίσταται συνάμα κέντρο πώλησης δούλων. Το αποτέλεσμα ήταν η ανθηρή του οικονομία για όλο το υπόλοιπο του 2ου και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.¹⁴⁵ Έτσι, η παρουσία στα 157/156 π.Χ. πολιτών της Ελεύθερνας στη Δήλο, του Σήραμβου, γιου του Ηράιππου, με εγγυητή τον Ελευθερναίο Έρμιππο, γιο του Ερμίππου, από τους οποίους ο πρώτος μισθώνει ένα εργαστήριο, όπως αναφέρεται σε σχετική επιγραφή,¹⁴⁶ όχι μόνον δεν ξενίζει, αλλά ενισχύεται και από δηλιακά κεραμικά ευρήματα (όστρακα) κυρίως στη νεκρόπολη και το Νησί, καθώς και στην Ορθή Πέτρα, δηλαδή «μεγαρικούς» σκύφους¹⁴⁷ κλπ. Θα ήταν, βέβαια, γοητευτικό, ακριβώς επειδή είναι εξαιρετικά δύσκολο, να μπορούσε κάποτε να συνδέσει κανείς αυτό το συμβόλαιο της επιγραφής με κάποια από τα σφραγίσματα της οικίας Σκαρδανά στη Δήλο,¹⁴⁸ αφού δυστυχώς οι πάπυροι των συμβολαιογραφικών πράξεων που συνδέονται με αυτά έχουν πια καεί. Το ίδιο, ωστόσο, θα ίσχυε και για το συμβόλαιο μίσθωσης του ναυπηγείου που κατείχε ο Πάριος Νίκανδρος, γιος του Χάρμα, το οποίο μίσθωσε ο Αρίστων με τον Ελευθερναίο κύριό του Ηράιππο, γιο του Ηράιππου, που αναφέρεται σε άλλη στήλη της παραπάνω μνημονευθείσας επιγραφής.¹⁴⁹ Άραγε, να πρόκειται για το παραθαλάσσιο ναυπηγείο στον κόλπο των Φούρνων στα ΝΔ της Δήλου, που έχει λαξευτεί στον γρανιτένιο βράχο, λίγο δυτικότερα από το ιερό της Λευκοθέας; Οι σχέσεις των Ελευθερναίων με τη Δήλο δεν εξαντλούνται στα συμβόλαια και τις οικονομικές σχέσεις. Επιπλέον συμμετέχουν στις εορταστικές εκδηλώσεις του Απολλώνειου ιερού, όπως αναφέρεται σε σχετική επιγραφή του 144/143 π.Χ., και πάλι από τη Δήλο.¹⁵⁰

Άραγε ο θεαροδόκος, του οποίου το όνομα ελλείπει, σε επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. από το Δελφικό ιερό,¹⁵¹ είναι αναμφίβολα από την Ελεύθερνα της Κρήτης; Ο θεσμός του θεαροδόκου είναι πολύ γνωστός στην αρχαιότητα και, στην Κρήτη, έχουμε διαδρομές που κάνουν θεαροδόκοι από την κεντρική Ελλάδα πάνω στο νησί.¹⁵²

Μέσα στον 2ο αι. π.Χ. χρονολογούνται οι επιγραφές που αναφέρονται σε συνθήκες της Ελεύθερνας με τη Λατώ¹⁵³ και την Απτέρα.¹⁵⁴ Στην πρώτη, μάλιστα, φαίνεται καθαρά και η σχέση των πόλεων αυτών με τη θάλασσα, αφού αμοιβαίως συμφωνούν να υπερασπίζονται «*φρώρια και λιμένας*». Πολύ σημαντικές είναι και οι συνθήκες με άλλες πόλεις και προκύπτουν ζητήματα πολλαπλά όταν οι επιγραφές στις οποίες αναφέρονται οι πόλεις δεν διατηρούν πάντα τα ονόματα των συμβαλλομένων. Αντίγραφα στηλών με τέτοιου είδους κείμενα υπάρχουν συνήθως σε όλες τις αναφερόμενες πόλεις, όπως λ.χ. μεταξύ Ελεύθερνας και Μεσσήνης.¹⁵⁵ Ακόμα η διασπορά των Ελευθερναίων σε πόλεις με μεγάλη εμπορική κίνηση και σημασία, τουλάχιστον μέσα στον 2ο αι. π.Χ., φαίνεται και από την επιτύμβια στήλη του Κράν]ωνος, γιου του Κραντιάδη, Ελευθερναίου, που βρέθηκε στον Πειραιά.¹⁵⁶

Τέλος, μέσα στον 2ο αι. π.Χ., και μάλιστα στο β΄ μισό του (150-100 π.Χ.), φαίνεται να χρονολογούνται μια σειρά από θραύσματα επιγραφών από το Πυργί που δημοσίευσε ο Θ. Καλπαξής με άλλες συναδέλφους στα

τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990.¹⁵⁷ Πρόκειται για επιγραφές «ιερών νόμων» και μάλιστα θρησκευτικών ημερολογίων με ονόματα θεοτήτων, προσφορές θυσιών και ιερές διατάξεις. Η κατηγορία αυτή των επιγραφών της Ελεύθερνας είναι εξαιρετικά σημαντική όχι μόνον γιατί ανάλογες σπανίζουν στην Κρήτη, αλλά και διότι παραδίδουν σπάνια ονόματα και επίθετα θεών του νησιού, καθώς και ημερολόγιο με αναφορές σε χρονικές υποδιαιρέσεις (μήνες, ημέρες).

Και αργότερα, στη στροφή από τον 2ο στον 1ο αι. π.Χ., πάνω σε επιγραφή από τη Γόρτυνα της Κρήτης μαζί με άλλους Κρητικούς τιμάται (ως πρόξενος;) ακόμα ένας Ελευθερναίος, αγνώστου ονόματος, γιος του ΣΑΓ]ολίδα.¹⁵⁸ Ίσως στον 1ο αι. π.Χ., αν όχι πρωιμότερα, χρονολογείται και η αναθηματική επιγραφή από τα Κύθηρα, όπου κάποιος Ελευθερναίος αναθέτει στον Πάνα (και την Κυθηραία Αφροδίτη);¹⁵⁹

Στις αρχές εξάλλου του 1ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι η αρχαϊκή μουσική παράδοση των Ελευθερναίων δεν είχε εκλείψει. Αυτό τουλάχιστον επιτρέπει να φανεί μια επιγραφή του 94/93 π.Χ.,¹⁶⁰ όπου παρέχεται προξενία από την πόλη των Δελφών σε δύο αδελφια, τον Αντίπατρο και τον Κρίτωνα, σημαντικούς μουσικούς ενός δύσκολου οργάνου, της ύδραυλης. Υπολείμματα αυτού του μεγάλου μουσικού οργάνου, της ύδραυλης, έχουν βρεθεί και συναρμωστεί στο Δίον της Πιερίας, ενώ αναπαραστάσεις του υπάρχουν σε μια σειρά από ρωμαϊκά, κυρίως, ανάγλυφα.¹⁶¹ Μέσα στον ίδιο αιώνα, ο Σωσθένης, γιος του Αρίστωνος, Κρης Ελευθερναίος, τιμάται από τους Ανδρίους σύμφωνα με μια ακόμα επιγραφή,¹⁶² ενώ ενεπίγραφος βωμίσκος του 1ου αι. π.Χ. αναφέρεται στην αφιέρωση μιας Κλεοπάτρας, το όνομα της οποίας ακολουθείται από το όνομα της μητέρας της Παισούς και όχι από πατρωνυμικό!¹⁶³

Η φήμη, η ανάπτυξη, η ευημερία και η δραστηριότητα των πολιτών της Ελεύθερνας κατά την Ελληνιστική Περίοδο δεν κατόρθωσαν να αποτρέψουν την κατάκτηση της πόλης από τα ρωμαϊκά στρατεύματα. Όπως διηγείται ο Δίων ο Κάσσιος (XXXVI, 182) και όπως επιβεβαιώνεται από λατινικές πηγές, λόγου χάρι τον L. A. Florus (*Epitome* I, 42, 4), στα 68/67 π.Χ. ο Κόιντος Καϊκίλιος Μέτελλος κατέλαβε την πόλη ύστερα από προδοσία και τη λεηλάτησε: «...καὶ Ἐλευθέραν τὴν πόλιν ἐκ προδοσίας ἐλὼν ἠργυρολόγησε· πύργον γάρ τινα οἱ προδιδόντες ἐκ τε πλίνθων πεπονημένον καὶ μέγιστον δυσμαχώτατόν τε ὄντα, ὄξει συνεχῶς νυκτὸς διέβρεξαν, ὥστε σαθρὸν γενέσθαι».

Η κατάκτηση, ωστόσο, δεν επέφερε το τέλος της ακμάζουσας πόλης. Σχεδόν μια γενιά αργότερα, ο Αύγουστος ονομάζεται οικιστής της και φαίνεται ότι ξεκινά για αυτήν μία ακόμα λαμπρή περίοδος σε ολόκληρη τη χρονική διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, από το β' μισό του 1ου αι. π.Χ. έως και τον 4ο αι. μ.Χ., όπως μαρτυρούν και οι πανεπιστημιακές έρευνες σε όλους ανεξαιρέτως τους ανασκαφικούς τομείς.

Λίθινος ενεπίγραφος βωμίσκος. Η επιγραφή αναφέρεται στον θεοποιημένο Αύγουστο. Τέλη 1ου αι. π.Χ. / αρχές 1ου αι. μ.Χ.

Τμήμα λίθινου ενεπίγραφου κιονίσκου με οπή για τη στερέωση μεταλλικού αναθήματος ή λίθινης στέψης. Η Κλεοπάτρα, κόρη της Παισούς, ανέθεσε τον κιονίσκο με το χαμένο ανάθημα. 1ος αι. π.Χ.

Αδημοσίευτες είναι αρκετές επιγραφές της περιόδου. Μια πρώτη παρουσίαση ενός βωμίσκου από την περιοχή της οικίας Ι στον Κατσίβελο¹⁶⁴ αναφέρεται στον Αύγουστο «Καίσαρι / θεῶ / θεοῦ | υἱῶ Σε|βαστῶ». Μια σειρά από άλλες παλαιότερες τιμητικές επιγραφές¹⁶⁵ αναφέρονται τόσο στον Αύγουστο όσο και στον Τιβέριο. Άλλες πάλι, αναφερόμενες στον Τραϊανό και τον Αδριανό, είναι εν μέρει δημοσιευμένες,¹⁶⁶ ενώ επιγραφές που αναφέρονται στον Σεπτίμιο Σεβήρο και τον Καρακάλλα έχουν από παλιά δημοσιευτεί.¹⁶⁷ Ακόμα και πρόσφατα επιγραφές της Ρωμαϊκής Περιόδου, ελληνικές και λατινικές, εντοπίστηκαν και εντοπίζονται στις πλαγιές των λόφων της Ελεύθερνας και της Αρχαίας Ελεύθερνας, σε σπίτια του χωριού και αλλού, καθώς και στην ακρόπολη. Η επιγραφική ακμή της Ρωμαϊκής Περιόδου, συμπληρωμένη με θαυμάσια έργα αρχιτεκτονικής, πλαστικής, μικροτεχνίας κ.ά., φαίνεται σιγά σιγά με τις δημοσιεύσεις, όπως αυτή του Καταλόγου της έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα το 2004 και πιο πρόσφατα, το 2018, στο Διεθνές Συνέδριο *Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος*. Αποκαλύπτεται έτσι μια άλλη εικόνα της πόλης, που φανερώνει ότι η Ρωμαϊκή Περίοδος υπήρξε μια από τις δυναμικότερες σε αρχιτεκτονικά και άλλα κατάλοιπα στην ιστορία της πόλης.¹⁶⁸

Ο σπόρος του Χριστιανισμού, μετά την άφιξη του Αποστόλου Παύλου στους Καλούς Λιμένες της Κρήτης, το 52 μ.Χ., ρίζωσε. Στη συνέχεια ο Χριστιανισμός διαδόθηκε και συνεχίστηκε από τον Απόστολο Τίτο, πρώτο επίσκοπο στο νησί, και φαίνεται ότι επεκτάθηκε στις πόλεις της Κρήτης σε όλη τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στην πρωτεύουσα μάλιστα του νησιού και συγχρόνως της Κυρηναϊκής, τη Γόρτυνα, οι ιταλικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως δείγματα αυτής της θρησκευτικής ανοχής, με την ανεύρεση ενός καλοδιατηρημένου βωμού στον άγνωστο θεό.¹⁶⁹ Η επικράτηση του Χριστιανισμού φαίνεται να τοποθετείται αργά μέσα στον 4ο αι. και ειδικότερα μετά τον μεγάλο σεισμό του 365 ή 367 μ.Χ., που συντάραξε συθέμελα την ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη, καταστρέφοντας πολλές υστερορωμαϊκές πολιτείες της, ανάμεσά τους την ακμάζουσα Ελεύθερνα, την Κνωσό και την Κίσαμο, όπως αναφέρουν σύγχρονοι και υστερότεροι ιστορικοί.¹⁷⁰ Η εικόνα που παρέχουν τα αρχαιολογικά δεδομένα για τον σεισμό στην πόλη είναι δραματική σε ορισμένες περιπτώσεις,¹⁷¹ ενώ σημαντική είναι και η φάση της παλαιοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής Ελεύθερνας, όπως έχει αναδειχθεί μέσα από την πανεπιστημιακή ανασκαφή.¹⁷² Οι πηγές που μας είναι έως σήμερα γνωστές, μιλούν για τη συνέχεια της ζωής και της δράσης στην πόλη μετά το ισχυρό πλήγμα που δέχθηκε από τον σεισμό, αφού ήδη από τον πρώιμο 5ο αι. μ.Χ. η Ελεύθερνα φαίνεται ότι γίνεται έδρα χριστιανικής επισκοπής. Η αποκάλυψη της τρίστιχης, ψηφιδωτής ιδρυτικής επιγραφής της βασιλικής του Κατσίβελου, στην καρδιά της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής πόλης, μιλά για τον ιδρυτή της εκκλησίας του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, τον επίσκοπο Ευφρατά, που σύμφωνα με τον Π. Θέμελη¹⁷³ ταυτίζεται με τον ομώνυμο επίσκοπο της Ελεύθερνας, ο οποίος έλαβε μέρος στην Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 μ.Χ., όπως αναφέρεται στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους¹⁷⁴ καθώς και στα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων.¹⁷⁵ Κατά τον Π. Θέμελη, τα χρόνια κατασκευής της βασιλικής συμπίπτουν με τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β΄ (401-450 μ.Χ.), του αυτοκράτορα που φαίνεται ότι ανακούφισε την Κρήτη από τα τραγικά επακόλουθα του μεγάλου σεισμού του 367 μ.Χ., στέλνοντας μεγάλη βοήθεια στις πόλεις της.¹⁷⁶

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η βασιλική είναι αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, γεγονός σπάνιο, αφού εκκλησίες αφιερωμένες στον συγκεκριμένο Αρχάγγελο, που μας είναι γνωστές, χρονολογούνται συνήθως μετά τον 11ο αι. Δεν αποκλείεται η αφιέρωση να οφείλεται στην προϋπάρχουσα λατρεία των θεοτήτων

Λίθινη, φθαρμένη, τμηματικά ενεπίγραφη αετωματική στήλη. 200-150 π.Χ.
Αναφέρεται σε συμμαχία των πόλεων Απτέρας και Ελεύθερας και προβλέπει την αμοιβαία προσφορά στρατιωτικής βοήθειας σε περίπτωση εξωτερικής απειλής, καθώς και τη χωρίς δασμούς εξαγωγή προϊόντων από τη μία πόλη στην άλλη.

Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από το Πυργί.
Ανήκει στην κατηγορία των «ιερών νόμων» και στην υποκατηγορία των θρησκευτικών ημερολογίων.
Η επιγραφή αναφέρεται σε ονόματα θεοτήτων, των προσφερομένων σε αυτές θυσιών και σε ιερές διατάξεις. Το κείμενο προσφέρει την πρώτη επιγραφική μαρτυρία για την Κρήτη, και γενικότερα για τον ελληνικό χώρο, της λατρείας των Μητέρων και φαίνεται να επιβεβαιώνει την πληροφορία που μας δίνουν οι πηγές, ότι τόπος καταγωγής της λατρείας τους ήταν η Κρήτη και ιδιαίτερα το Ιδαίον Άντρον. Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

*Πήλινα αγγεία (τριφυλλόστομη οينوχόη, αμφορέας), 6ος / 7ος αι. μ.Χ.
Πήλινο εφυσιασμένο κανάτι (δεξιά). Τέλη 12ου αι. μ.Χ. / αρχές 13ου αι. μ.Χ.*

Ερμή και Αφροδίτης, ερείπια του ναού των οποίων βρέθηκαν κάτω και νότια της βασιλικής του Κασιβελου. Άλλωστε, υλικό από ερμαϊκές στήλες (μία μάλιστα ιανική, δίμορφη, των ρωμαϊκών χρόνων) βρέθηκε εντοιχισμένο ως οικοδομικό υλικό στη συγκεκριμένη βασιλική.¹⁷⁷ Η «μεταμόρφωση» του Ερμή, γνωστού και ως ψυχοπομπού, θεού που οδηγεί τις ψυχές στον Άδη, η παράδοση και η εικονογραφία του οποίου ξεκινά από την κλασική αρχαιότητα,¹⁷⁸ σε Αρχάγγελο Μιχαήλ φαίνεται να σχετίζεται όχι μόνον με την πόλη αλλά και με την ευρύτερη περιοχή της Ελεύθερνας, όπου σημαντικό ρόλο παίζει το ζευγάρι του Πλούτωνα και της Περσεφόνης, όπως γνωρίζουμε και από αρχαίες επιγραφικές μαρτυρίες αλλά και από τα χρυσά επιστόμια, που ανευρίσκονται στους τάφους της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής Περιόδου, πάνω στα οποία αναγράφονται τα ονόματα του Κυρίου και της Δέσποινας του Κάτω Κόσμου.¹⁷⁹

Σύμφωνα με τις νομισματικές μαρτυρίες αλλά και την κεραμική, η βασιλική φαίνεται ότι καταστράφηκε πιθανότατα από σεισμό, και εγκαταλείφθηκε επί της βασιλείας του Κώνσταντος Β΄ (641-668 μ.Χ.) ή του Κωνσταντίνου Δ΄ (668-685 μ.Χ.). Φαίνεται, όμως, ότι η πόλη εξακολούθησε να υφίσταται για καιρό, αν κρίνει κανείς από τη συμμετοχή του Επιφανίου, αναξίου επισκόπου Ελουθέρνης,¹⁸⁰ στην Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας το 787 μ.Χ. Η παρουσία επισκοπής, ως έδρα της οποίας ο Π. Θέμελης θεωρεί τη βασιλική κάτω από τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στο νότιο τμήμα της κοιλάδας του χειμάρρου Φαραγγίτη (Αγίας Κυριακής), δηλώνει ότι η Ελεύθερνα εξακολουθούσε να είναι ακόμα το κέντρο –τουλάχιστον θρησκευτικό– της περιοχής και στο β΄ μισό του 8ου αι. μ.Χ.

Από αυτή τη χρονική στιγμή και μετά οι πληροφορίες από τις πηγές και τις επιγραφές για την πόλη είναι ελάχιστες και μόνο οι ανασκαφικές έρευνες φωτίζουν περισσότερο την ιστορία της. Η πόλη, με τα

Χάλκινο νόμισμα, φόλλις,
Νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως,
669-674 μ.Χ.

Χάλκινο νόμισμα,
Νομισματοκοπείου Βενετοκρατίας,
16ος-17ος αι. μ.Χ.

Μολυβδόβουλα:
Ζωσιμά ή Ζωσιμιανού (;), 8ος αι. μ.Χ.
και Φωτεινού από Υπάτων, 7ος αι. μ.Χ.

σημερινά τουλάχιστον δεδομένα, φαίνεται ότι άρχισε να φθίνει σημαντικά από την εποχή του Κωνσταντος Β΄ και του Κωνσταντίνου Δ΄. Την κατάσταση επέτειναν οι καταστροφικές σεισμικές δονήσεις και η απειλή της αραβικής εισβολής αλλά και η εγκατάλειψή της, που τοποθετείται στα τέλη του 8ου αι. μ.Χ. μετά τον σεισμό του 796 μ.Χ. και τις νέες επιδρομές των Αράβων κατά τη βασιλεία του Harun Al Rashid (768-809 μ.Χ.), σύμφωνα με τον Π. Θέμελη.¹⁸¹ Κατά τον Τσουγκαράκη,¹⁸² όμως, η παρουσία δύο βυζαντινών εκκλησιών (της Αγίας Άννας στην ακρόπολη, του Σωτήρα Χριστού ή άλλες¹⁸³) και ορισμένες επιγραφές μιλούν για την παρουσία ανθρώπινης δραστηριότητας στην πόλη και συνηγορούν ότι η επισκοπική έδρα παρέμεινε στην Ελεύθερνα έως τον 10ο αι. μ.Χ. Ίσως μάλιστα η Ελεύθερνα να υπήρξε η κρητική πόλη που αντιστάθηκε στην αραβική εισβολή του 9ου αι. μ.Χ., όταν, σύμφωνα με τους ιστορικούς,¹⁸⁴ είκοσι εννέα πόλεις του νησιού καταλήφθηκαν, εκτός από μία. Εάν η χρονολόγηση του παλαιότερου τμήματος της εκκλησίας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα Χριστού στον 12ο αι. μ.Χ. είναι ορθή, πιθανότατα δηλώνει ότι ο χώρος της πόλης ίσως δεν είχε εγκαταλειφθεί πλήρως ή ότι τουλάχιστον μετά την ενδεχόμενη εγκατάλειψη του σεισμού του 796 μ.Χ. και τις αραβικές επιδρομές, επανήλθε η ζωή στη συρρικνωμένη πόλη μετά την απελευθέρωση του νησιού από τον Νικηφόρο Φωκά, το 961 μ.Χ. Προς το ίδιο συμπέρασμα φαίνεται να οδηγεί και η χρήση του βυζαντινού ναού της Αγίας Άννας στην ακρόπολη του Πρινέ, καθώς και οικίες στην ίδια περιοχή, τα κινητά ευρήματα των οποίων μπορεί να χρονολογηθούν από τον 11ο έως τον 13ο αι. μ.Χ.¹⁸⁵ Η βυζαντινή κατοίκηση της πόλης φαίνεται να τερματίζεται αρκετά αργότερα, όταν η πόλη της Ελεύθερνας μαζί με (τις) τους Μαργαρίτες συμμετείχε ενεργά στις επαναστάσεις εναντίον των Βενετών κατακτητών.

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΓΕΝΙΚΑ • ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ

Αντίθετα με άλλα οικιστικά ή ανακτορικά κέντρα της Εποχής του Χαλκού ή με «πόλεις» της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, η Ελεύθερνα ευτύχησε να έχει στην άμεση γειτονιά της πρωτογενές υλικό οικοδόμησης για μόνιμη, σταθερή και μνημειακή χρήση. Δύο είναι οι εντοπισμένες, μεγάλες, κύριες θέσεις εξόρυξης του λίθινου (ασβεστολιθικού) υλικού στην αρχαιότητα. Η πρώτη θέση είναι το αρχαίο λατομείο του Περιστερέ.¹⁸⁶ Βρίσκεται στο επάνω τμήμα του Δ και ΒΔ υψώματος της κοινότητας της Λαγκάς, στο οποίο οδηγεί το καλντερίμι και το συνεχόμενο μονοπάτι στη ΒΔ έξοδο της αρχαίας (ελληνιστικής) γέφυρας της Ελεύθερνας, χτισμένης στον βόρειο παραπόταμο που σχηματίζουν από κοινού οι χείμαρροι Φαραγγίτης και Χαλοπότα. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο λατομείο, το οποίο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση,¹⁸⁷ με πεσσό στήριξης, «θραυνία» και εγκοπές τεμάχων ασβεστολίθου προς λατόμευση και ορθογώνιους κυβόλιθους που δεν αποσπάστηκαν και απέμειναν τελικώς κατά χώραν. Το ασβεστολιθικό αυτό πέτρωμα, που συνεχίζει προς ΒΔ στην περιοχή του χωριού Αλφάς, η «Αλφόπετρα», χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον και στη διάρκεια της Ενετοκρατίας για χτίσιμο και κυρίως για γωνιαίους λίθους, υπέρθυρα, πορτοσιές και παράθυρα, λατομεύεται δε έως και σήμερα.

Η θέση ενός επίσης σημαντικού λατομείου ασβεστολίθου εντοπίζεται στις «Δεξαμενές». Πρόκειται για δεξαμενές (*cisterns*) που τροφοδοτούσαν με νερό την αρχαία πόλη, οι οποίες λατομήθηκαν για να δημιουργηθούν υπόσκαφες αποθήκες ύδατος στα δυτικά και χαμηλότερα από τον πύργο της νότιας εισόδου προς την ακρόπολη. Το τεράστιο λατομικό υλικό για τη δημιουργία τους χρησιμοποιήθηκε για δημόσια έργα (λ.χ. πλακόστρωση δρόμων), καθώς και για δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα. Ανάλογα, σε διαφορετικές θέσεις τόσο του λόφου του Πρινέ όσο και της Ελεύθερνας υπάρχουν ευκρινή ίχνη λατόμευσης, όπως λ.χ. στη νότια έμβαση της ακρόπολης, μπροστά από τον Πύργο και αλλού.

Τέλος, έρευνες του ΙΓΜΕ της δεκαετίας του '60 έχουν εντοπίσει μεταλλεύματα σιδήρου στην περιοχή του Κουλούκωνα (Ταλλαία Όρη), στα ανατολικά της επικράτειας της αρχαίας πόλης. Η εκμετάλλευση σιδήρου κατά την αρχαιότητα τεκμαίρεται από σόλο (μικρό τάλαντο) σιδήρου που εντοπίστηκε εντός πήλινης χύτρας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στα δυτικά της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας. Στην ύπαρξη του σιδηρομεταλλεύματος –ανάμεσα σε άλλα όπως θα δούμε παρακάτω– οφείλεται και η μεγάλη ακμή της αρχαίας Ελεύθερνας.

Το αρχαίο λατομείο του Περιστερέ. Λιθόπλινθοι που δεν εξορύχθηκαν ποτέ. Δεξιά κάτω ο αείμνηστος Ν. Τζανιδάκης, από τους πρώτους εργάτες της ανασκαφής και δωρητής του αρχικού οικοπέδου του Μουσείου της αρχαίας Ελεύθερνας.

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ

Στη δυτική κλιτύ του λόφου του Πρινέ, στην οποία επικεντρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στη θέση Ορθή Πέτρα, όπου εντοπίστηκε η νεκρόπολη της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, ήλθε στο φως, κατά καιρούς, μια σειρά εργαλείων και τέχνηργων, που διηγούνται με τον δικό τους τρόπο την ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην περιοχή. Πρόκειται για λίθινους μικρούς μονόστομους πελέκεις της Ύστερης Νεολιθικής ή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Στα κατώτερα στρώματα, πάνω σχεδόν από το φυσικό έδαφος του μαργαίικου ασβεστολίθου, εντοπίστηκαν επίσης δύο τμήματα μικρών μαρμαρίνων πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων: ένα κεφαλάκι καθώς και τμήμα μηρών. Μολονότι τα πρωτοκυκλαδικά αυτά ειδώλια (2700-2400/2300 π.Χ.) φανερώνουν τις πρώιμες σχέσεις των Κυκλάδων με την Κρήτη,¹⁸⁸ δεν είναι πάντοτε όλα εισηγμένα από τα νησιά αλλά μπορεί να έχουν κατασκευαστεί από Κυκλαδίτες ή Κρήτες δημιουργούς, όπως λ.χ. τα ειδώλια τύπου Κουμάσας.¹⁸⁹ Στην ίδια νεκρόπολη εντοπίστηκαν και εντοπίζονται όστρακα της Εποχής του Χαλκού καθώς και πήλινο ειδώλιο, σφραγιδόλιθοι της Υστερομινωικής Περιόδου και τμήματα λεπίδων οψιδιανού. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα λίθινο κύπελλο «ανθοφορίας».

*Λίθινο κύπελλο «ανθοφορίας».
Υστερομινωική I Περίοδος (1600-1450 π.Χ.).
Ανάγλυφα φύλλα άνθους έχουν σμιλευτεί
και κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου.*

Η συγκέντρωση των παραπάνω μνημονευθέντων αντικειμένων στην Ορθή Πέτρα μπορεί να μη συνδέεται, προς το παρόν, με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κατοίκησης ή ταφών, που θα μας οδηγούσαν στο συμπέρασμα μιας αναμφίβολης εγκατάστασης στη συγκεκριμένη περιοχή κατά την Εποχή του Χαλκού. Ωστόσο, σε συνδυασμό με ανάλογα ευρήματα –οψιδιανός και τμήμα κυκλαδικού ειδωλίου,¹⁹⁰ και όστρακα της ΠΜ, της ΜΜ και της ΥΜ Περιόδου και ελάχιστα νεολιθικά¹⁹¹– στα ανατολικά στη θέση Κατσίβελος, κάτω και γύρω από τα αναμοχλευμένα στρώματα ενός ΥΓ/Α μεγάρου (βλ. παρακάτω), καθώς και παλαιότερα ευρήματα από τη θέση Πυργί, στην ακρόπολη του Πρινέ (λίθινα εργαλεία, οψιδιανοί, μεγάλος αριθμός οστράκων της Εποχής του Χαλκού, και μάλιστα από διαφορετικές περιοχές του νησιού, δηλαδή των Ρυθμών Πύργου, Αγίου Ονούφριου και Βασιλικής, καθώς και μια λίθινη σφραγίδα με απεικόνιση σπείρας),¹⁹² συνηγορούν για μian ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην περιοχή και μάλιστα διαχρονικά,¹⁹³ από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ευρήματα από τις πιο πρόσφατες έρευνες στην ακρόπολη ενισχύουν τα συμπεράσματα για την πρώιμη ανθρώπινη παρουσία στη θέση Πυργί.¹⁹⁴ Επομένως, μια πρώιμη εγκατάσταση στον λόφο θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, ακόμα κι αν τα αρχιτεκτονικά της υπολείμματα δεν είναι αρκετά σαφή προς το παρόν ή τουλάχιστον δεν έχουν πλήρως δημοσιευθεί. Η δυσκολία ταύτισης, ιδιαίτερα στην ακρόπολη, προέρχεται κυρίως από τα αλλεπάλληλα στρώματα καταλοίπων, όπου η μία φάση διαδεχόταν την άλλη, διακόπτοντας, παρεισφρέοντας ή διαλύοντας προγενέστερα, κάθε φορά, οικοδομήματα.¹⁹⁵

Τμήματα λίθινων πελέκων της Ύστερης Νεολιθικής / Πρωτομινωικής Περιόδου.

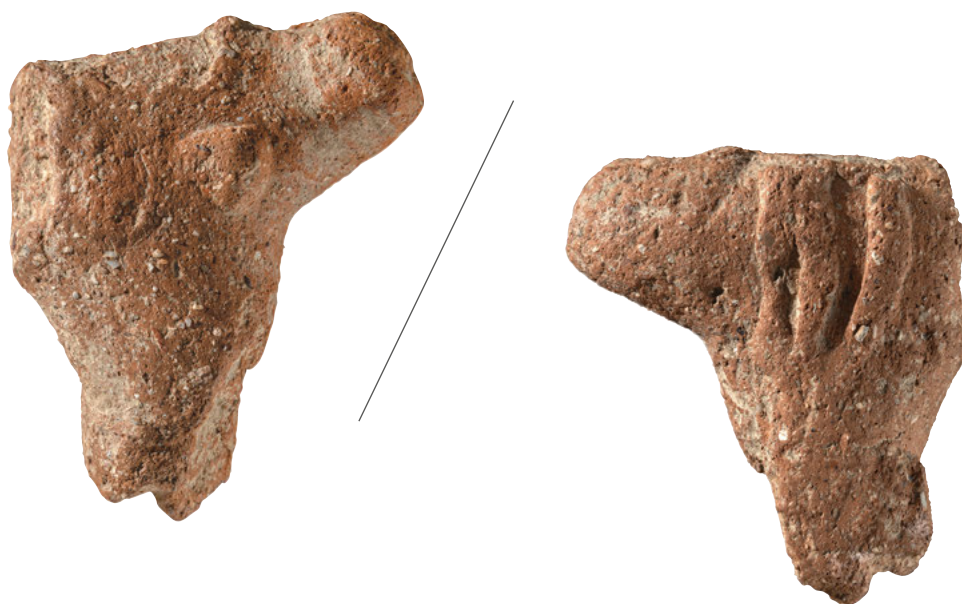
Αποκρούσματα λεπίδων, φολίδες και πυρήνες οψιανού της Μινωικής Περιόδου.

*Μαρμάρινο κεφαλάκι και τμήμα μηρών κυκλαδικών ειδωλίων.
Πρωτοκυκλαδική II Περίοδος.*

*Σφραγιδόλιθος κολουροκωνικής διατομής, με διαμεπήρη σπή ανάρτησης.
Εγχάρακτη σπείρα κοσμεί την πρόσθια όψη του. Πρωτομινωική II-III Περίοδος.*

Κορμός πήλινου ειδωλίου (πρόσθια και πίσω όψη). Υστερομινωική Περίοδος (1600-1100 π.Χ.).

*Σφραγιδόλιθοι της Υστερομινωικής Περιόδου.
Από αριστερά προς τα δεξιά με παραστάσεις: πλοίου, πτηνού και «καρδιοσχημων» φύλλων.*

*Όστρακα πήλινων αγγείων μινωικών χρόνων από τη θέση Πυργί.
Τα όστρακα ανήκουν σε αγγεία τοπικής παραγωγής αλλά και σε σκεύη των ρυθμών Πύργου, Αγίου Ονουφρίου και Βασιλικής,
τα οποία είχαν εισαχθεί στην Ελεύθερνα από άλλες περιοχές της Κρήτης.*

Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Στην κορυφή του λόφου του Πρινέ (Αρχαίας Ελεύθερνας) έχουν έλθει στο φως αρκετά κατάλοιπα των γεωμετρικών και των αρχαϊκών χρόνων. Αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών (;), όστρακα, ειδώλια αλλά και λύχνοι, καθώς και μια εντυπωσιακή κατασκευή ενός λατρευτικού κτίσματος του 7ου αι. π.Χ., το οποίο επισκευαζόμενο κατά καιρούς εξακολουθούσε να υπάρχει έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, όπως διαπιστώνεται από την ανεύρεση αρχαϊκών οστράκων και ειδωλίων και ρωμαϊκών λύχνων. Η ανεύρεση ενός υπογείου κυλινδρικού «θησαυρού», με λίθινα τοιχώματα και λίθινη στρόφιγγα («βίδα») και, τριπλή, εξαιρετικά προσεγμένη σφράγιση για να μην είναι εύκολο το άνοιγμά του,¹⁹⁶ ή η ύπαρξη ενός δεύτερου λατρευτικού χώρου και η ανεύρεση αποσπασματικών επιγραφών με διατάξεις θρησκευτικές και άλλες, καθώς και τοίχοι που ακόμα δεν έχουν αποκαλυφθεί πλήρως, αποτελούν ορισμένα μόνον από τα ευρήματα που παρέχουν ικανά στοιχεία για μια πλήρη εγκατάσταση ενός θρησκευτικού και διοικητικού (;) κέντρου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.¹⁹⁷

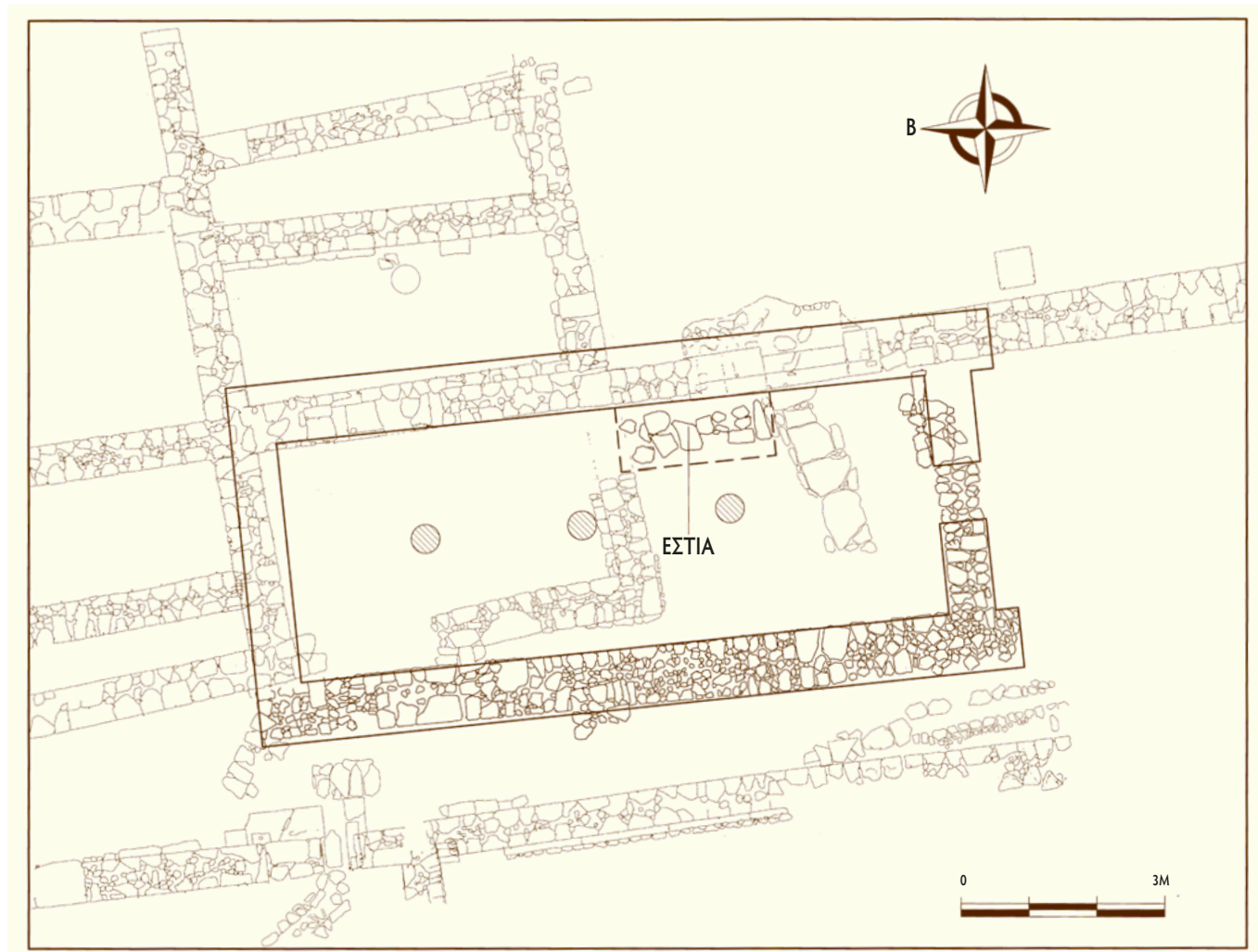
Μερικά από τα πήλινα ειδώλια-πλακίδια του 7ου αι. π.Χ. που έχουν εντοπιστεί στην ακρόπολη και στην πόλη, ακόμα και στη νεκρόπολη, όπως θα δούμε παρακάτω ομοιάζουν με αυτά της Αξού, όπως άλλωστε και όσα έχουν εντοπιστεί στο σπήλαιο του Μελιδονίου, που συνδέεται με την Ελεύθερνα.¹⁹⁸ Η σύνδεση ανάμεσα στην Ελεύθερνα και την Αξό τεκμηριώνεται και από ευρήματα της νεκρόπολης –όχι μόνον ειδώλια αλλά και αγγεία– και από έργα που σχετίζονται με την ιστορία της Φρονίμης, την οποία αναφέρει ο Ηρόδοτος και για την οποία γίνεται λόγος με διαφορετικές ευκαιρίες εδώ.¹⁹⁹ Παράλληλα προς το δυτικό κράσπεδο του πλατώματος αυτής της ακρόπολης ανασκάφτηκε κεραμικός κλίβανος, που σύμφωνα με τα ευρήματα, και αναμένοντας την πλήρη δημοσίευσή του, φαίνεται ότι χρονολογείται στα ΥΓ/ΠρΑ χρόνια.²⁰⁰

Αντίστοιχα, κάτω από τα άνδρα και τα οικοδομήματα της ελληνοιστικής και της ρωμαϊκής πόλης, στην ανατολική κλιτύ του λόφου του Πρινέ, έχουν έλθει στο φως κατάλοιπα οικοδομημάτων της Γεωμετρικής/Αρχαϊκής Περιόδου, ανάμεσα στα οποία και μια μεγάλη «μεγαροειδής» κατασκευή με εστία. Το οικοδόμημα, χτισμένο με λίθους σε στρώσεις στο κατώτερο και πλιθιά και ξύλα στο ανώτερο τμήμα των τοίχων του, θα είχε ξύλινη στέγη με σχιστόλιθους (;), την οποία ανακρατούσε ξύλινη κιονοστοιχία. Ξύλινο θα ήταν και το περιθύρωμα της εισόδου. Το οικοδόμημα, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, διέθετε προστώο στη νότια στενή πλευρά. Απέδωσε πλην των ΥΓ/Α οστράκων και λίθινο στήριγμα για θρανίο, όπου θα κάθονταν οι κατά καιρούς ένοικοί του. Ο Πέτρος Θέμελης θεωρεί ότι χρησίμευσε ως τοπικό διοικητικό κτήριο μέσα στο οποίο λαμβάνονταν αποφάσεις (από ένα συμβούλιο γερόντων, καθισμένων σε έδρανα;). Όστρακα της ίδιας περιόδου, πήλινα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, δύο λίθινες μήτρες ελασμάτων και λίθινα πόδια εδράνου αποτελούν επίσης ευρήματα της ίδιας περιόδου, που προέρχονται είτε από οικοδομήματα είτε από τυχαία ευρήματα στα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής στη θέση Κατσίβελος.²⁰¹

Τέλος, γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα κάτω από τις ελληνοιστικές οικίες στο Νησί, δηλαδή στα βόρεια του λόφου της σημερινής Ελεύθερνας, καθώς και πήλινα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια των γεωμετρικών και των αρχαϊκών χρόνων μέσα σε κοιλότητες στον μεγάλο χώρο με τον λίθινο περίβολο του ιερού των κλασικών χρόνων, τμήματα του οποίου είναι ορατά στα Β και Α του Δημοτικού Σχολείου του χωριού της Ελεύθερνας, αποτελούν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, την εγκατάσταση στον λόφο της Ελεύθερνας αυτή την περίοδο.

Ξενιά. Αριστερά κάτω τοίχοι οικοδομήματος της Υστερογεωμετρικής / Πρωτοαρχαϊκής Περιόδου. Δεξιά ανερχόμενο τμήμα τείχους (;) των ελληνοιστικών χρόνων.

Η κάτοψη του γεωμετρικού/αρχαϊκού μεγάρου. Διακρίνονται τρεις κυκλικές βάσεις για την ξύλινη κιονοστοιχία στον άξονα των μακρών πλευρών και στο μέσον του κτηρίου, καθώς επίσης και ορθογώνια εστία σε επαφή με τον μη σωζόμενο ανατολικό τοίχο.

Πολύ χαμηλά στην ανατολική πλαγιά του υψώματος του χωριού της σημερινής Ελεύθερας, κοντά στη δυτική όχθη του χειμάρρου της Χαλοπότας, στη θέση Ξενιανά, αποκαλύφθηκαν το 1988 αρχιτεκτονικά λείψανα κτισμάτων, που μοιάζουν να είναι κτισμένα σε άνδρα, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους.²⁰² Πρόκειται για τμήματα δύο σχετικά μικρών ορθογώνιων ή τετράγωνων δωματίων. Στα άκρα και στις γωνίες των δωματίων αυτών, που –τύχη αγαθή– διατηρήθηκαν ανέπαφα κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου το 1984 –έναν χρόνο πριν ξεκινήσουμε τη συστηματική ανασκαφή–, διαπιστώθηκαν μικρές επιφάνειες πηλοπατωμάτων.²⁰³ Εκτός από μια σειρά οστράκων της ΥΓ και της ΠρΑ Περιόδου, βρέθηκαν επίσης πάνω από τα πατώματα πήλινα σφονδύλια, τμήματα από χάλκινες περόνες (βελόνες), καθώς και ένα τμήμα πήλινου πλακιδίου-ειδωλίου του πρώιμου 7ου αι. π.Χ., με παράσταση κορμού και χειρών ανθρώπινης μορφής.

Από τα παραπάνω μπορεί έστω και προσωρινά να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα σχετικά με την οργάνωση του χώρου της αρχαίας Ελεύθερας κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η κατοίκηση, προφανώς, χαρακτηριζόταν από οικιστικούς πυρήνες (συνοικίες ή *κώμες*) σε διαφορετικές θέσεις του φυσικού αναγλύφου, στην ανατολική πλαγιά του λόφου του Πρινέ (θέση Κατσίβελος και, όπως προέκυψε πιο πρόσφατα από όστρακα, και στις θέσεις Αγία Ειρήνη και Άγιος Μάρκος): στην ακρόπολη του ίδιου λόφου, και ίσως στα ψηλά άνδρα στα δυτικά της· στα Ξενιανά, στην ανατολική πλαγιά του υψώματος της Ελεύθερας, ενδεχομένως και στο Νησί. Τα κτίσματα, δημόσια ή ιδιωτικά, ακολουθούσαν ανάλογους κανόνες οικοδόμησης, με λίθινα θεμέλια και λίθινες βάσεις

Κεφαλή πήλινου ανδρικού ειδωλίου
Γεωμετρικής / Αρχαϊκής Περιόδου.

Κεφαλή πήλινου ειδωλίου
Γεωμετρικής Περιόδου (;).

Πήλινη κεφαλή κρανοφόρου άνδρα.
Τέλη 8ου / αρχές 7ου αι. π.Χ.

Κεφαλή πήλινου χειροποίητου ειδωλίου.
Τέλη 8ου / αρχές 7ου αι. π.Χ.

Κορμός πήλινου ανάγλυφου πλακιδίου
γυναικείας μορφής. Τέλη 8ου / αρχές 7ου αι. π.Χ.

Πήλινο ειδώλιο γυναικείας θεότητας.
Υστερομινωική (;) / Πρωτογεωμετρική (;) Περίοδος.

Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, με οροφωτή κόμμωση.
Μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Κεφαλή και άνω τμήμα κορμού πήλινου ειδωλίου.
7ος αι. π.Χ.

Πήλινη μήτρα
γυναικείου δαιδαλικού ειδωλίου.
7ος αι. π.Χ.

στο κατώτερο τμήμα των τοίχων και πλινθοδομή στο ανώτερο. Αναλόγως της χρήσης, τα δημόσια και τα λατρευτικά οικοδομήματα φαίνεται ότι ήσαν πιο προσεγμένα και στιβαρά. Ξύλινοι κίονες, υποστηρικτικοί της στέγης, δοκοί και περιθυρώματα από ξύλο είναι αναμενόμενα στοιχεία, τα οποία ωστόσο δεν αφήνουν συνήθως σαφή ίχνη στην ανασκαφική έρευνα.

Ιερά κατά τη Γεωμετρική/Πρωτοαρχαϊκή και Αρχαϊκή Περίοδο φαίνεται ότι υπήρχαν τόσο στο Πυργί, στην ακρόπολη της Αρχαίας Ελεύθερνας, όπως αναφέραμε ήδη, όσον και νότια της ελληνιστικής κατοίκησης στο Νησί, στη θέση του υστερότερου κλασικού περιβόλου, και στο Ελληνικό, στον χώρο του σύγχρονου νεκροταφείου της σημερινής Ελεύθερνας. Τοπικά, διοικητικά κέντρα συγκέντρωσης εκάστης κώμης πιθανότατα να ήταν τα «μεγαροειδή» οικοδομήματα («ανδρεία»), όπως αυτό στον Κατσίβελο αλλά ενδεχομένως και άλλου, κατά την ίδια περίοδο.

Καθώς οι ανασκαφές συνεχίζονται στις θέσεις Αγία Ειρήνη και Άγιος Μάρκος, διαπιστώνεται ότι στα βαθύτερα στρώματα –κυρίως στην Αγία Ειρήνη– ανασύρονται όστρακα των αρχαϊκών χρόνων, όπως και αρκετά τμήματα επιγραφών χαραγμένων σε πλάκες ή/και εγγώνιους λίθους δημόσιων οικοδομημάτων της ύστερης Αρχαϊκής (και Πρώιμης Κλασικής) Περιόδου. Ωστόσο, η μεγάλη ανακάλυψη που δίδει στοιχεία για τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή Περίοδο, δηλαδή από τις αρχές του 9ου αι. π.Χ. έως και τον 6ο αι. π.Χ., είναι αυτή της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, στην ομώνυμη θέση, στα χαμηλά πρανή της δυτικής κλιτύος του λόφου Πρινέ (Αρχαίας Ελεύθερνας), για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Η νεκρόπολη αυτή σηματοδοτεί μαζί με τα ευρήματα, διοικητικά/διαιτητικά, την ακμή εξαιρετικά σημαντικών εγκαταστάσεων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στον λόφο του Πρινέ, πιθανότατα αρχικά κατά κώμας και στη συνέχεια, προς το τέλος της ίδιας περιόδου, με τη συγκρότηση της πόλης της αρχαίας Ελεύθερνας.

Πήλινος λύχνος «Κρητικού τύπου».
1ος / 2ος αι. μ.Χ.

Πήλινος λύχνος «Κρητικού τύπου».
Φέρει εγχάρακτους τους χαρακτήρες ΟΥ στη βάση,
που πιθανόν δηλώνουν το εργαστήρι του ΓΑΜΟΥ.
Α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Πήλινος λύχνος.
Στη λαβή παράσταση
Σεράπιδος πάνω σε σφαίρα.
Τέλη 1ου / αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Δίμυξος πήλινος λύχνος με κεφαλές αλόγων.
Τέλη 1ου αι. μ.Χ.

Τριπλός πήλινος λύχνος «Κρητικού τύπου». 1ος/2ος αι. μ.Χ.

Λίθινες μήτρες. Η μία φέρει έγκοιλη τη μορφή υδρόβιου πτηνού, η άλλη μέρος πιθανόν από ζωστήρα ή πόδι τρίποδα. 8ος/7ος αι. π. Χ.

Θραύσμα λίθινης οπισθόγραφης στήλης. Αναφέρεται στην επεξεργασία δερμάτων, που πιθανόν χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τμημάτων πολεμικής εξάρτυσης. 6ος αι. π.Χ.

Λίθινο υποστήριγμα εδράνου. Φέρει σε πρόστυπο ανάγλυφο δύο πόδια επίπλου. 7ος αι. π.Χ.

Λίθινο γωνιακό ακρωτήριο από την ανωδομή του προπύλου του μεγάλου περιβόλου στο Νησί. Τέλη 5ου / αρχές 4ου αι. μ.Χ.

Θραύσμα λίθινης σίμης με εξέργη λεοντοκεφαλή. 1ος αι. π.Χ.

Τμήμα λίθινου οριζόντιου δωρικού γείσου με σταγόνες που ανήκε στο πρόπυλο του μεγάλου περιβόλου, στο Νησί. Τέλη 5ου / αρχές 4ου αι. π.Χ.
Ο περίβολος αυτός αποτελεί τη μνημειωδέστερη αρχιτεκτονική κατασκευή κλασικών χρόνων που έχει εντοπιστεί στην Κρήτη έως σήμερα αλλά και ένα από τα πιο ιδιόμορφα αρχιτεκτονήματα αυτής της περιόδου. Η χρήση του παραμένει αινιγματική, ωστόσο τα ευρήματα από τον χώρο αποδεικνύουν την ύπαρξη μη στεγασμένου ιερού ήδη από τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΡΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

ΓΕΝΙΚΑ

Με τα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα είναι δύσκολο να ανασυνθέσει κανείς την εικόνα της Ελεύθερνας τουλάχιστον των προχωρημένων αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων, καθώς έχουν εντοπιστεί ελάχιστα αναγνωρίσιμα με βεβαιότητα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτών των περιόδων στην πόλη, ενώ, αντιθέτως, η έκταση που καταλάμβανε η ελληνοιστική, η ρωμαϊκή και η παλαιοχριστιανική πόλη υπολογίζεται αρκετά μεγάλη. Ο Καλπαξής, ο Furtwängler, ο Schnapp κ.ά. θεωρούν ότι κατά την Ελληνοιστική Περίοδο ο χώρος της πόλης θα ανήρχετο περίπου σε 1,5 τ. χλμ.²⁰⁴

Δεν αποκλείεται το πρωτοαρχαϊκό θρησκευτικό, διοικητικό αλλά και το οικιστικό κέντρο της, στην ακρόπολη και τα ανατολικά πρηνή στον λόφο του Πρινέ, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, να συνέχισε να υφίσταται και στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια. Αυτό φαίνεται καθαρά όχι μόνον από μια πυκνή σειρά μελανόμορφων και ερυθρόμορφων οστράκων που εντοπίστηκαν βόρεια του στεγάστρου της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, αλλά και από σειρά υστεροαρχαϊκών και κλασικών ειδωλίων που βρέθηκαν σε δοκιμαστικές τομές στα ΝΑ του, πιθανότατα από μια απόθεση, που δεν έχει ακόμα ερευνηθεί²⁰⁵ ενδελεχώς.

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη τόσων επιγραφών, διάσπαρτων όχι μόνο στην ακρόπολη και την περιοχή της Ορθής Πέτρας αλλά και (όπως αποκαλύφθηκε εντελώς πρόσφατα) στις θέσεις Αγία Ειρήνη και Άγιος Μάρκος, πολλές από τις οποίες χρονολογούνται στα υστεροαρχαϊκά και τα πρώιμα κλασικά χρόνια, δηλώνει μια ακμαία πόλη με πολιτειακές και κοινωνικές δομές, που ένιωθε την ανάγκη να καταγράψει στην πέτρα νομικά, διοικητικά/διαιτητικά, λατρευτικά-θρησκευτικά και κανονιστικά κείμενα. Η πληθώρα επιγραφών κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μπορεί, ωστόσο, να ερμηνευθεί και ως ανάγκη καταγραφής παλαιότερου εθιμικού δικαίου και κανόνων μιας κοινωνίας στην οποία προοιωνίζονταν ή επέρχονταν αλλαγές. Την ίδια περίοδο χρονολογείται και η ανάγλυφη στήλη του ασπιδούχου πολεμιστή από την Ελεύθερνα που έχει δημοσιεύσει παλαιότερα η Λεμπέση.²⁰⁶

Εκτός από τα ευρήματα –κεραμικής και ειδωλίων– στα οποία αναφέρθηκα παραπάνω, από τη μελέτη της ακόσμητης –κυρίως– κεραμικής που μελέτησε ο Br. Ericksson²⁰⁷ φάνηκε καθαρά ότι τόσο η ντόπια παραγωγή όσο και οι εισαγωγές δεν έλειπαν κατά τον 6ο και τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ., απλώς ήταν δυσκολότερο να τα ξεχωρίσουν παλαιότερα οι μελετητές. Όπως αναφέρεται και στη μελέτη, φαίνεται ότι μεγάλο ρόλο, τουλάχιστον για τη μείωση των εισαγωγών εκτός του νησιού, έπαιξε η ουδετερότητα της Κρήτης κατά τους Περσικούς πολέμους, πιθανότατα επηρεασμένη από την ισχυρή πόλη του Άργους, που κράτησε φιλικά ουδέτερη στάση προς τους Πέρσες.²⁰⁸

*Άποψη της ελληνορρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής πόλης και της ακρόπολης της Ελεύθερνας.
(Κάτω η πόλη στη θέση Κατσιβελος, στο μέσον τα υψώματα της Λαγκάς και στο βάθος το Κρητικό πέλαγος.)*

Όμως, όπως έχω και προηγουμένως αναφέρει,²⁰⁹ η περίοδος αυτή της «σιωπής» φαίνεται να κράτησε το πολύ για δύο γενιές και σημάδια ανάκαμψης φάνηκαν από τις εισαγωγές ήδη από το τελευταίο τρίτο του 5ου αι. π.Χ.

Βορειότερα από το ιερό στο Ελληνικό, κάτω από τον επαρχιακό δρόμο, στην «Παιδική Χαρά», εντοπίστηκαν όστρακα αγγείων αρχαϊκά/υστεροαρχαϊκά σε κοιλοότητες βράχων, γεγονός που δηλώνει ότι το ιερό ίσως έφθανε έως το νότιο οικιστικό όριο της σημερινής κοινότητας της Ελεύθερας. Γύρω στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι διαμορφώνεται ο μεγάλος ισχυρός περίβολος του ιερού στο Νησί, αποτελούμενος από μεγάλους λίθινους δόμους. Στα δυτικά του περιβόλου υπήρχε πρόπυλο, από το οποίο προέρχονται αρχιτεκτονικά μέλη του: γείσο με σταγόνες, γωνιαίο ανθέμιο κ.ά.

Μέσα στον 4ο αι. π.Χ. και στα ελληνιστικά χρόνια η Ελεύθερα αποκτά για πρώτη φορά μορφή πραγματικής πόλης, αστικού κέντρου, πυκνά δομημένου και κλιμακωτά αναπτυγμένου στα καταλλήλως διαμορφωμένα άνδηρα, τουλάχιστον στα ανατολικά πρηνή του λόφου του Πρινέ. Προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεγάλης κλίμακας οικοδομική επέμβαση στα ανατολικά πρηνή του λόφου, στη θέση Κατσιβέλος, σύμφωνα με τον Π. Θέμελη.²¹⁰ Τότε ξεκινά η κατασκευή αναλημματικών τοίχων που συγκρατούν και οριοθετούν τα επάλληλα κλιμακωτά άνδηρα και φαίνεται ότι συνεχίζεται δυναμικά στον 3ο αι. π.Χ., εποχή άνθησης για την οικοδομική δραστηριότητα στην πόλη, που ίσως σχετίζεται με τον «εκδημοκρατισμό» του πολιτεύματος και την επέκταση του δικαιώματος του πολίτη στις κατώτερες τάξεις, σε μεγαλύτερο δηλαδή αριθμό πολιτών, μετά τη στάση του 220 π.Χ.

ΤΑ ΤΕΙΧΗ (;)

Στη θέση Ξενιανά, στα χαμηλά πρηνή της ανατολικής πλευράς του λόφου της σημερινής Ελεύθερας, οι ανασκαφές έφεραν στο φως μια τάφρο θεμελίωσης που είχε εν μέρει καταστρέψει τις αρχιτεκτονικές κατασκευές των πρωτοαρχαϊκών χρόνων, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος.²¹¹ Είχε ανοιχθεί στην αρχαιότητα για να περιλάβει μια ισχυρή κατασκευή. Η κατασκευή αποτελείτο από εγγώνιους λίθους ντόπιου μαργαϊκού ασβεστόλιθου, τοποθετημένους ανά ζεύγη δρομικά, δηλαδή με τη μεγαλύτερη σε μήκος φορά από Α προς Δ και σε ένα ύψος τουλάχιστον επτά αναβαθμών. Δεν αποκλείεται πάντως να ανήρχετο σε ύψος κατά πολύ μεγαλύτερο από το σημερινό (περίπου 6 μ.). Από μια ελαφρά εναλλαγή ύψους ανά σειρά λίθων φαίνεται να δημιουργείται ένα είδος ισοδομικού-ψευδοϊσοδομικού συστήματος. Όπως αφήνει να φανεί το σπάσιμο μιας λιθοπλίνθου στο κατώτερο μέρος, η κατασκευή θα εκτεινόταν προς Α, προς την όχθη του χειμάρρου της Χαλοπότας, που δυστυχώς φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου, έναν χρόνο πριν από την έναρξη των ανασκαφών. Ωστόσο, η κατασκευή αυτή δεν θα ήταν ικανή από μόνη της να αποκαλύψει το σύστημα προστασίας της πόλης.²¹² Ούτε πάλι η θέση ανεύρεσής της αφήνει πολλά περιθώρια ώστε να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα για τη σχέση της ενδεχομένως και με τον οικισμό στο Νησί (Β της σημερινής Ελεύθερας), τον οποίο ο Θ. Καλπαξής²¹³ φαίνεται να θεωρεί τειχισμένο από ισχυρό τείχος, ακόμα κι αν αυτό δεν περιέβαλλε όλη την έκταση του λόφου αλλά μόνο το βόρειο τμήμα του. Δεν αποκλείεται πάντως, κατά τη γνώμη μου, η ισχυρή αυτή κατασκευή στα Ξενιανά να ανερχόταν δυτικά προς την περιοχή του οικισμού στο Νησί, ακολουθώντας τη βόρεια ακμή του λόφου της Ελεύθερας. Σε οχύρωση της πόλης γύρω από την ακρόπολη του Πρινέ καθώς και στο ρέμα του Φαραγγίτη αναφέρεται και ο Π. Θέμελης,²¹⁴ χωρίς ωστόσο να δίδει περισσότερα στοιχεία.

Άποψη μέρους της κατασκευής στη θέση Ποταμίδα, η οποία πιθανώς αποτελούσε τμήμα τείχους της αρχαίας πόλης.

Περίπου 300 μ. νοτιότερα από την ανακάλυψη του «τείχους» στα Ξενιανά, στη θέση Ποταμίδα, ακριβώς στο σημείο της σημερινής έμβασης στον αρχαιολογικό χώρο της Ορθής Πέτρας, ήσαν ορατοί αρκετά μεγάλοι αναλημματικοί τοίχοι, ο δυτικότερος των οποίων φαινόταν να έχει παρασυρθεί σε κάποια χρονική στιγμή από το ρέμα της Χαλοπότας. Μερικά μέτρα δυτικότερα του μετώπου των αναλημματικών αυτών τοίχων και βαθύτερα μέσα στον πυθμένα του χειμάρρου της Χαλοπότας, η ανασκαφή απέδωσε μια κατασκευή συνολικού μήκους τουλάχιστον 23 μ., που σταμάτησε νότια στο σημείο που αργότερα (2006) στήθηκε το νότιο πέλμα μιας μικρής γέφυρας, η οποία εξυπηρετεί σήμερα την είσοδο στον χώρο της Ορθής Πέτρας κατά τους χειμερινούς μήνες. Πρόκειται για μια ισόδομη κατασκευή από λιθοπλίνθους που μετρούν περίπου 1,20 μ. σε μήκος, 0,60 μ. σε πλάτος και 0,30 μ. σε ύψος, τοποθετημένες δρομικά και μπατικά ανά ζεύγη. Σχηματίζεται έτσι μια κατασκευή πάχους 1,20 μ., η οποία σήμερα διατηρείται σε ύψος περίπου 1,80 μ. Ο τρόπος κατασκευής, η θέση του και ο εντυπωσιακός όγκος του²¹⁵ θα μπορούσαν να συνηγορήσουν στην ερμηνεία του ως τείχους, το οποίο θα προστάτευε το σημείο εκείνο της πόλης από την ορμή του υδάτινου στοιχείου του χειμάρρου και συνάμα θα δημιουργούσε ένα πρώτο άνδηρο της πόλης προς Ανατολάς.

Όμως, το 2004-2005, η συστηματική αποψίλωση των θάμνων στη θέση Λωτός²¹⁶ έφερε στο φως τμήματα τεσσάρων κατασκευών από γωνιόλιθους ύψους περίπου 4 μ., οι οποίες, παρά τις επεμβάσεις και τις τμηματικές ανακατασκευές, αποτελούν τμήματα ενός ισχυρού τείχους (;), που μάλλον προστάτευε την ακρόπολη από τα ΒΔ. Πέραν της προστασίας της ακρόπολης, μια προέκταση της κατασκευής προς τα Δ/ΝΔ φαίνεται ότι θα συναντούσε πιθανόν λοξά το «τείχος» στα Ξενιανά. Πολύ πρόσφατα (2007, 2014, 2016-2018) στη θέση Αγία Ειρήνη, ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα της βασιλικής (βλ. παρακάτω) ίσως είναι ο νότιος τοίχος

ενός πύργου (;) από ένα σύστημα προστασίας της πόλης. Μολονότι οι παραπάνω συνεισφορές στη γνώση του συστήματος προστασίας μοιάζουν ουσιαστικές, θα πρέπει να περιμένει κανείς και άλλες ανακαλύψεις πριν αρχίσει να σχεδιάζεται μια πιθανή φορά του τείχους και των κατά καιρούς επισκευών του.²¹⁷ Κι αυτό γιατί θα πρέπει να κατανοήσουμε αν πράγματι υπήρχαν τμήματα τείχους που μαζί με άλλες κατασκευές (π.χ. υψηλοί αναλημματικοί τοίχοι ή ακόμα και ισχυροί τοίχοι οικοδομημάτων) σε ορισμένα σημεία αποτελούσαν ένα ενιαίο σύστημα προστασίας.²¹⁸

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Από τα έως σήμερα ανασκαμμένα τμήματα της αρχαίας πόλης, κυρίως στην ανατολική και τη δυτική κλιτύ του λόφου του Πρινέ (Αρχαίας Ελεύθερας), μπορεί κανείς να διαγράψει αδρά το πολεοδομικό σύστημα της Ελεύθερας σε άνδρα (ταράτσες) κατοίκησης καθώς και το οδικό της δίκτυο. Το τελευταίο φαίνεται ότι είναι σύγχρονο με την κατασκευή των ελληνοιστικών αναλημμάτων, με την οργάνωση γενικά του χώρου και τη δημιουργία του «άστεως». Αυτή τουλάχιστον η εικόνα παρουσιάζεται από τον κεντρικό δρόμο στον Κατσιβέλο, που έχει κατεύθυνση σχεδόν Α-Δ και ανηφορίζει προς τον λόφο της ακρόπολης. Ένας δεύτερος δρόμος διασταυρώνεται κάθετα με τον κεντρικό αμέσως δυτικά της εισόδου της βασιλικής τού (Μιχαήλ Αρχαγγέλου) Ευφρατά, με κατεύθυνση Ν-Β. Οι δύο δρόμοι, πλακόστρωτοι αρχικά, όπως φαίνεται από την τμηματική διατήρηση των πλακών τους, περιέβαλλαν τις οικίες 1 και 2 του Κατσιβέλου εν μέρει και φαίνεται ότι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται με αλλοιώσεις, επισκευές και μετατροπές έως τον 7ο-8ο αι. μ.Χ.

Ανάλογα στοιχεία παρέχουν οι ανασκαφές στη δυτική κλιτύ. Νότια του Αποτεφρωτηρίου και του μνημείου 4Α της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας έχει αποκαλυφθεί ένας θαυμάσιος πλακόστρωτος δρόμος, πλάτους 3-3,5 μ., τον οποίο, προς διευκόλυνσή μας, ονομάσαμε οδό «Νίκης». Έως σήμερα έχουν ανασκαφτεί περίπου 31 μ., ικανά να μας δώσουν πληροφορίες σχετικά με κατασκευαστικές λεπτομέρειές του, καθώς και χρονολογικές ενδείξεις κατασκευής και διάρκειας της χρήσης του. Το μεγαλύτερο μέρος της οδού που διατηρείται καλύτερα έχει κατεύθυνση από ΒΑ-ΝΔ. Το ΒΑ όριο διακόπτεται σήμερα στο νότιο όριο του μνημείου 4Α (του ηρώου-κενοταφίου). Το σημερινό ΝΔ όριό της, λίγο έξω από τη νότια πλευρά του στεγάστρου της νεκρόπολης, κάμπτεται με στροφή περίπου 130° προς τα Ν, ακολουθώντας διαφορετική κατεύθυνση σχεδόν από ΒΔ προς ΝΑ και για αρκετή απόσταση. Λόγω της καταστροφής στο σημείο της στροφής δεν γνωρίζουμε αν δημιουργείτο ένα παρακλάδι που κατερχόταν έως το ρέμα της Χαλοπότας. Το τμήμα όμως που ανηφορίζει προς τα ΝΑ έχει καταπατηθεί κατά τουλάχιστον 2 μ. προς τη Δ/ΝΔ πλευρά του από υστερότερα κτίσματα. Το φαρδύτερο και μεγαλύτερο τμήμα του δρόμου φανερώνει ότι στηρίζεται σε ένα συμπαγές υπόστρωμα 0,70-0,80 μ., από χώμα και μικρές πέτρες, ένα είδος αδρανούς υλικού, επάνω στο οποίο πατούν φαρδιές ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες που σχηματίζουν οδοντώσεις, ώστε οι ενώσεις τους, που δέχονται τις ωθήσεις, να εφαρμόζουν καλύτερα η μία στην άλλη. Τα τελευταία χρόνια ανατολικά, εκτός του στεγάστρου της νεκρόπολης, ανασκάπτεται η συνέχεια (;) της πλακόστρωτης οδού αλλά σε υψηλότερο επίπεδο. Πρόκειται για έναν στενότερο δρόμο, ευθύ και ελαφρώς ανηφορικό, που έχει ανεσκαμμένο έως σήμερα μήκος περίπου 15 μ., ενώ το συνολικό πλάτος ανέρχεται στα 3 μ. περίπου. Ωστόσο, μόνον το κεντρικό τμήμα φαίνεται να είναι πλακόστρωτο, αποτελούμενο από σειρές

*Άποψη του μεγάλου πλακόστρωτου δρόμου, της «οδού Νίκης», από τα νοτιοδυτικά.
Αριστερά επάνω, λείψανα της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας.*

δύο πλακών ανάλογες με αυτές της οδού «Νίκης». Ίσως σε κατώτερο επίπεδο να υπάρχει και προγενέστερη φάση του δρόμου αυτού, που υπερυψώθηκε κατά τη διάρκεια των αιώνων και των αλληπάλληλων στρωμάτων. Ο δρόμος που κατευθύνεται προς την ακρόπολη περικλείεται από οικοδομήματα τόσο στα βόρεια όσον και στα νότια, για τα οποία γίνεται διεξοδικότερος λόγος παρακάτω. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η οδός «Νίκης» αποτελούσε μια μεγάλη φαρδιά αρτηρία στην καρδιά της δυτικής κλιτύς του λόφου, που οδηγούσε από κάποιο σημείο της ανατολικής όχθης της Χαλοπότας προς την ακρόπολη του λόφου του Πρινέ (ή, έστω, από ένα σημείο και μετά μπορεί να κατευθυνόταν προς Β, περιτρέχοντας τον λόφο για να συναντηθεί με άλλες οδούς στα ανατολικά, στη συνοικία του Κατσιβελου).²¹⁹

Ένα σύστημα δρόμων άλλοτε με λείανση στον φυσικό βράχο και άλλοτε με πλακόστρωση, όπως στην Ορθή Πέτρα, και μάλιστα με παρόμοια πλακόστρωση –αν και περισσότερο προσεγμένη και κομψή–, διαθέτει ο οικισμός στο Νησί, που χρονολογείται από τον Θ. Καλπαξή στα ελληνιστικά χρόνια.²²⁰ Προς μια ανάλογη χρονολόγηση φαίνεται να κλίνει και ο Π. Θέμελης για τον αρχικό σχεδιασμό των οδών στον Κατσιβέλο, στην ανατολική κλιτύ, εξετάζοντας τα υλικά κατάλοιπα του υπονόμου της αρτηρίας του ρωμαϊκού δρόμου που βρίσκεται βόρεια της Οικίας Ι με φορά Α-Δ.²²¹

Επομένως, το οδικό δίκτυο της αρχαίας πόλης φαίνεται ότι ήταν ένα μεγαλόπνοο δημόσιο έργο, πολύ καλά σχεδιασμένο και εκτελεσμένο, που εν μέρει είχε ξεκινήσει στα ελληνιστικά χρόνια. Εντασσόταν σε ένα γενικότερο πρόγραμμα που ελάμβανε υπόψη τη φορά των ανδρών, στα οποία είχαν κτιστεί δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, είναι πιθανό ότι, με βάση τις παλαιότερες αυτές οδικές αρτηρίες των ελληνιστικών χρόνων, μετά την κατάκτηση της Ελεύθερνας από τον Γάιο Καικίλιο Μέτελλο, το 68/67 π.Χ., σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε κατά τμήματα (;) και η ρωμαϊκή Ελεύθερνα και το νέο οδικό της δίκτυο, ίσως από τον Αύγουστο, ο οποίος φέρεται ως ο νέος οικιστής της πόλης.

Το μεγάλο ρεϊθρο κατά μήκος του βορείου και βορειοδυτικού άξονα της αρχαίας «οδού Νίκης». Αριστερά το νότιο τμήμα της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας.

ΥΔΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗ

Το ρέμα της Χαλοπότας (= Καλοπότας = καλό + πίνω), στα δυτικά ριζά του λόφου του Πρινέ, καθώς και το ρέμα του Φαραγγίτη (ή της Αγ. Κυριακής) στα ανατολικά, θα παρείχαν τη δυνατότητα ύδρευσης τόσο των κωμών της ΠΕΣ –δηλαδή της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής Περιόδου: 9ος, 8ος, 7ος, 6ος αι. π.Χ.– όσο και της πόλης από την αρχική της φάση τουλάχιστον έως και το χρονικό σημείο εκείνο που οι αποχετεύσεις της αυξανόμενης σε πληθυσμό πόλης δεν θα προκαλούσαν πρόβλημα υγιεινής του πόσιμου ύδατος.

Ωστόσο, εκτός από το νερό των ρεμάτων, το οποίο στις μέρες μας στερεύει τουλάχιστον για 3-4 μήνες το καλοκαίρι, υπήρχαν και πηγές νερού –ορισμένες από τις οποίες εξακολουθούν να υπάρχουν και σήμερα– στην ευρύτερη περιοχή του λόφου του Πρινέ: δύο τουλάχιστον στην ανατολική πλαγιά, στον Σωτήρα Χριστό στα νότια²²² και στον Κατσιβέλο,²²³ και μία ψηλά στη δυτική πλαγιά του λόφου. Η τελευταία διαθέτει ακόμα και σήμερα κάποια ποσότητα νερού, με την οποία ποτίζουν κυρίως τα ζώα. Είναι το λεγόμενο Πηγαϊδάκι, που το συναντά κανείς στα δεξιά του, όπως ανηφορίζει το μονοπάτι από τη νέα τσιμεντένια γέφυρα, στα νότια της Χαλοπότας, αφήνοντας αριστερά το Μετόχι, λίγο πριν φθάσει στις «Δεξαμενές».

Η χρήση των μεγάλων Δεξαμενών,²²⁴ ΒΑ από το Πηγαϊδάκι, υπολογίζοντας όλα τα δεδομένα, θα πρέπει να συνδεθεί με μια μεγάλη αύξηση του πληθυσμού της πόλης που συνάδει με τα ελληνοιστικά²²⁵ ή, κατά τη γνώμη μου, περισσότερο με τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, όπως φαίνεται και από την επίστρωση του υδραυλικού κονιάματος πάνω σε ορισμένες λαξευμένες επιφάνειες. Άλλωστε, όπως παραδίδεται από τους αρχαίους ιστορικούς, θα ήταν περίεργο να υπήρχαν οι τεράστιες δεξαμενές και η πόλη να υπέφερε από λειψυδρία κατά την πολιορκία του Μέτελλου το 68/67 π.Χ. Ίσα ίσα, θα πρέπει να ήταν ένα από τα ζητούμενα της νέας πόλης και της διαμόρφωσής της, αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Οι υπόγειες δεξαμενές στους ακάλυπτους χώρους (αίθρια, αυλές) των ελληνοιστικών οικιών (πρβλ. ευάριθμες στο Νησί),²²⁶ απίσχημες ή κιβωτιόσχημες, είχαν χωρητικότητα ύδατος ικανή για την εξυπηρέτηση των αναγκών του οίκου αλλά όχι της πόλης. Στην πόλη, εξάλλου, έχουν σκαφτεί και πηγάδια που ανήκαν σε οικίες, όπως φαίνεται και από αυτά που ανακαλύψαμε και ανασκάψαμε εν μέρει τόσο στη δυτική κοιλάδα (βόρεια της Ποταμίδας) όσο και στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Αρχαίας Ελεύθερας.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το βόρειο κράσπεδο της οδού «Νίκης» στο πλάι της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας το ορίζει, παρακολουθώντας το, ένας μεγάλος αγωγός. Πρόκειται για μια λίθινη προσεγγμένη κατασκευή από πλάκες ντόπιου μαργαϊκού ασβεστόλιθου, το μέγεθος των οποίων κυμαίνεται από 1,20-1,35 μ. σε μήκος, 0,45-0,55 μ. σε πλάτος και 0,15-0,17 μ. σε ύψος (πάχος). Οι πλάκες αυτές έχουν τοποθετηθεί δρομικά σε βάθος περίπου 0,40 μ. από την επιφάνεια των πλακών του δρόμου, περίπου στο χαμηλότερο σημείο του υποστρώματος της οδού, γεγονός που ίσως δηλώνει την ενότητα και τη συγχρονικότητα κατασκευής του αγωγού και του δρόμου. Ο αγωγός αυτός διαφέρει, ωστόσο, αρκετά από τους αποχετευτικούς αγωγούς που έχουν ανασκαφτεί στον Κατσιβέλο και ως προς την κατασκευή (ασβεστολιθικές μεν πλάκες στη βάση τους αλλά κτιστή αργολιθοδομή στις παρειές του) και ως προς τη θέση τους (εκεί στο μέσον του δρόμου).²²⁷ Η σύνδεσή του με τα συστήματα αγωγών των οικιών της πόλης είναι δεδομένη, όπως φαίνεται καθαρά από την υπόγεια διακλάδωση, που τον συνδέει με το σύστημα αγωγών της Οικίας Α στα νότια της οδού «Νίκης», στο ΒΑ σωζόμενο άκρο του δρόμου. Πιθανότατα πρόκειται για αγωγούς ομβρίων και αποχέτευσης αντιστοίχως, αλλά το ζήτημα θα πρέπει να εξετασθεί διεξοδικότερα όταν ανασκαφούν μεγαλύτερα τμήματα και συνοικίες της αρχαίας πόλης.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στη θέση Νησί, στα Β του σημερινού χωριού της Ελεύθερνας, υπάρχουν τα ερείπια ενός σημαντικού ελληνιστικού οικισμού. Παρατηρήθηκε ότι σε πολλά από τα σωζόμενα ερείπια οικιών αντιστοιχεί μια υδατοδεξαμενή λαξευμένη στον βράχο. Το σύνολο των καταμετρημένων από τον ανασκαφέα ανέρχεται στις σαράντα (40). Ανασκάφτηκαν συνολικά τέσσερις οικίες, πετρόχτιστες στο κατώτερο τουλάχιστον τμήμα τους. Διέθεταν από 5-6 στεγασμένους χώρους γύρω από μια εσωτερική αυλή και το συνολικό εμβαδόν τους συνήθως έφθανε τα 200-250 τ.μ. Σε δύο από τις οικίες βρέθηκαν μικροί κεραμικοί κλίβανοι. Δημόσια, διοικητικά ή λατρευτικά οικοδομήματα δεν έχουν έως σήμερα εντοπισθεί στον οικισμό. Δυστυχώς, μετά την ανασκαφή και δημοσίευση των οικιών αυτές καταχώστηκαν και δεν είναι δυνατή σήμερα μια επίσκεψή τους. Από τα ευρήματα –κυρίως κεραμικά– και από τις ανωτέρω παρατηρήσεις θεωρείται ότι επρόκειτο για έναν οικισμό περίπου 300 κατοίκων που ανάμεσα στις δραστηριότητές τους θα ήταν και η παραγωγή κεραμικών ειδών. Η εγκατάλειψη του οικισμού τοποθετείται από τον ανασκαφέα στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., περίοδο δηλαδή της κατάληψης της Ελεύθερνας από τους Ρωμαίους, το 68 π.Χ.²²⁸

Ανάλογα ερείπια, οικιών λαξευμένων εν μέρει στον βράχο, έχουμε εντοπίσει και στα Ξενιανά, δυτικά και νοτιότερα από την ΥΓ/Α Οικία. Το ίδιο συμβαίνει και σε ορισμένα τμήματα της πόλης δυτικά κάτω από το Πηγαϊδάκι και ΝΑ σε μικρή απόσταση από αυτό. Δυστυχώς, από την κατωφέρεια του λόφου που παρασύρει λίθους και ευρήματα δεν είναι δυνατόν να μιλήσουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για οικοδομήματα και οικίες των κλασικών, των ελληνιστικών ή των ρωμαϊκών χρόνων. Δεν είναι, άλλωστε, λίγες οι φορές που κτήρια των ελληνιστικών χρόνων, εν μέρει ή εν όλω, έχουν χρησιμεύσει με επιδιορθώσεις και μετατροπές για χρήση και στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, όπως θα δούμε παρακάτω, στην Ορθή Πέτρα, ανατολικά και υψηλότερα της νεκρόπολης.

Στα ελληνιστικά, ωστόσο, χρόνια, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τα αποκαλυφθέντα τμήματα των «τειχών» γύρω από την ακρόπολη του λόφου του Πρινέ, στα Ξενιανά και την Ποταμίδα, ενδεχομένως και από αυτά που αναφέρονται κοντά στο ρέμα του Φαραγγίτη, καθώς, τέλος, και από αυτά που υπολογίζεται ότι περιέβαλλαν ένα μεγάλο τμήμα του οικισμού στο Νησί στον λόφο της Ελεύθερνας, ο οικοδομικός ιστός της πόλης είχε πιθανότατα συντελεστεί και χωρικά. Οι ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι ανάμεσα στο «τείχος» που ανασκάψαμε στην Ποταμίδα, μέσα στο ρέμα της Χαλοπότας, καθώς ανέρχεται κανείς προς τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας και ανατολικά της, είναι κατασκευασμένοι από κυβόλιθους. Ο τρόπος κατασκευής, με τη συμπλήρωση των κενών από μικρότερες πέτρες (σφήνες), παραπέμπει σε μian υστερότερη περίοδο –πιθανότατα υστεροελληνιστική ή πρώιμη ρωμαϊκή (τέλη 1ου αι. π.Χ. - 1ος/2ος αι. μ.Χ.).

Έχει παρατηρηθεί ότι μεγάλοι γωνιασμένοι λίθοι δημιουργούν ένα πέρασ ή μια γωνία στους μεγάλους αυτούς αναλημματικούς τοίχους στα ΒΔ, εκεί δηλαδή όπου συγκλίνουν οι κατωφέρειες της δυτικής κλιτύος του λόφου της Ελεύθερνας. Πιθανότατα υπήρχε ένα σύστημα που όριζε τα αναλήμματα και, επομένως, τα άνδρα οικοδόμησης της πόλης. Ένα σύστημα του οποίου η εφαρμογή δεν αποκλείεται να είχε ξεκινήσει ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια, καθώς υπάρχουν φορές που αποκαλύπτονται και τοίχοι με διαφορετικά μεγέθη και κατεργασία.

Μαρμάρινο άγαλμα Αφροδίτης. 2ος-1ος αι. π.Χ.

Στην περιοχή αυτή, η ανεύρεση κεραμίδων στέγης και οστράκων στα επιφανειακά στρώματα, καθώς και μιας σειράς από νομίσματα, μας δίδει ενδείξεις για τη χρονολόγησή τους τόσο στα ελληνιστικά όσο και τα ρωμαϊκά χρόνια, και ορισμένες φορές –με επισκευές και μετατροπές– και αρκετά υστερότερα.

Ενώ η φορά των αναλημματικών τοίχων και των οικοδομημάτων των ανδρήρων στην περιοχή της Ποταμίδας και της Ορθής Πέτρας είναι με κατεύθυνση από Β προς Ν, υπάρχει μια σειρά οικοδομημάτων με κάπως διαφορετική κατεύθυνση, από ΒΑ προς ΝΔ και από ΒΔ προς ΝΑ. Τα οικοδομήματα αυτά υπέρκεινται των ερειπίων των προγενέστερων, ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών φάσεων. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στην περιοχή της Ποταμίδας κοντά στη λεγόμενη «ελληνιστική κατασκευή», ενώ την ίδια φορά έχουν και τα οικοδομήματα νότια και δυτικά της μεγάλης πλακόστρωτης οδού («Νίκης»), που διακόπτει στα νότια τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας. Μολονότι είναι προφανές ότι σε ορισμένα τουλάχιστον σημεία παλαιότεροι τοίχοι έχουν εν μέρει ή εν όλω ενσωματωθεί σε νεότερες οικοδομικές φάσεις της πόλης, μια σειρά κινητών ευρημάτων, όπως π.χ. κεραμίδια στέγης, λυχνάρια, τμήματα αγγείων και όστρακα, δίδουν μια χρονολόγηση τουλάχιστον της χρήσης των οικοδομημάτων αυτών μέσα στον 1ο και τον 2ο αι. μ.Χ. Πάντως, η συνοικία στα Ν του μεγάλου δρόμου φαίνεται ότι περιελάμβανε οικίες, ορισμένες από τις οποίες είχαν έμβαση από τον μεγάλο πλακόστρωτο δρόμο, μικρά και μεγαλύτερα δωμάτια (κουζίνα, δωμάτια κατοικίας), αυλή ή δεξαμενή με πάτωμα από υδραυλικό κονίαμα και αγωγούς. Η χρήση των οικιών με μετατροπές φαίνεται να διήρκεσε μεγάλο χρονικό διάστημα –σίγουρα μετά τον σεισμό του 141/142 μ.Χ. και σε ορισμένες περιπτώσεις και μετά τον μεγάλο σεισμό του 365 ή 367 μ.Χ.–, αφού τμήμα της οδού «Νίκης» καταπατείται και συνεχίζει να χρησιμοποιείται, προφανώς εν μέρει ως δάπεδο οικοδομήματος που χτίστηκε μάλλον τμηματικά πάνω στις πλάκες του δρόμου και εν μέρει πάνω στους νότιους ορθοστάτες του βόρειου ρείθρου του δρόμου. Η τελική καταστροφή της συνοικίας μάλλον οφείλεται σε σεισμό, όπως δείχνει η πτώση των τοίχων του δυτικού τμήματος των οικιών επάνω στις πλάκες του δρόμου.

Οι πιο πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν αλλάξει την εικόνα στη δυτική κλιτύ του λόφου της Ελεύθερας. Η γειτονιά Β και Ν του στενού πλακόστρωτου δρόμου, ανατολικά του σύγχρονου στεγαστρου της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, προσφέρει μια καλύτερη εικόνα, καθώς ανασκάπτεται συστηματικά και σε βάθος. Οι αναλημματικοί τοίχοι Β–Ν προσδιορίζουν τα όρια των νησίδων κατοίκησης, αποτελώντας συγχρόνως και τοίχους των μεγάλων κατοικιών. Οι τελευταίες αποτελούνται από πολλά δωμάτια με θυραία ανοίγματα μεταξύ τους, καθώς και ανοίγματα εισόδου-εξόδου προς την πλευρά του στενού πλακόστρωτου δρόμου που φαίνεται να ανηφορίζει προς την ακρόπολη. Πιθεώνες και πλακόστρωτες αυλές υπάρχουν στους ισόγειους χώρους. Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, θα υπήρχε και όροφος στις κατοικίες αυτές, τουλάχιστον σε ορισμένα τμήματα. Η χρονολόγηση κατασκευής κυμαίνεται συνήθως από τον ύστερο 1ο αι. π.Χ. έως τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις χρησιμοποίησης τμημάτων παλαιότερων –ελληνιστικών– κατασκευών, καθώς και υστερότερες επισκευές-μετασκευές στις ίδιες οικίες. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση ανεύρεσης οικοδομήματος στα Β του στενού πλακόστρωτου δρόμου με κλίβανο κεραμικής, από όπου ανασύρθησαν πήλινα αγαλμάτια και ανάγλυφα ελληνιστικών χρόνων. Ο κλίβανος (διατηρείται το κατώτερο τμήμα του) εντάσσεται σε ένα «δωμάτιο» του συνολικού οικοδομήματος, του οποίου οι επεξεργασμένοι λίθοι κατασκευής οδηγούν στη χρονολόγησή του στα ελληνιστικά χρόνια, όπως και τα κεραμικά ευρήματα του κλιβάνου. Καθώς τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα ήσαν αναμοχλευμένα από την παλαιότερη και τη σύγχρονη καλλιέργεια, είναι δύσκολο τό γε νυν έχον να διακρίνει κανείς εάν το κτήριο είχε εν μέρει επαναχρησιμοποιηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια ή εάν μεταγενέστερα κτίσματα είχαν επικαθήσει επ' αυτού.

Άποψη του πλακόστρωτου δρόμου (αριστερά) που ανηφορίζει προς την ακρόπολη και των οικιών εκατέρωθέν του, στη δυτική κλιτύ του λόφου του Πρινέ, ανατολικά του στεγάστρου της νεκρόπολης.

Καλύτερη εικόνα αποκτά κανείς από την ανασκαφή μιας οικίας στα νότια της ίδιας οδού των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων με ενδιαφέροντα ευρήματα. Πρόκειται για ένα μεγάλο, σχεδόν τετράγωνο κτήριο, του οποίου οι τοίχοι στα ανατολικά διατηρούνται σε ύψος πάνω από 2 μ., κατασκευασμένοι από γωνιασμένους λίθους μετρίου μεγέθους. Μολονότι η ανασκαφή του δεν έχει πλήρως ολοκληρωθεί, φαίνεται ότι θα ήταν εν μέρει με όροφο πάνω από το ισόγειο, στο οποίο υπάρχει σειρά δωματίων που επικοινωνούν μεταξύ τους καθώς και με μία πλακόστρωτη αυλή στη ΝΑ γωνία του. Ενδιαφέρουσα υπήρξε η αποκάλυψη του «πιθεώνα» του σε ένα ευρύ δωμάτιο στη ΒΑ γωνία του κτηρίου με σειρά πίων και αγγείων, ενώ από τα στρώματα στο κεντρικό τμήμα του έχουν ανασυρθεί ένα πήλινο ειδώλιο Διός, ένας μικρός χάλκινος Αρποκράτης καθώς και μία μολύβδινη Dea Fortuna. Η χρήση των υλικών και ο τρόπος οικοδόμησης, σε συνδυασμό με τα ευρήματα, συνηγορούν σε μια χρονολόγηση χρήσης του κτηρίου ίσως από το β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. ή τις αρχές του 1ου μ.Χ. αι. έως τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Μένει να ερευνησουμε εάν ο βόρειος τοίχος του οικοδομήματος προς τον δρόμο πατά πάνω σε προγενέστερο (ελληνιστικό) κτήριο. Τα ανώτερα αναμοχλευμένα δυστυχώς στρώματα δηλώνουν μετατροπές και χρήση του βασικού κτηρίου έως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Δυτικότερα και νοτιότερα της οικίας αυτής στα ανατολικά του στεγάστρου της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας έχουν παλαιότερα ανασκαφτεί, όχι όμως πλήρως ακόμα, μερικές οικίες της ίδιας περιόδου από τις οποίες προέρχονται όστρακα, λύχνοι και ειδώλια, όπως λ.χ. αυτό ενός πήλινου ταύρου που ίσως έχει κατακυλήσει από ψηλότερα στη δυτική κλιτύ του λόφου. Από μέσα από αυτές τις οικίες πιθανότατα προέρχεται και το σύμπλεγμα Διονύσου και Σατύρου που οι κάτοικοι της Ελεύθερας το θυμούνται ως «τα δίδυμα».

Ο παλαιότερα ανεσκαμμένος χώρος της πόλης στη θέση Κατσίβελος από τον Π. Θέμελη,²²⁹ στα ανατολικά του λόφου, συγκροτείται από τέσσερα βασικά ανισοϋψή άνδρα, πάνω στα οποία έχουν ανεγερθεί

ΒΟΡΕΙΟ ΚΑΤΟΣ
ΝΟΤΙΟ ΚΑΤΟΣ
ΝΑΡΘΗΚΑΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΟΔΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ
ΤΟΜΕΑΣ Ι. 2003

0

10

20M

*Γενική κάτοψη της ελληνορωμαϊκής
και παλαιοχριστιανικής πόλης,
στην ανατολική κλιτύ του λόφου του Πρινέ,
θέση Κατσιβελος.*

*Ελληνιστικό ναόσχημο ορθογώνιο κτίσμα.
Μέσα 3ου αι. π.Χ. και εξής.*

N1-N3d

*Δημόσιο οικοδόμημα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.
2ος π.Χ.-2ος μ.Χ.*

37, 37β, 38, 39, 46, 76, 80, 80δ

Μικρό Βαλανείο, 2ος-6ος/7ος αι. μ.Χ.

40-45, 47, 48, 50-53, 57-58, 60-61,
70, 70δ, 72-74, 77, 84, 87

Ρωμαϊκή κατοικία βόρεια του Μικρού Βαλανείου.

58β, 65, 71

Μεγάλο λουτρό.

Β' μισό 2ου αι. μ.Χ. - γ' τέταρτο 3ου αι. μ.Χ.

93, 89, 95, 92, 90, 91, 106, 101, 99, 97, 98

Οικία I, 1ος έως γ' μισό 4ου αι. μ.Χ.

1 (Fauces), 2 (Atrium), 3 (Impluvium), 4-10,
11 (Περιτύλιο), 94, 100, 116

Οικία II, 1ος π.Χ. έως γ' μισό 4ου αι. μ.Χ.

22, 21, 23, 24-26, 82, 78, 75, 66, 68, 79, 85, 86, 88

*Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική
του Μιχαήλ Αρχαγγέλου.*

5ος αι. μ.Χ. έως γ' μισό 7ου αι. μ.Χ.

Βόρειο κλίτος, Κεντρικό και Νότιο κλίτος, Νάρθηκας

*Προσκτίσματα της βασιλικής του Μιχαήλ Αρχαγγέλου.
5ος αι. μ.Χ. έως γ' μισό 3ου αι. μ.Χ.*

I (Διακονικό) – III

οικοδομήματα δημόσιου (διοικητικού-πολιτικού ή λατρευτικού-θρησκευτικού) και ιδιωτικού χαρακτήρα. Το βόρειο άνηδρο περιλαμβάνει μικρό βαλανείο και ένα δημόσιο οικοδόμημα. Το ανατολικότερο χαμηλότερο άνηδρο προς τον χείμαρρο του Φαραγγίτη περικλείει μια πρωτοβυζαντινή βασιλική και σε βαθύτερα στρώματα κάτω από αυτήν κατασκευές των ελληνιστικών χρόνων. Το ευρύ μεσαίο άνηδρο το καταλαμβάνουν δύο μεγάλες αστικές επαύλεις των ρωμαϊκών χρόνων, οι Οικίες 1 και 2, κάτω από τις οποίες, σε βαθύτερα στρώματα, ήλθαν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα γεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Το υπερυψωμένο νοτιότερο άνηδρο, που συγκροτείται από πολύ καλά σωζόμενο και ιδιαίτερα επιβλητικό ανάλημμα, καταλαμβάνεται από μεγάλο λουτρικό οικοδόμημα.²³⁰

Η βασιλική του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, του επισκόπου Ευφρατά, που καταλαμβάνει το ανατολικότερο χαμηλό άνηδρο, έχει θεμελιωθεί εν μέρει πάνω στα ερείπια ενός συγκροτήματος των ελληνιστικών χρόνων. Στην κατασκευή της έχουν χρησιμοποιηθεί και λίθοι από την ανωδομή του συγκροτήματος αυτού. Στο νότιο αίθριο της βασιλικής διατηρήθηκαν τα θεμέλια ορθογώνιου οικοδομήματος. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πρόκειται για ένα ναόσχημο κτίσμα, πλάτους 9,50 μ. και σωζόμενου μήκους 17 μ., με την πρόσοψη στραμμένη προς Β. Περιλαμβάνει τρεις σε σειρά χώρους: βαθύ πρόδομο, ο οποίος έχει εν μέρει αποκοπεί από την κατασκευή του νότιου κλίτους της βασιλικής, αβαθή προθάλαμο και μεγάλο σηκό διαστάσεων 7,70 x 8,20 μ. Ήλθε επίσης στο φως στυλοβάτης (;) παράλληλος προς τη νότια και τη δυτική πλευρά του ναόσχημου κτίσματος. Η ανασκαφή σε βάθος μέσα στον σηκό αποκάλυψε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο προγενέστερων φάσεων της Ελληνιστικής Περιόδου. Στην πρωιμότερη ανήκει τοίχος επιμελημένης κατασκευής με κατεύθυνση Α-Δ. Η δεύτερη φάση περιλαμβάνει τετράγωνο υπαίθριο χώρο, 5,50 x 5,50 μ., με πλακόστρωση, μερικώς διατηρημένη, και λίθινο ανοικτό αγωγό απορροής υδάτων στην ανατολική πλευρά του. Στην ίδια φάση ανήκουν δύο παράλληλοι τοίχοι, ευρισκόμενοι σε απόσταση 2 μ. και 7,50 μ. αντίστοιχα από τη νότια πλευρά του, με ανοίγματα εισόδων στον ίδιο άξονα.²³¹ Η πρώτη και δεύτερη ελληνιστικές φάσεις φαίνεται ότι χρονολογούνται πριν από την κατάκτηση και καταστροφή της πόλης από τα στρατεύματα του Μέτελλου το 68/67 π.Χ. Η δεύτερη, μάλιστα, φαίνεται να διακόπτεται με τη ρωμαϊκή καταστροφή του 68/67 π.Χ., όπως υποδηλώνουν τα έντονα ίχνη φωτιάς. Μια τρίτη φάση ανάγεται στην περίοδο του Αυγούστου και του Τιβερίου.²³² Τα ελληνιστικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πιθανότατα ανήκαν σε ναό της Αφροδίτης και του Ερμή, όπως φαίνεται και από ένα ανάγλυφο με τις δύο αυτές θεότητες που προέρχεται από κοντά, ανατολικά της Οικίας 1 που θα δούμε παρακάτω.

Η αρχική κατασκευή του μεγάλων διαστάσεων (περίπου 20 x 10 μ.) και επιμελώς κτισμένου δημόσιου οικοδομήματος, το οποίο βρίσκεται βόρεια της Οικίας 1 και νότια του μικρού Βαλανείου, ανήκει επίσης στα ελληνιστικά χρόνια. Χρησιμοποιήθηκε, ωστόσο, και κατά τη Ρωμαϊκή Περίοδο και φαίνεται ότι καταστρέφεται από άγνωστη αιτία και εγκαταλείπεται μετά τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. Περιλαμβάνει μεγάλα ορθογώνια δωμάτια, έναν διάδρομο, επιμήκη χώρο και τριγωνικό πλακόστρωτο αίθριο, προσιτό από τα δυτικά μέσω ενός «μινωικής έμπνευσης» κλιμακοστασίου. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση των ρωμαϊκών χρόνων, το ελληνιστικό δάπεδο υπερυψώθηκε σημαντικά με επιχωμάτωση, ενώ οι σωζόμενοι, κατά μεγάλο μέρος, ισχυροί και επιμελώς κατασκευασμένοι με κανονικές ορθογώνιες λιθόπλινθους τοίχοι της πρώτης φάσης συμπληρώθηκαν με ακανόνιστους λίθους αμελέστερης δόμησης.²³³ Ο Π. Θέμελης θεωρεί ότι πρόκειται για δημόσιο οικοδόμημα, πιθανώς κατοικία αξιωματούχου. Από το οικοδόμημα αυτό προέρχονται και λίθινοι ναΐσκοι, που μοιάζουν με λαράρια ρωμαϊκών κατοικιών, ανάλογα όπως αυτοί που εντοπίσαμε στη νότια οικία, στα ανατολικά της νεκρόπολης

Το μεγάλο περιστύλιο της Οικίας 1.

της Ορθής Πέτρας, καθώς και μικρό αγαλμάτιο της Αφροδίτης τύπου Frejus. Κατά την περίοδο των Ρωμαίων αυτοκρατόρων παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα στην Ελεύθερνα που οφείλεται, πιθανώς, σε αύξηση του αριθμού των κατοίκων. Τα «τείχη» και τα αναλήμματα επισκευάζονται. Η ανατολική πλαγιά του λόφου, όπου τα άνδρα είναι ευρύτερα, οι κλίσεις ομαλότερες και οι πηγές νερού πλούσιες, επιλέγεται ως προσφορότερος τόπος κατοίκησης της άρχουσας τάξης, όπως φανερώνουν οι δύο πολυτελείς αστικές επαύλεις (Οικίες 1 και 2), οι λουτρικές εγκαταστάσεις και τα υπόλοιπα οικοδομήματα που ήλθαν στο φως από το 1985 έως το 2002.

Η **Οικία 1** φέρει πρόπυλο στο μέσον της βόρειας πλευράς της. Μέσα από δύο διαδοχικές θύρες του προπύλου ο επισκέπτης οδηγείται σε ευρύχωρη στοά, που περιβάλλει μικρό ορθογώνιο υπαίθριο χώρο, ο οποίος λειτουργούσε ως φωταγωγός και δεχόταν ταυτόχρονα τα νερά της βροχής από τις στέγες του αιθρίου (*atrium*), γι' αυτό και αποκαλείται *impluvium*. Αγωγοί καλυμμένοι με λίθινες πλάκες εκβάλλουν σε δεξαμενή επιμελημένης κατασκευής, η οποία κάποια χρονική στιγμή χρησιμοποιήθηκε και ως αποθήκη. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του *atrium* υπάρχουν τέσσερις χώροι. Ο χώρος 5 περιλαμβάνει δεξαμενή νερού και πηγάδι και επικοινωνεί με τον χώρο 10.²³⁴ Ο χώρος 6/7 περιλαμβάνει εγγεγραμμένο ορθογώνιο δωμάτιο και κτιστό πάγκο εργασίας στο μέσον. Ο χώρος 8 είναι τυφλός και μικρός και προσεγγίζεται με εσωτερική σκάλα από το πάτωμα του δεύτερου ορόφου, λειτουργώντας ως υπόγεια αποθήκη. Ως αποθήκη λειτουργούσε και ο χώρος 6/7. Οι χώροι 6/7 και 8 επιχώθηκαν σε δεύτερη φάση χρήσης και ανακατασκευής της οικίας. Στον νότιο τοίχο του *atrium*, άνοιγμα θύρας με λίθινο κατώφλι και παραστάδες οδηγεί στη βόρεια στοά του μεγάλου περιστυλίου της Οικίας 1. Όλα τα βοηθητικά και δευτερεύοντα δωμάτια της δυτικής πλευράς της οικίας έφεραν δεύτερο όροφο, όπου τοποθετείται ο γυναικωνίτης με τα υπερώα. Η πρώτη οικοδομική φάση της οικίας δεν είναι γνωστή. Ωστόσο, φαίνεται ότι

Η κολοσσιαία μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου σε ένα από τα δωμάτια της Οικίας 1, που αποτελούσε πιθανώς χώρο συνεστιάσεων.

χρησιμοποιήθηκε χωρίς διακοπή από τον 1ο αι. π.Χ. έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. Στην τελευταία φάση, μεταξύ 310-360 μ.Χ., ανήκουν οι πρόχειρες οικοδομικές μετατροπές που σχετίζονται με τη συρρίκνωση της οικίας. Το 365 μ.Χ. η Οικία 1 καταστρέφεται από σεισμό, ο οποίος είχε συνέπεια και την πρόκληση πυρκαγιάς.²³⁵

Από την Οικία 1 προέρχεται σειρά θραυσμένων, δυστυχώς, μαρμάρινων αγαλμάτων και συμπλεγμάτων, από τον χώρο δυτικά του περιστυλίου, όπως μια Αφροδίτη επί τράγου (Εικ. 52), ένα έργο σπάνιο, που αποτελεί μάλλον παραλλαγή σκοπαδικού προτύπου, όπως σημειώνει ο ανασκαφέας.²³⁶ Από δωμάτιο της ίδιας οικίας προέρχονται και οι εξαιρετικές πλάκες από ελεφαντόδοντο με σκηνές από τη ζωή του Αχιλλέα, αλλά και κοσμήματα (δαχτυλίδια) από άλλους χώρους της ίδιας οικίας.²³⁷ Τέλος, από τη νότια στοά του μεγάλου περιστυλίου προέρχεται ένας σπάνιος ραδινός λυχνοστάτης του 4ου αι. μ.Χ.²³⁸

Η **Οικία 2** αποτελείται από δύο πτέρυγες με πολλά δωμάτια η καθεμία, οι οποίες βρίσκονται σχεδόν συμμετρικά τοποθετημένες στα νότια και τα βόρεια ενός μεγάλου ορθογώνιου αιθρίου. Η νότια πτέρυγα περιλαμβάνει δύο παράλληλες μεταξύ τους μεγάλες αίθουσες (66 και 68), ενώ σε επαφή με τον βόρειο τοίχο τους βρίσκεται ο χώρος 75 και σε επαφή με αυτόν οι χώροι 78/82. Οι 78/82 απαρτίζουν το αίθριο, το οποίο φέρει άνοιγμα εισόδου στο μέσο της ανατολικής, προς την κύρια οδό, πλευράς τους και μια δεύτερη είσοδο στο βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς. Η βόρεια πτέρυγα περιλαμβάνει τα δωμάτια 13 έως 26. Οι δύο οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος διακρίνονται με σαφήνεια, με την πρώτη να διακόπτεται πριν από το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., οπότε το οικοδόμημα αλλάζει μορφή και πιθανώς και χρήση, για να εγκαταλειφθεί οριστικά μετά τον σεισμό, ταυτόχρονα με την Οικία 1.²³⁹

Ένα από τα πιο αξιόλογα οικοδομήματα στον Κατσιβελο βρίσκεται στο νότιο άκρο. Από την ανασκαφή έγινε φανερό ότι περιλαμβάνει συγκρότημα σειράς τεσσάρων τουλάχιστον καμαροσκέπαστων δεξαμενών νερού, καθεμιά από τις οποίες βρίσκεται σε χαμηλότερο από την προηγούμενη επίπεδο, με διάταξη καθοδική

κλιμακωτή από Βορρά προς Νότο. Γέμιζαν με νερό μέσω δικτύου σηράγγων, που ξεκινούσε από το μεγάλο υδραγωγείο της ακρόπολης. Οι δεξαμενές αυτές τροφοδοτούσαν με τη σειρά τους το μνημειώδες σε μέγεθος, μορφή και δόμηση λουτρικό συγκρότημα που καλύπτει όλη την έκταση του νοτίου ανδρήρου. Η μορφή του κτίσματος δεν είναι τυπική των ρωμαϊκών βαλανείων. Είναι ορθογώνιο, με απόλυτα κανονική διάταξη των χώρων του. Στο μέσον δεσπόζει μεγάλος ορθογώνιος χώρος με ιδιαίτερα φροντισμένη πλακόστρωση, του οποίου τη στέγη υποβάσταζαν δύο πεσσοί κατά μήκος του μεγάλου άξονα. Η πρώτη φάση του οικοδομήματος χρονολογείται, κατά τον ανασκαφέα, στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. Σε μια δεύτερη φάση αμελών ανακατασκευών και ελαφρών μετατροπών στη διαρρύθμιση των δωματίων η στέγη φαίνεται ότι καταργήθηκε. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του κεντρικού πλακόστρωτου χώρου υπάρχει σειρά τριών δωματίων, από τα οποία τα δύο τετράγωνα ανατολικότερα ήταν υπόκαυστα, ενώ το τρίτο μεγαλύτερο ορθογώνιο δυτικότερα ήταν το *frigidarium*. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κεντρικού πλακόστρωτου χώρου ανοίγεται σειρά βοηθητικών χώρων, το βόρειο πέρας των οποίων ορίζεται από το υψηλό ανάλημμα. Ένα εντυπωσιακό σε μέγεθος κλιμακοστάσιο, που ξεκινά από το ανατολικό πέρας του αιθρίου, συνδέει το αίθριο του οικοδομήματος με τον κεντρικό ανατολικό δρόμο της πόλης. Από τον κεντρικό πλακόστρωτο χώρο (χώρος 90) προέρχεται το εξαιρετικό γλυπτό της Αφροδίτης σανδαλίζουσας, καθώς και του συνοδού Πάνα. Το λουτρικό συγκρότημα φαίνεται ότι καταστράφηκε βίαια και εγκαταλείφθηκε κατά το τρίτο τέταρτο του 3ου αιώνα μ.Χ., στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα Πρόβου ή λίγο μετά.²⁴⁰

Το μικρό ρωμαϊκό λουτρό στο βόρειο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου περιλαμβάνει τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις από τον 2ο έως τον 6ο/7ο αι. μ.Χ. Η κατασκευή του πρέπει να άρχισε μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Στη δυτική πλευρά του αποκαλύφθηκαν δύο πανομοιότυπες και σε επαφή ευρισκόμενες αίθουσες (70 και 50), των οποίων η δυτική στενή πλευρά σχηματίζει αψίδα. Λειτουργούσαν ως υπόκαυστα και η μεταξύ τους επικοινωνία πραγματοποιούνταν μέσω αεραγωγού. Με τον ίδιο τρόπο επικοινωνούσε το δωμάτιο 50 με την επίσης υπόκαυστη αίθουσα 57. Οι δύο πρώτες αίθουσες εγκαταλείφθηκαν στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. και χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι απορριμμάτων κατά την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο, κυρίως τον 6ο και τον 7ο αι. μ.Χ. Ορθογώνια δεξαμενή σε μικρή απόσταση ΝΔ τροφοδοτούσε με νερό το μικρό βαλανείο. Η μεγάλη πλακόστρωτη αίθουσα 47 από την οποία προέρχεται τμήμα κεφαλής αγάλματος φυσικού μεγέθους, πιθανότατα της εποχής του Τραϊανού, ήταν το *frigidarium*, η 51 το *tepidarium*, οι 43 και 44 το *caldarium* και οι υπόλοιποι χώροι (52, 45, 41, 61) χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί. Ο πλακόστρωτος χώρος 48 αποτελούσε το αίθριο του λουτρού, απ' όπου έμπαινε κανείς στο *frigidarium*, το βόρειο τμήμα του οποίου λειτουργούσε ως αποδυτήριο. Ο χώρος 60 λειτουργούσε ως εστία πυροδότησης, ενώ ο ίδιος με τον 61 ως *praefurnium*. Τα προσκτίσματα 58 έως 71 λειτουργούσαν ως αποθήκες αγγείων και μαγαζιά πώλησής τους, έως την εγκατάλειψή τους το 365 μ.Χ., μετά τον μεγάλο σεισμό. Από τον χώρο 58B εξάλλου προέρχονται ένας σπάνιος μεταλλικός μηχανισμός, καθώς και μια σιδερένια κρεάγρα του 4ου αι. μ.Χ. Το λουτρό φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε το 365 μ.Χ. κατά τη διάρκεια του σεισμού και έπαψε να χρησιμοποιείται, όπως έδειξε η εύρεση καταπλακωμένων σκελετών στους αποθηκευτικούς χώρους 58 και 65.²⁴¹ Τέλος, από τα νότια του μικρού βαλανείου πρέπει να προέρχονται τα δύο μεγάλα αγάλματα του τύπου της μεγάλης και μικρής Ηρακλειώτισσας, που βρέθηκαν το 1956/1957 και σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο Ρεθύμνου, όπως και ένα ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου άνδρα των ρωμαϊκών χρόνων.

*Μαμάρινο άγαλμα Αφροδίτης
στον τύπο της «σανδαλίζουσας».
2ος-1ος αι. π.Χ.*

Μαρμάρινο άγαλμα Πανός. 2ος-1ος αι. π.Χ.

Η γλυπτική παράδοση της Ελεύθερνας ξεκινά τουλάχιστον από τα πρωτοαρχαϊκά χρόνια, τον 7ο αι. π.Χ., όπως διαπιστώνεται από τα εξαιρετικά δείγματα πλαστικής σε ασβεστόλιθο που ανακαλύφθηκαν στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας (σελ. 218-233), με κορυφαία την Κόρη της Ελεύθερνας, τους ασπιδούχους πολεμιστές, τα πόδια του «Κούρου» κ.ά. Συνεχίστηκε και στα κλασικά χρόνια όπως αποδεικνύεται από ανάγλυφα και σπαράγματα γλυπτών, για να προχωρήσει με χαριτωμένες δημιουργίες των ελληνοιστικών/υστεροελληνικών χρόνων, όπως τα αγάλματα της Αφροδίτης και του Πάνα που απεικονίζονται εδώ.

Η άνθηση της ελληνοιστικής πλαστικής στην Ελεύθερνα ενισχύεται από την επιγραφική παράδοση με τον Ελευθερναίο Τιμόχαρη, που πέραν της πατρίδας του δραστηριοποιήθηκε στη Ρόδο και σε πόλεις της ανατολικής Μεσογείου, και του οποίου γιος είναι ο Πυθόκριτος, δημιουργός, κατά ορισμένους μελετητές, της περίφημης Νίκης της Σαμοθράκης (σήμερα στο Λούβρο).

Η τεχνική του «τεμαχισμού» που παρατηρείται στην Αφροδίτη (κεφαλή, άκρα πόδια) είναι χαρακτηριστικό του ροδίτικου εργαστηρίου των ελληνοιστικών χρόνων. Η άνθηση της γλυπτικής στην Ελεύθερνα συνεχίστηκε και στα ρωμαϊκά και τα πρωτοχριστιανικά/πρωτοβυζαντινά χρόνια, σε μάρμαρο ή ασβεστόλιθο, όπως μπορεί να την ανιχνεύσει κανείς στον παρόντα τόμο.

Μαρμάρινο αγαλμάτιο
εντόνως δασύτριχου τράγου νεαρής ηλικίας.
Διακρίνεται το κάτω μέρος κορμού
γυναικείας μορφής με ιμάτιο,
καθισμένης στη ράχη του τράγου,
καθώς και δεξιά παλάμη γυναικείου χεριού
που στηρίζεται στα κέρατα του ζώου.
Πρόκειται για αγαλμάτινο σύμπλεγμα
επιτραγίας Αφροδίτης,
στον τύπο του χάλκινου αγάλματος
της «Αφροδίτης επί τράγου»,
έργο του Σκόπα στην Ήλιδα
που περιγράφει ο Πausanias.
1ος αι. π.Χ.
Η θεά του έρωτα
κυριαρχεί επί του συμβόλου
της ζωικής αναπαραγωγής.

*Μαρμάρινο άγαλμα γυναίκας (Μούσας;).
2ος/1ος αι. π.Χ.*

Τμήμα μαρμάρινου αγγείου (κρατήρα). Εικονίζεται μαινάδα να χορεύει, κρατώντας θύρσο στο δεξί και τμήμα ελαφιού στο αριστερό χέρι. Αποτελούσε τμήμα διονυσιακής παράστασης που περιέβαλλε τον κρατήρα. 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.

*Τμήμα μαρμάρινης κεφαλής εικονιστικού αγάλματος,
ίσως μέλους οικογένειας αξιωματούχου της Ελεύθερας.
των ρωμαϊκών χρόνων. 1ος αι. μ.Χ.*

*Μαρμάρινο αγαλμάτιο Αφροδίτης. 1ος αι. μ.Χ. Η μορφή φοράει πέπλο
που κολλάει στο σώμα της, αφήνοντας γυμνό το αριστερό στήθος.
Ανήκει στον αγαλματικό τύπο της Αφροδίτης Frejus.*

*Μαρμάρινη κεφαλή ανδρικού αγαλματιδίου,
1ος-2ος αι. μ.Χ.*

Μαρμάρινο άγαλμα Σκύλλας.
Η Σκύλλα παριστάνεται με γυναικείο κορμό
και από τη μέση και κάτω
με φολιδωτό σώμα ψαριού.
Εκατέρωθεν του σώματός της
αποδίδονται δύο συμφυή σκυλιά.
1ος αι. π.Χ. /1ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινο τραπεζοφόρο, παλαιό τυχαίο εύρημα από την Ελεύθερνα. Πρόκειται για σύμπλεγμα Σατύρου που ανακρατεί τον νεαρό γυμνό, μισομεθυσμένο Διόνυσο. Στο πίσω μέρος το στήριγμα δηλώνει ότι το σύμπλεγμα ανήκει σε τραπεζοφόρο. 2ος/3ος αι. (:) μ.Χ.

Μικρό μολύβδινο ειδώλιο θεάς Τύχης (Dea Fortuna), με κέρας Αμάλθειας (cornucopia) στο αριστερό χέρι και πηδάλιο στο δεξί. 1ος/2ος αι. μ.Χ. Πρόσθια και πλάγια όψη.

Σιδερένιος λυχνοστάτης
ή υποστατό θυμιατηρίου.
4ος αι. μ.Χ.

Σιδερένια κρεάγγρα, πιρούνα και κουτάλα συγχρόνως. 4ος αι. μ.Χ.

Χάλκινο κλειδί. 2ος αι. μ.Χ

Μηχανισμός με ιδιαίτερα προσεγμένη τεχνική από σίδηρο και χαλκό, με κυλινδρικό κιβώτιο, γρανάζια και αλυσίδα ανάρτησης. Άγνωστα παραμένουν τόσο ο τρόπος λειτουργίας όσο και η χρήση του. Πιθανόν όργανο μέτρησης χρόνου ή απόστασης. Ωρολόγιο ή Οδόμετρος. 4ος αι. μ.Χ.

Υάλινα αγγεία. Ρωμαϊκή Περίοδος.
Επάνω σε σχήμα βότρυος (σταφυλιού) με τον ανάλογο χρωματισμό,
κάτω λεπτά ωκέλυφα ποτήρια, εύθραυστης πολυτέλειας.

Πήλινοι λύχνοι ρωμαϊκών χρόνων. Επάνω με παράσταση Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος και κάτω Μονομάχου/Θηριομάχου.

*Οστέινο ειδώλιο-περίσπτο με αποτροπαικό χαρακτήρα.
2ος αι. μ.Χ.*

Πήλινη μήτρα μεταλλίου ελληνοιστικών (;) χρόνων, με κεφαλή μέδουσας, και δεξιά το αποτύπωμά της.

Δακτυλιόλιθος του λεγόμενου «μαγικού» ή «γνωστικού» τύπου. 2ος/4ος αι. μ.Χ.

Δακτυλιόλιθος με γενειοφόρο προτομή Διός και αετού. 1ος/2ος αι. μ.Χ.

Χρυσό δαχτυλίδι με τρίχρωμο αγάτη και παράσταση ιχθύος. 2ος (;) αι. μ.Χ.

Δακτυλιόλιθος με παράσταση κεφαλής Πανός. 1ος αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ.

Δακτυλιόλιθος με παράσταση θεάς Τύχης, που κρατά κέρας Αμάλθειας στο δεξί και δοιάκι στο αριστερό της χέρι. 1ος αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ.

Λίθινο αναθηματικό ανάγλυφο σε αρχιτεκτονικό πλαίσιο ναΐσκου. Εικονίζεται ζεύγος εναγκαλισμένων κατ' ενώπιον θεοτήτων: δεξιά ο Ερμής με κοντό ιμάτιο ή χλαμύδα, πέτασο στην κεφαλή και κηρύκειο στο αριστερό χέρι, και αριστερά η Αφροδίτη με χιτώνα, ιμάτιο (:) και διάδημα. Ελληνιστικών χρόνων.

Λίθινος οικίσκος με αετωματική επίστεψη και κόγχες. 1ος/2ος αι. μ.Χ.

Λίθινος ναΐσκος με όρθια κανηφόρο γυναικεία μορφή. Υστεροελληνιστική/Ρωμαϊκή (:) Περίοδος.

Λίθινη ενεπίγραφη πλάκα.
Αναφέρεται στον Ρωμαίο καλλιτέχνη Γόπλιο Σαβέλλιο.
Η επιγραφή αποτελεί σπάνιο για την Ελεύθερνα
και τη ρωμαϊκή Κρήτη δείγμα υπογραφής
καλλιτέχνη-τεχνίτη.
1ος αι. μ.Χ.

Λίθινο κορινθιακό ημικιονόκρानο και βάση.
Πιθανόν προέρχεται από το εσωτερικό οικοδομήματος και περιέβαλλε, σε συνδυασμό
με δεύτερο παρόμοιο, επίτοιχη κόγχη με μικρό άγαλμα. 1ος αι. μ.Χ.

Πλάκα από ελέφαντόδοντο του 4ου αι. μ.Χ. που περιλαμβάνει τρεις διαδοχικές σκηνές από τη ζωή του μεγάλου ήρωα του Τρωικού πολέμου, Αχιλλέα.

Γέννηση

Η Θέτις εικονίζεται μισοξαπλωμένη σε κλίνη. Στα αριστερά της σκηνής, ανακαθισμένη θεραπαινίδα κρατά στην αγκαλιά το βρέφος Αχιλλέα και ανάμεσα στα πόδια της αποδίδεται βαθιά λεκάνη, όπου μόλις έκανε το πρώτο του λουτρό ο νεογέννητος ήρωας.

Το βάπτισμα του βρέφους Αχιλλέα στα ύδατα της Στυγός

Η μητέρα του Θέτιδα, ανάμεσα σε δύο Νηρηίδες, τον κρατά ανάποδα από τη μοιραία φτέρνα, που παρέμεινε θνητή. Η προσωποποιημένη Στυξ εικονίζεται ως ανακεκλιμένη γυναίκα, με γυμνό το πάνω μέρος του κορμού της.

Η παράδοση στον Χείρωνα

Η Θέτις, συνοδευόμενη από τρεις θεραπαινίδες-Νηρηίδες, παραδίδει στον κένταυρο Χείρωνα το βρέφος Αχιλλέα, προκειμένου να το μεταφέρει για εκπαίδευση στη Φολόη.

Πλάκα από ελεφαντόδοντο του 4ου αι. μ.Χ. με παράσταση κρανοφόρου οπλίτη με δόρυ, ανεβασμένου σε άρμα τεθρίππου. Φορεί ιδιόμορφο ολόσωμο θώρακα, φολιδωτό, ανατολικού τύπου, και χλαμύδα, ενώ στην κεφαλή φέρει κράνος με γεισώματα. Στρέφει το κεφάλι προς το πίσω μέρος του άρματος, όπου υπάρχει πεσμένος γυμνός άνδρας. Ίσως εικονίζεται ο Αχιλλέας που σέρνει τον νεκρό Έκτορα γύρω από τα τείχη της Τροίας.

Πλάκα από ελεφαντόδοντο του 4ου αι. μ.Χ. με παράσταση τριών καθισμένων ώριμων γυναικών (Μοιρών;).

Η ΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Χρυσός σταυρός
Ιουστινιάνειας Περιόδου.

Η πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα οικοδομείται στα ερείπια της ρωμαϊκής/υστερορωμαϊκής πόλης, αλλού επιχώνοντας και αλλού χρησιμοποιώντας μέρος των προγενέστερων κτισμάτων ή ανεγείροντας νέες οικοδομές, ακόμα και πάνω στους δρόμους της παλαιότερης πόλης. Η πόλη φαίνεται ότι γίνεται έδρα επισκόπου ήδη τον πρώιμο 5ο αι. μ.Χ., όπως καταδεικνύεται από τον μεγάλο αριθμό των βασιλικών στον αρχαιολογικό χώρο και από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες.

Στην ακρόπολη και στο κεντρικό πλάτωμα ο Θ. Καλπαξής (και αργότερα οι συνάδελφοι Χρ. Τσιγωνάκη και Π. Καραναστάση) είχε ανασκάψει ένα παλίμψηστο κατοίκησης της πόλης που εκτείνεται από την Ύστερη τουλάχιστον Εποχή του Χαλκού έως και την παλαιοχριστιανική/πρωτοβυζαντινή πόλη. Η συνοικία αυτή στο Πυργί, άμεσα συνδεδεμένη με τα ερείπια του αρχαϊκού ναού που λειτουργούσε με επισκευές έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, μετατρέπεται στην Παλαιοχριστιανική/Πρωτοβυζαντινή Περίοδο σε οικοδομική νησίδα, με επίκεντρο ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα στα βόρεια του ναού. Κέντρο του αποτελεί τώρα μία τετράκοχη αίθουσα με

προσκτίσματα. Ανάμεσα στα ευρήματα του πρωτοβυζαντινού αυτού συγκροτήματος συγκαταλέγονται τμήματα θωρακίων, κιονίσκοι, μεταλλικά εκκλησιαστικά σκεύη. Φαίνεται ότι το αρχικό κτίσμα, ίσως του 300 μ.Χ., χρησιμοποιήθηκε εν μέρει για να ανεγερθεί επάνω του ένας χριστιανικός ναός. Στον χριστιανικό αυτό ναό φαίνεται ότι ανήκουν και ταφές εντός και εκτός του που συνδέονται μάλλον με το ιερατείο. Αυτή η κατοίκηση στο Πυργί φαίνεται να παρακμάζει ήδη από τον 7ο αι. μ.Χ. Μετά από άγνωστο αριθμό ετών η αρχική εγκατάλειψη του χώρου φαίνεται να δίνει τη θέση της σε μια μονόχωρη βασιλική και σε κτίσματα γύρω της. Από τα σπίτια του βυζαντινού οικισμού ανασκάφτηκε συστηματικά ένα, τα ευρήματα (11ος-13ος αι. μ.Χ.) του οποίου καταδεικνύουν ακόμα σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και την Ιταλία. Αυτός ο οικισμός και σε άλλα σημεία της πόλης φαίνεται να εγκαταλείπεται τον 14ο αι., όπως ήδη αναφέρθηκε.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, ο Π. Θέμελης έφερε στο φως μια τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία ανοικοδομήθηκε πάνω στο ανατολικό άκρο της συνοικίας στη θέση Κατσίβελος, και συγκεκριμένα πάνω σε ειδωλολατρικά λατρευτικά κτίσματα επάλληλων φάσεων από τον 3ο αι. π.Χ. έως και το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το παλαιό οικοδομικό υλικό, επιγραφές και αρκετά γλυπτά ενσωματώθηκαν στο κυρίως κτίσμα, στα προσκτίσματα και στον νότιο μαντρότοιχο της βασιλικής. Τα προγενέστερα αρχιτεκτονικά λείψανα ισοπεδώθηκαν και ενσωματώθηκαν στις πλακοστρώσεις των αιθρίων της. Τοξοστοιχίες διεχώριζαν τα κλίτη και εδράζονταν σε υπερυψωμένους πεσσοβάτες.

Η βασιλική αυτή, μήκους 24,47 και πλάτους 14,52 μ., αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του αρχιτεκτονικού τύπου της βασιλικής, όπως αυτός αναπτύχθηκε στην περιοχή του Αιγαίου. Πρότυπο με κλιμακοστάσιο οδηγεί στην κύρια βόρεια είσοδο του νάρθηκα. Τα δάπεδα των αιθρίων στα βόρεια και τα νότια είναι πλακόστρωτα, ενώ το δάπεδο του νάρθηκα καλύπτεται από ψηφιδωτό με επισκευές σε ορισμένα τμήματα από πλάκες. Ο νάρθηκας φέρει μια μαρμάρινη φιάλη, γεγονός ασυνήθιστο.²⁴² Στη νότια πλευρά του νάρθηκα, δεξιά της θύρας που οδηγεί στο διακονικό και στη σειρά των προσκτισμάτων της νότιας πτέρυγας, διατηρείται τμήμα τοιχογραφίας με φολιδωτή διακόσμηση και άνθη. Ένα μεγάλο πέτρινο κατώφλι οδηγεί στο κεντρικό κλίτος, το οποίο ήταν στρωμένο με μονόχρωμες ορθογώνιες πλάκες. Τοξοστοιχίες διαχώριζαν τα κλίτη και εδράζονταν σε υπερυψω-

Μικρό χάλκινο τριποδικό
θυμιατήριο. 6ος/7ος αι. μ.Χ.

Χάλκινο Χριστόγραμμα με αλυσίδα για την ανάρτηση φωτιστικού σκεύους
και χάλκινα άγκιστρα για την ανάρτηση γυάλινης ή μεταλλικής κανδήλας.
4ος/7ος αι. μ.Χ.

μένους πεσοβάτες. Στο εσωτερικό της κόγχης του ιερού διατηρούνται τα κατάλοιπα των δύο από τους τρεις συνολικά αναβαθμούς, που συνέθεταν τον θρόνο των πρεσβυτέρων. Κοντά στο φράγμα του πρεσβυτερίου βρίσκεται ο οκταγωνικός άμβωνας της βασιλικής, του οποίου το δάπεδο του εξώστη ήταν διακοσμημένο με περιτμητες πλάκες. Στο δάπεδο του ιερού σώζεται μικρό μέρος ενός πολύχρωμου μαρμαροθετήματος με γεωμετρικά σχήματα. Η διακόσμηση του κτιρίου επεκτείνεται και στα δάπεδα του βόρειου και του νότιου κλίτους, που φέρουν ψηφιδωτά με φυτικά και γεωμετρικά θέματα. Σε επαφή με τη νότια στενή πλευρά του νάρθηκα βρίσκονται προσκίσματα, τα οποία λειτουργούν ως διακονικό, ως βαπτιστήριο και ως κατοικία. Τέλος, το πλευρικό δωμάτιο, το οποίο είναι προσκολλημένο στο δυτικό άκρο του νότιου κλίτους, ήταν μάλλον σκευοφυλάκιο. Στον νάρθηκα βρέθηκαν δύο επιγραφές με μελανές ψηφίδες. Η πρώτη, ελλειπής, βρίσκεται μπροστά από τη βόρεια είσοδο, για

Περίτμητα πλακίδια (opus sectile) σε γεωμετρικούς και φυτικούς σχεδιασμούς από την εντοίχια διακόσμηση του κεντρικού κλίτους της βασιλικής του Μιχαήλ Αρχαγγέλου (του επισκόπου Ευφρατά), 5ος αι. μ.Χ.

να προδιαθέτει τον πιστό ότι διαβαίνει το κατώφλι ενός ιερού χώρου, και η δεύτερη, αέρινη και τρίστιχη, αναφέρει την ίδρυση του ναού και τον επίσκοπο Ευφρατά ως δωρητή της. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα χρόνια κατασκευής της βασιλικής συμπίπτουν με τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β΄ (401-450 μ.Χ.).²⁴³ Η βασιλική είναι αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, γεγονός σπάνιο, αφού εκκλησίες αφιερωμένες στον συγκεκριμένο Αρχάγγελο, που μας είναι γνωστές, χρονολογούνται συνήθως μετά τον 11ο αι. μ.Χ.²⁴⁴ Σύμφωνα με τις νομισματικές μαρτυρίες, αλλά και την κεραμική, η βασιλική φαίνεται ότι καταστράφηκε πιθανότατα από σεισμό, και εγκαταλείφθηκε επί της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β΄ (641-668 μ.Χ.) ή του Κωνσταντίνου Δ΄ (668-685 μ.Χ.). Η τελευταία φάση της βασιλικής ήταν κατά τη διάρκεια του 8ου αι. μ.Χ., κατά τον οποίο η ΝΑ γωνία του κεντρικού κλίτους χρησιμοποιήθηκε ως παρεκκλήσιο. Η χρήση του παρεκκλησίου συνεχίστηκε πιθανώς έως και τα χρόνια του επισκόπου Ελευθέριου Επιφάνιου,²⁴⁵ που έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Νίκαιας το 787 μ.Χ. Από τον χώρο της βασιλικής προέρχονται τμήματα θωρακίων, λίθινοι σταυροί, ένας μικρός λίθινος κύβος με παράσταση Χριστού κ.ά.

Όμως, ήδη από το 2007, όταν ξεκινούσα τις εργασίες για το στέγαστρο της βασιλικής του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, προχωρήσαμε με τους συνεργάτες μου σε νέες ανασκαφικές έρευνες, στην ανατολική πλευρά του λόφου του Πρινέ, ανάμεσα στον Κασιβέλο στα Β και τον Σωτήρα Χριστό στα Ν, κυρίως στις θέσεις Αγία Ειρήνη και Άγιος Μάρκος, πολύ κοντά στο φυλακείο της ανατολικής κλιτύς του αρχαιολογικού χώρου. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, οι νέες ανασκαφές παρέχουν μια ακόμα ουσιαστική και αδιάψευστη εικόνα της ακμής της ελληνιστικής, ρωμαϊκής και ιδιαίτερα της παλαιοχριστιανικής Ελεύθερνας. Δύο μεγάλες τρίκλιτες βασιλικές εντοπίστηκαν και ανασκάπτονται με πλήθος ευρημάτων. Αρχιτεκτονικά μέλη δημοσίων ή ναϊκών οικοδομημάτων –ανάμεσά τους επιστύλια, κίονες, κιονόκρανα κλπ.– της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής πόλης χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στην κατασκευή των βασιλικών, από τις οποίες η μεγαλύτερη, αυτή της Αγίας Ειρήνης, όπως φαίνεται τό γε νυν έχον, έχει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα είναι η ανεύρεση μεγάλου αριθμού ενεπίγραφων τμημάτων πλακών και λιθοπλίνθων της Αρχαϊκής/Κλασικής Περιόδου, τα οποία χρησίμευσαν ως οικοδομικό υλικό των εκκλησιών. Τα κτίσματα των προγενέστερων φάσεων, στα οποία ανήκε το σε δεύτερη ή τρίτη

Μαρμάρινη αμφιπρόσωπη ερμαϊκή στήλη.
2ος αι. μ.Χ.

Μαρμάρινη αμφιπρόσωπη ερμαϊκή στήλη με εγκοπές για την ένθεση των ψευδοβραχιόνων. Εικονίζεται ο Διόνυσος, νεανικός, κισσοστεφής, μιτροφόρος, και η Αριάδνη. Αμφιπρόσωπες ερμαϊκές στήλες σπανίζουν στην Κρήτη και γενικά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Οι ερμαϊκές στήλες της Ελεύθερας πιθανόν ήταν ανιδρυμένες είτε στα μετακίονια στοάς είτε στο τέμενος και στο ιερό άλσος θεότητας. 2ος αι. μ.Χ.

χρήση υλικό των βασιλικών, πιθανόν να εντοπισθούν κάτω από τις βασιλικές ή σε εγγύτητα με αυτές με την πρόοδο της ανασκαφικής έρευνας. Ωστόσο, η ανεσκαμμένη βασιλική της Αγίας Ειρήνης και το ανεσκαμμένο έως σήμερα τμήμα της βασιλικής στη θέση Άγιος Μάρκος φανερώνουν μια εξαιρετική ποιότητα τόσο στα αρχιτεκτονικά μέλη της εποχής της ανέγερσής τους όσο και στα ψηφιδωτά δάπεδα, όπου αυτά διατηρούνται, όπως π.χ. σε όλο το βόρειο κλίτος της Αγ. Ειρήνης και τμηματικά, σπαράγματα, στο νότιο κλίτος και τον νάρθηκα. Η ανεύρεση επιγραφών, όπου αναφέρεται η Αγία Ειρήνη του Θεού και ονόματα άγνωστων έως σήμερα επισκόπων, που δεν είναι γνωστά στις *Notitiae Episcopatum*, οι διαφορετικές –τουλάχιστον δύο– φάσεις του κτίσματος, το μεγάλο τους μέγεθος και άλλα στοιχεία, την καθιστούν κτίσμα πρωταγωνιστικό στην παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή πόλη. Η βασιλική στη θέση Άγιος Μάρκος, από την άλλη μεριά, της οποίας η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, φαίνεται ότι αποτελεί ένα επίσης εξαιρετικό δείγμα αρχιτεκτονικής και αρχιτεκτονικής γλυπτικής κυρίως από ασβεστόλιθο, στο οποίο έχουν χρησιμοποιηθεί επίσης μέλη από αρχαιότερα κτίσματα καθώς και πλάκες και λιθόπλινθοι με επιγραφές των αρχαϊκών/κλασικών χρόνων. Η βασιλική αυτή διαθέτει μια σειρά αμφικιονίων, θωράκια εξαιρετικής ποιότητας, πεσσόκρανα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, ορισμένα από τα οποία παραπέμπουν σε σχεδιασμούς και θέματα που συναντώνται στις μεγάλες πρώιμες βασιλικές της Κωνσταντινούπολης, της Αχειροποιήτου και του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης αλλά και σε ορισμένες της Πελοποννήσου, όπως αυτή της Κάτω Σικυώνας. Αυτό είναι ορισμένο μόνον από το υλικό που θα προσθέσει στη βιβλιογραφία της Πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου τόσο στην Ελεύθερα και την Κρήτη όσο και γενικότερα.

Συνάμα, η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αυτή ανακάλυψη και ανασκαφή, η θέση των βασιλικών, τα πλούσια ευρήματά τους, η επανάχρηση παλαιότερου υλικού σε αυτές κλπ. θα αλλάξουν άρδην, μετά την ολοκλήρωση των ερευνών στις θέσεις αυτές, την εικόνα που διαθέτουμε σήμερα για την αρχαία πόλη και θα αποτελέσουν μαζί με τον ενοποιημένο πια χώρο του Κατσιβέλου τον νέο προορισμό των επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου της Ελεύθερας.

Αεροφωτογραφία των παλαιοχριστιανικών βασιλικών στις θέσεις Αγία Ειρήνη (επάνω) και Άγιος Μάρκος (κάτω).

Λίθινη εγχάρακτη φορητή εικόνα του Ιησού Χριστού από τη βασιλική του Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Αριστερά και δεξιά της κόμης του κεφαλής φτερωτών αγγέλων (ι). Σπάνιο δείγμα Παντοκράτορα ανάμεσα σε αστέρια. 7ος αι. μ.Χ.

Λιθινή ενεπίγραφη πλάκα με σταυρό και επιγραφή, ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ, η πρώτη αυτού του τύπου που έχει βρεθεί στην Κρήτη, 500-650 μ.Χ.

Λίθινο ενεπίγραφο πλακίδιο με σταυρούς και τα γράμματα Α και Ω. 500-650 μ.Χ.

Πεσσός από ασβεστόλιθο που απολήγει σε άνθος. Από την παλαιохριστιανική βασιλική στη θέση Άγιος Μάρκος.

Λίθινος κιονίσκος στήριξης «βωμού» ή κουβουκλίου από τον χριστιανικό ναό στην ακρόπολη, 6ος (?) αι. μ.Χ.

Πήλινη σπάνια ενεπίγραφη κεραμίδα από την παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης.

Τμήμα λίθινης σίμης με έξεργη λεοντοκεφαλή. Έργο τοπικού εργαστηρίου λιθογλυπτικής. 5ος αι. μ.Χ.

Ιωνικό κιονόκρανο ελληνοιστικών χρόνων από ασβεστόλιθο, επαναχρησιμοποιημένο στη βασιλική της Αγίας Ειρήνης.

Μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο. Β' μισό του 4ου αι. μ.Χ.

Άποψη τμήματος του κεντρικού κλίτους της βασιλικής, στη θέση Άγιος Μάρκος, με διαχωριστικό θωράκιο in situ μεταξύ πεσσών.

Μεγάλη ασβεστολιθική στήλη με άκανθα, δίσκο-σφαίρα (globus) και σταυρό από τον νάρθηκα της βασιλικής στη θέση Άγιος Μάρκος.

Αεροφωτογραφία της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Ειρήνης. Διακρίνεται ο νάρθηκας (κάτω) και τα τρία κλίτη του ναού. Το ψηφιδωτό δάπεδο στο βόρειο κλίτος μετά τον καθαρισμό και τη στερέωσή του, το κεντρικό κλίτος μετά την αφαίρεση των πλακών προς συντήρηση και την ανασκαφή στο υποκάτω του χώρου και το νότιο κλίτος με τμήματα καλυμμένων ψηφιδωτών και σπασμένες ασβεστολιθικές πλάκες.

ΔΕΞΙΑ: Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης.

Λεπτομέρεια των λωρίδων του ψηφιδωτού, οι οποίες περιθέουν τους παράλληλους τοίχους του βορείου κλίτους από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης: άνθη, σπείρες, κισσόφυλλα και ρόδια.

Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό του βορείου κλίτους της παλαιοχριστιανικής της Αγίας Ειρήνης: γεωμετρικές και φυτικές διακοσμήσεις.

Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό του βορείου κλίτους στην παλαιοχριστιανική της Αγίας Ειρήνης: φολιδωτά άνθη παπύρου.

Αεροφωτογραφία της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Άγιος Μάρκος κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας.

Θωράκιο και πεσσός στη θέση τους (in situ) από το παράβλημα στο ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στη θέση Άγιος Μάρκος.

Ο νάρθηκας και το δυτικό τμήμα από τα τρία κλίτη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Άγιος Μάρκος κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Επιθήματα των πεσσόκρανων από την παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Άγιος Μάρκος, με διακόσμηση φύλλων άκανθας, σταυρούς και βλαστόσπειρες.

*Έξεργος, σχεδόν ολόγλυφος αετός και κεφαλές πτηνού και κριού.
Από τη διακόσμηση των πεσσόκρανων της παλαιοχριστιανικής
βασιλικής στη θέση Άγιος Μάρκος.*

*Η εξαιρετική ποιότητα εργασίας των γλυπτών στα πεσσόκρανα
και η θεματική τους φέρνουν στον νου αντίστοιχα παραδείγματα
από κέντρα όπως η Κωνσταντινούπολη, και ανάλογα κιονόκρανα
της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης.*

Ανάγλυφος ταύς (παγόνη) και λέων από τα εξαιρετικά παραπέτα και το στηθαίο του άμβωνος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Άγιος Μάρκος.

Τμήμα από ανάγλυφο θωράκιο διακοσμημένο με ακανθόφυλλα και κάπρο που εξέρχεται από λόχη. Από την παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Άγιος Μάρκος.

Τμήματα από τα τριγωνικά άκρα μεγάλων ανάγλυφων θωρακίων, με κεντρική ρομβοειδή διακόσμηση, από τη μεγάλη βασιλική της Αγίας Ειρήνης: ιχθύς επάνω και βλαστόσπειρα με φύλλα, κάτω.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΣΤΑ ΒΔ ΚΑΙ Β ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η χρονολογικά πρωιμότερη εντοπισμένη έως σήμερα θέση νεκροταφείου, που ξεκινά από τα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και προχωρεί έως και την Υστεροελληνιστική Περίοδο, είναι η θέση «Μνήματα» ή «στα Μνήματα»,²⁴⁶ στο ύψωμα του λόφου στα δυτικά του ελληνιστικού οικισμού στο Νησί,²⁴⁷ αφού διασχίσει κανείς τη μικρή χαράδρα στις Κολακιές. Πρόκειται για συστάδες από τάφους λαξευμένους στο ασβεστολιθικό πέτρωμα, ορθογωνίου σχήματος («κιβωτιόσχημους»), οι οποίοι έχουν εν μέρει ανασκαφεί από τον Θ. Καλπαξή και τους συνεργάτες του και τους οποίους πραγματευθήκαμε διεξοδικά μερικά χρόνια νωρίτερα.²⁴⁸ Η συστάδα των τάφων που βρίσκεται νοτιότερα προς τον δρόμο για την Ελεύθερνα, λόγω της θέσης της και της χρονολογικής σύμπτωσής της με τον συνοικισμό στο Νησί, έχει θεωρηθεί ότι αποτελούσε τον χώρο ταφής των ενοίκων του συγκεκριμένου οικισμού.²⁴⁹ Την άνοιξη του 2007, βορειότερα, κατά τη διαπλάτυνση και ασφαλιτόστρωση του δρόμου που συνδέει την Ελεύθερνα με την Κοινότητα της Αλφάς –όπου και τα περίφημα ακόμα και σήμερα λατομεία ασβεστολίθου–, εντοπίστηκαν επίσης δεκάδες τάφοι, ορισμένοι με κτερισματικό υλικό, τους οποίους ανέσκαψε σωστικά η Αρχαιολογική Υπηρεσία Ρεθύμνου.

Ένα πολυπληθές σύνολο τάφων, που ξεκινούν από τη δυτική πλαγιά του ανατολικού λόφου της Λαγκάς, στα βόρεια και ανατολικά της πόλης, ψηλά, όπως και πάνω από την ανατολική άκρη της ελληνιστικής γέφυρας του παραπόταμου, τον οποίο σχηματίζουν ο Φαραγγίτης, η Χαλοπότα και το ρέμα στις Κολακιές, που χωρίζει το Νησί από τον δυτικό λόφο της Λαγκάς, και καταλήγουν στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου λατομείου του Περιστερέ, αποτελούν σαφώς τη νεκρόπολη της Ελεύθερνας τουλάχιστον των ελληνορωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, την οποία ερευνούμε, αποτυπώνουμε και ανασκάπτουμε κατά διαστήματα από το 1993 έως σήμερα. Πρόκειται για ορισμένους *κιβωτιόσχημους τάφους* επί του εδάφους του φυσικού μαργαϊκού πετρώματος και για ένα πλήθος λαξευμένων στο φυσικό πέτρωμα υπόσκαφων δωματίων. Τα τελευταία έχουν κάτοψη ορθογώνιου ή τετράγωνου σχήματος με περιθύρωμα ή χωρίς, άλλοτε με υποτυπώδη δρόμο κι άλλοτε χωρίς. Οι περισσότεροι έχουν έναν, άλλοι διαθέτουν δύο ή περισσότερους θαλάμους, μέσα στα πλευρικά τοιχώματα των οποίων υπάρχουν οι «θήκες» (κιβωτιόσχημοι τάφοι) για τους νεκρούς, συνήθως τρεις (ένας σε κάθε πλευρά πλην αυτής της εισόδου), ενώ ορισμένες φορές υπάρχουν θήκες και στα πατώματα. Άλλοι πάλι έχουν «θήκες» κάτω από τόξα και αρκοσόλια. Η ποικιλία τους είναι μεγάλη και δεν θα γίνει λόγος εδώ για την τυπολογία τους. Ορισμένοι φαίνεται να διέθεταν και αρχιτεκτονικό διάκοσμο. Τις περισσότερες φορές είναι συλημένοι. Τα κτερίσματα σπανίζουν και πρόκειται συνήθως για «δακρυδόχα» (*uguentaria*) πήλινα και γυάλινα αγγεία. Ορισμένοι έχουν μετατραπεί ήδη από τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα σε εξωκκλήσια,²⁵⁰ άλλοι, δυστυχώς, χρησιμοποιούνταν ως στάνες, όπως άλλωστε και το αρχαίο λατομείο του Περιστερέ.

Το κεντρικό έμβλημα χάλκινης ασπίδας του τύπου του Ιδαίου Άντρου. Έξεργη κεφαλή αιλουροειδούς (λέοντος). Στον αυχένα του αιλουροειδούς γυναικεία μορφή που εκτείνει τα χέρια στο ρύγχος δύο αντωπών λεόντων. 820/800-730 π.Χ.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑΦΟΙ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΖΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στη θέση Μεσόπορο, στην ανατολική κλιτύ του λόφου της σημερινής Ελεύθερνας, δυτικά πριν από τη στροφή και τη διακλάδωση προς τον αρχαιολογικό χώρο της Ορθής Πέτρας, η κατακρήμνιση σύγχρονου αναλημματικού τοίχου άφησε να φανεί καθαρά η στρωματογραφία του χώρου με μια σειρά τριών τουλάχιστον καύσεων. Δυστυχώς, και εδώ η διάνοιξη του αγροτικού δρόμου το 1984, έναν χρόνο πριν από την έναρξη των πανεπιστημιακών ανασκαφών, δεν είχε αφήσει παρά ελάχιστα υπολείμματα από τις δύο. Στην τρίτη, όμως, που εισχωρούσε βαθύτερα προς τα δυτικά, στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί ο λάκκος και το μεγαλύτερο τμήμα της σειράς των αργών λίθων που την κάλυπτε, ενώ, απρόσμενα, ανευρέθηκε και τμήμα πήλινου ειδωλίου ζώου, πιθανότατα χοίρου. Η χρονολόγηση των οστράκων που ανασύρθηκαν από την περιοχή τόσο κατά τον καθαρισμό του χώρου όσον και κατά την ανασκαφή, καθώς και του πήλινου ζώου, ανέρχεται πιθανότατα στα πρωτοαρχαϊκά χρόνια (7ος αι. π.Χ.) ή λίγο αργότερα. Εάν πράγματι έτσι έχουν τα πράγματα, η θέση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική όχι μόνον για τη χρονολογική της πρωιμότητα αλλά, κυρίως, διότι φαίνεται να αποτελεί ένδειξη για την *κατά κώμας* κατοίκηση των γεωμετρικών/αρχαϊκών χρόνων. Βρίσκεται δηλαδή απέναντι από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στη δυτική όχθη του χειμάρρου της Χαλοπότας –ενός φυσικού ορίου– και δεν αποκλείεται να αποτελούσε χώρο ταφής νεκρών μιας κώμης με κέντρο τον λόφο ή τις κλιτύς της σημερινής Ελεύθερνας, όπως αντίστοιχα η Ορθή Πέτρα αποτελούσε, ενδεχομένως, τη νεκρόπολη των κατοίκων στον λόφο του Πρινέ, πριν καταστεί η κοινή σημαντική νεκρόπολη της γεωμετρικής/αρχαϊκής πόλης.

Λίγο χαμηλότερα, στον δρόμο προς το φυλακείο της Ορθής Πέτρας, αποκαλύφθηκαν κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλάκες, οι οποίοι περιείχαν τα ξηρά οστά νεκρών, ενώ σε μία περίπτωση ανευρέθη ως κτέρισμα αμφορίσκος που χρονολογεί τον συγκεκριμένο τάφο στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια (6ος/7ος αι. μ.Χ.). Λεπτές, ορθογώνιες παραλληλεπίπεδες στήλες φαίνεται ότι σηματοδοτούσαν τους τάφους, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για ταφικές πυρές που δεν έχουν ανασκαφεί ακόμα.

Η ρωμαϊκή/υστερορωμαϊκή νεκρόπολη στα ΒΔ και Δ της πόλης θα δέχθηκε αναμφίβολα και παλαιοχριστιανικές ταφές στην ευρύτερη τουλάχιστον περιοχή της. Η βαθμιαία, ωστόσο, συρρίκνωση της πόλης δημιούργησε κενά και στον οικιστικό της ιστό. Η ανέγερση βασιλικών σε διάφορα σημεία της παλαιοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής Ελεύθερνας και η βαθμιαία αλλαγή αντιλήψεων σχετικά με τις ταφές, που συντελούνταν πλέον κοντά σε κοιμητηριακές βασιλικές ή σε ναούς, οδήγησε και στη δημιουργία χώρων είτε άμεσα στη γειτονιά των ναών, σε προσκτίσματά τους, είτε ακόμα και κάτω από τα δάπεδά των που συνήθως συνδέονται με ταφές ιερέων, κτητόρων ή άμεσα συνδεόμενων προσώπων με τους ναούς αυτούς.

Έτσι, τα πλευρικά κλίτη της πρωτοβυζαντινής βασιλικής του επισκόπου Ευφρατά στη δεύτερη φάση της χρησιμοποιήθηκαν για ενταφιασμούς,²⁵¹ όπως συνέβη και με τα προσκτίσματά της στα νότια. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους του 6ου/7ου αι. μ.Χ., οι οποίοι ήσαν ακτέριστοι. Ασβεστολιθική πλάκα που βρέθηκε πάνω από έναν τάφο με εξάστιχη επιγραφή αναφέρεται στον πρεσβύτερο Νικάσιο. Επομένως, είναι πολύ πιθανό και οι υπόλοιποι τάφοι να ανήκαν σε πρεσβυτέρους της περιόδου. Και κάτω από το πλακόστρωτο του νοτίου αιθρίου της βασιλικής ανασκάφτηκε μια σειρά από κιβωτιόσχημους και κεραμοσκεπείς τάφους του 7ου αι. μ.Χ., ορισμένοι από τους οποίους είχαν κτερίσματα, όπως αγγεία, πήλινα γυάλινα και

Χρυσά φυλακτά, 2ος αι. μ.Χ. (δεξιά) και 6ος αι. μ.Χ. (αριστερά).

μετάλλινα, χάλκινες πόρπες ζώνης κλπ. Ανάμεσά τους ανασκάφηκε ακόμα ένας καμαροσκέπαστος τάφος πολύ επιμελημένης κατασκευής. Τέλος, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των πελμάτων για την τοποθέτηση των φερόντων στοιχείων του στεγάστρου της βασιλικής, που ανέσκαψα στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ, το θέρους του 2007, έξω από τους βόρειους τοίχους της βασιλικής, στον αίθριο χώρο κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδό τους, αποκαλύφθηκαν πολλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι του 6ου/7ου/8ου αι. μ.Χ., με πολλαπλές ταφές και ορισμένα κτερίσματα. Πλούσιο σε ταφές είναι και το υποδαπέδιο στρώμα του κεντρικού και νότιου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης, που το ανασκάπτουμε ακόμη.

Το ίδιο συμβαίνει με το κεντρικό κτίσμα στον χώρο της ακρόπολης, το οποίο ο ανασκαφέας²⁵² θεωρεί χριστιανικό ναό του 6ου αι. μ.Χ. και όπου εντός του, ακόμα και τη βόρεια αψίδα του καταλαμβάνουν τάφοι του 7ου αι. μ.Χ. Τέλος, η ίδια εικόνα προκύπτει σε διάφορα σημεία ανατολικά της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, όπου κατά καιρούς ανασκάπτονται τάφοι της Πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου και υστερότερα, επάνω ή μέσα στα ερείπια των υστερορωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών φάσεων. Ανάλογα στην ανατολική κλιτύ, στον Κατσίβελο, έχουν βρεθεί υστερότεροι τάφοι, όπως π.χ. αυτός στον χώρο της Οικίας 2, από τον οποίο μάλιστα προέρχεται μικρό χρυσό, κυλινδρικό φυλαχτό του 6ου αι. μ.Χ.

Χάλκινες πόρπες από ζώνες, 6ος/8ος αι. π.Χ. και δακτύλιος-κλειδί (μέσον επάνω), 4ος αι. π.Χ.

Οι τεράστιοι σε μέγεθος και όγκο σύγχρονοι λίθινοι αναλημματικοί τοίχοι καλλιέργειας, από τα άνδρα καλλιέργειας των ελαιώνων και αμπελώνων στη θέση Ορθή Πέτρα, πριν και κατά την έναρξη των πρώτων ανασκαφικών ερευνών (1986/1987). Μετά την απομάκρυνσή τους άρχισε να φαίνεται η περίφημη «ομηρική νεκρόπολη» της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΘΗΣ ΠΕΤΡΑΣ

Στο μέσον περίπου του μήκους της δυτικής πλαγιάς του λόφου του Πρινέ, σε ύψος 20-40 μ. πάνω από την κοίτη του χειμάρρου της Χαλοπότας και σε νοητή περίπου ευθεία (Δ-Α) με το Πυργί και τον Κατσίβελο, βρίσκεται η θέση Ορθή Πέτρα. Από τη συστηματική ανασκαφική έρευνα στον χώρο αυτό, που ξεκίνησε στις 8 Σεπτεμβρίου 1985, έχουν ερευνηθεί έως σήμερα περίπου 1.300 τ.μ. γης, που επεφύλαξαν στους συνεργάτες μου και σε μένα αρκετές μοναδικές εκπλήξεις.

Σύμφωνα με τα έως σήμερα δεδομένα, φαίνεται ότι η θέση της Ορθής Πέτρας χρησιμοποιήθηκε ως νεκρόπολη τουλάχιστον από την ΥΠΡΓ Α Περίοδο, δηλαδή σχεδόν από τις αρχές του 9ου αι. (880/870 π.Χ.), έως και τον 6ο αι. π.Χ.²⁵³

Τα όρια της νεκρόπολης δεν έχουν ακόμα βρεθεί, καθώς, τουλάχιστον στα νότια και ανατολικά, τα παλαιότερα στρώματα των γεωμετρικών/αρχαϊκών χρόνων έχουν καταληφθεί από υστερότερες, ελληνοιστικές/ρωμαϊκές επεμβάσεις, με πλακόστρωτους δρόμους και οικοδομήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, για παράδειγμα κάτω από την οδό Νίκης, έχει διαπιστωθεί η συνέχεια της νεκρόπολης, όπως επίσης στα βόρεια και τα δυτικά, στον χώρο εκτός του σύγχρονου στεγαστρου προστασίας και ανάδειξης. Είναι απορίας άξιο γιατί δεν βρέθηκαν υστερότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στο ανεσκαμμένο κεντρικό τμήμα της νεκρόπολης.²⁵⁴ Δύο πιθανότητες υπάρχουν: είτε όντως υπήρχαν κατάλοιπα, τα οποία καταστράφηκαν πλήρως κατά τη δημιουργία ανδρών καλλιέργειας μετά τον αναδασμό του 1956 στην περιοχή, είτε γιατί, κατά τη διάρκεια επέκτασης της ελληνοιστικής και της ρωμαϊκής πόλης και της κατασκευής των δρόμων και των νησίδων κατοίκησης, στο κεντρικό τμήμα της νεκρόπολης έστεκαν ακόμα έστω και ημικατεστραμμένα μνημεία της νεκρόπολης, τα οποία σεβάστηκαν, αφήνοντας τον χώρο αυτόν ακάλυπτο, ως πλατεία, κατά τον σχεδιασμό της πόλης.²⁵⁵

Στο ανεσκαμμένο, έως σήμερα, τμήμα της νεκρόπολης έχουν διαπιστωθεί τρεις διαφορετικές ταφικές πρακτικές: α. καύσεις, β. εγχυτρισμοί (ταφές συνήθως μέσα σε πίθους ή αμφορείς) και γ. απλές ή «ανοικτές» ταφές.

Από τα έως σήμερα δεδομένα, βεβαιωμένη θεωρείται η σχέση επαλληλίας των ταφών σε ορισμένες θέσεις, ενώ φαίνεται ότι από ένα σημείο και μετά, τουλάχιστον μέσα στον 8ο αι. π.Χ., συνυπήρχαν και οι τρεις. Οι καύσεις χρησιμοποιούνταν σχεδόν πάντα ήδη από τον 9ο αι. π.Χ. για υψηλού κύρους αριστοκράτες, άνδρες πολεμιστές και σε εξαιρετικές περιπτώσεις για γυναίκες, και μάλιστα για συγκεκριμένους λόγους, ενώ οι πιθοταφές και οι ανοικτές ταφές για γυναίκες, και παιδιά και άνδρες προχωρημένης ηλικίας.

① Αποτεφρωτήριο Α

② Περίφραγμα Κ

③ Τάφος Α1/Κ1

④ Τάφος Α1

- 5 Κτήριο Λ
- 6 Κτήριο Μ

- 7 Μνημείο Α1Κ1
- 8 Μνημείο 4Α
- 9 Οβελίσκος

Οι καύσεις

Καθώς είναι αδύνατο, χωρίς την πλήρη μελέτη και δημοσίευση του υλικού της νεκρόπολης, να μιλήσει κανείς για όλα τα ζητήματα που εγείρονται σχετικά, θα αναφερθώ εδώ σε ορισμένα βασικά στοιχεία του έως σήμερα ανεσκαμμένου χώρου. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο κύριες ομάδες καύσεων: αυτές που συντελούνταν μέσα σε όρυγμα (λάκκο) ή/και σε λίθινο περίφραγμα (;) και αυτές που ανάβονταν απευθείας πάνω στο έδαφος, πατώντας κάποιες φορές τμηματικά σε λίθους ή πλιθιά.

Το αποτεφρωτήριο

Στο μέσον του ανεσκαμμένου σήμερα χώρου της νεκρόπολης έχει αποκαλυφθεί ένα όρυγμα (λάκκος) μήκους 5 μ. (B-N), πλάτους 3 μ. (A-Δ) και βάθους περίπου 0,60 μ. Το όρυγμα περιβάλλεται από τοίχο με καλοδομημένους δόμους στη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά του. Το μεγάλο του μέγεθος, το γεγονός ότι το κίτρινο χρώμα του ασβεστολιθικού εδάφους του λόφου είχε γίνει κόκκινο σε όλα τα τοιχώματα του λάκκου σε πάχος 5-10 εκ., πράγμα που φανερώνει ότι αυτή η αλλαγή οφειλόταν σε συνεχή πυράκτωση με πολύ υψηλές θερμοκρασίες, η ανεύρεση θραυσμένων απανθρακωμένων ξύλων, ανθρώπινων οστών καθώς και οστών ζώων, και τέλος, η διαχρονική ποικιλία των οστράκων και των πλούσιων κτερισμάτων (αγγεία και κύπελλα με γεωμετρική διακόσμηση, χάντρες από φαγεντιανή, περιδέραιο από ορεία κρύσταλλο κλπ.), που φαίνεται να ξεκινούν χρονολογικά περίπου γύρω στα 880/870 π.Χ. και φθάνουν έως τουλάχιστον τα τέλη του 8ου αι. π.Χ., όλα μαζί αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν στην ερμηνεία της χρήσης του ορύγματος ως αποτεφρωτηρίου, μέσα στο οποίο τελούνταν ταφικές πυρές κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Όταν το όρυγμα γέμιζε, άδειαζαν τα υπολείμματα για να δεχθεί νέες καύσεις. Στην ανατολική πλευρά του ορύγματος δεν υπήρχε ανάλογος τοίχος. Ο χώρος έξω από το όρυγμα είχε ορισθεί από μία σειρά μεγάλων ορθοστατών από ασβεστόλιθο, οι οποίοι σε σχήμα Π, από τα βόρεια, τα ανατολικά και τα νότια, σχηματίζουν ένα είδος «αυλής» που πληρούται από μια σειρά πυκνών αργών λίθων, διατεταγμένων με τρόπο ώστε η άνω επιφάνειά τους να είναι ομαλή. Η ανεύρεση πάνω στους ανατολικούς ορθοστάτες ενός εξαιρετικού πήλινου θυμιατηρίου του 700 περίπου π.Χ., με ανάγλυφη προτομή θεότητας, καθώς και άλλα ενδιαφέροντα αγγεία, συνηγορούν ότι η «αυλή» αυτή ίσως λειτουργούσε βοηθητικά στη διευθέτηση των προπαρασκευαστικών διαδικασιών των καύσεων του αποτεφρωτηρίου.²⁵⁶

Το περίφραγμα Κ

Στα βόρεια του αποτεφρωτηρίου, και χρησιμοποιώντας την εξωτερική επιφάνεια του καλοδομημένου βόρειου τοίχου του ως νότιο όριό της, αποκαλύφθηκε μια Π-σχημη κατασκευή από αργούς λίθους σχετικά μεγάλου μεγέθους. Εντός της αποκαλύφθηκαν κάρβουνα, όστρακα, σπασμένα αγγεία μικρότερα και μεγαλύτερα –όπως ένας εξαιρετικός αμφορέας και ένας κρατήρας–, τμήματα χάλκινων αγγείων, λέβητες –διαστρεβλωμένοι και ταλαιπωρημένοι από τη φωτιά και από τους λίθους που είχαν πέσει πάνω τους–, τμήματα από σιδερένιους οβελούς ή τριποδικά υποστατά λεβήτων, αιχμές σιδερένιων δοράτων και εγχειριδίων, εργαλεία κλπ. Φαινόταν ότι επρόκειτο για υλικό από ταφικές πυρές διαφορετικών χρονικών φάσεων.

*Χάντρες φαγεντιανής διαφόρων μεγεθών και χρωμάτων. Από περιδέραιο ή επίρραπτες σε υφάσματα. 9ος αι. π.Χ.
Ορισμένες φορές είναι κεντημένες και σε υφασμάτινα πουγκιά με διάφορους σχηματισμούς, όπως τα γνωρίζουμε από την Εγγύς Ανατολή.*

Είναι δύσκολο, χωρίς την πλήρη μελέτη του υλικού, των λεπτομερειών και άλλων γενικότερων παρατηρήσεων, να καταλήξει σήμερα κανείς εάν επρόκειτο για μία ή περισσότερες αλληπάλληλες ταφικές πυρές, εάν αυτές είχαν ανάψει μέσα στο περίφραγμα ή εάν το περίφραγμα ήλθε αργότερα να τις περιλάβει ή έστω εάν κάποια ή κάποιες από αυτές προηγούντο του περιφράγματος. Πάντως ίχνη καύσης στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου του αποτεφρωτηρίου δεν διαπιστώθηκαν, γεγονός που θα μπορούσε να συνηγορήσει και για έναν χώρο απόθεσης, βοηθητικό του αποτεφρωτηρίου Α,²⁵⁷ όπου υπολείμματα από τον λάκκο του αποτεφρωτηρίου θα αδειάζονταν κατά καιρούς, για να δεχθεί το όρυγμα νέες καύσεις.

*Περιδέραιο αποτελούμενο από χρυσές ψήφους και χάντρες ορείας κρυστάλλου.
Εξαιρετικό δείγμα κοσμηματοτεχνίας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (9ος/8ος αι. π.Χ.).
Το μοναδικό ανάλογό του προέρχεται από τον λεγόμενο τάφο της πριγκίπισσας στη Σαλαμίνα της Κύπρου.*

Πήλινο θυμιατήριο. Γύρω στο 700 π.Χ.

Μόνωτο κύπελλο των γεωμετρικών χρόνων.

Πήλινος κρατήρας εισηγμένος από την Αττική.
Τέλη 9ου - αρχές 8ου αι. π.Χ.

Τριποδικό αγγείο σύμφυτο με φιαλίδιο.
9ος αι. π.Χ.

Πήλινος ψευδόστομος αμφορέας. Α' μισό του 9ου αι. π.Χ.

Πήλινη υδρία με ηθμοειδές στόμιο. Α' μισό του 9ου αι. π.Χ.

Πήλινο ληκύθιο. Β΄ μισό του 9ου αι. π.Χ.

Πήλινη, μικρή δίτονη οينوχόηληκύθιο.
Β΄ μισό του 9ου αι. π.Χ.

Πρωτοκορινθιακοί αρύβαλλοι. Α΄ μισό του 7ου αι. π.Χ.
Τα μικρά αρωματοδόχα αγγεία (όπως και αυτά των σελίδων 221 και 241),
με τον εξαιρετικό πήλο και τη στιλπνή επιφάνεια, αποτελούν δείγμα
του εμπορίου των αρωματικών ελαίων και της εκλεπτυσμένης πολυτέλειας
της Κορίνθου του τέλους του 8ου και του 7ου αι. π.Χ.
(«Οὐ παντὸς πλεῖν ἐς Κόρινθον»).

Ληκύθια (κρητοκυπριακά και κρητικά). Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ.

Κορινθιακός αρωματοδόχος απόσχημος
αρύβαλλος/αλάβαστρο με προτομή πετεινού.

Αρύβαλλοι του λεγόμενου ροδιοκυπριακού τύπου ή spaggheti ware (SW) λόγω
της διακόσμησής τους. Τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί στη Ρόδο, τις Κυκλάδες, την Κρήτη
αλλά και την Κάτω Ιταλία, τη Σικελία, την Ετρουρία. Μάλλον συνδέονται
με τις υπερπόντιες διαδρομές από τη Ρόδο και την Κρήτη προς την Ιταλική χερσόνησο.

Πήλινη υδρία. 8ος/7ος αι. π.Χ.

○ τάφος Α1/Κ1

Πρόκειται για έναν τάφο λαξευμένο στο μαργαϊκό ασβεστολιθικό πέτρωμα του λόφου και με προσανατολισμό Α-Δ, αμέσως δυτικά και σε χαμηλότερο επίπεδο από το αποτεφρωτήριο Α και το περίφραγμα Κ. Μέσα στον τάφο αποκαλύφθηκαν δεκάδες τεφροδόχα αγγεία, με ή χωρίς καλύμματα στα στόμιά τους, καθώς και πλουσιότατο, παντοειδές κτερισματικό υλικό. Αποτελεί, επομένως, μια κλειστή ενότητα, μια κάψουλα χρόνου της περιόδου περίπου από τις αρχές του 9ου έως περίπου τα μέσα του 7ου αι. π.Χ., μιας περιόδου με πολύ μεγάλο ενδιαφέρον για τη μεταμινωική Κρήτη. Τα σχήματα των τεφροδόχων αγγείων ποικίλλουν. Πρόκειται κυρίως για πήλινους πίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους με ευθέα τοιχώματα, με ή χωρίς καρίνωση στον ώμο, άλλα εντόπια, άλλα από τις Κυκλάδες και αλλού, πίθους και αμφορείς, ακόμα και χάλκινους λέβητες. Συνήθως το στόμιο των τεφροδόχων αγγείων καλυπτόταν με κάποιο χάλκινο αγγείο: φιάλες διαφόρων τύπων, μία μεσόμφαλη μάλιστα διατηρεί ακόμα το αραχνοϋφαντο ύφασμα που κάλυπτε τα οστά του νεκρού, χέρνιβες (καρποδόχες ή καλάθους), λέβητες, μικρού ή μεγάλου μεγέθους, κι άλλες φορές, με πήλινα αγγεία, κυρίως βαθιές λεκανίδες αλλά και οινοχόες, μια φορά και με μια χάλκινη ασπίδα, που χρησιμοποιήθηκε ως κάλυμμα πήλινου τεφροδόχου, δεν αποκλείεται όμως να ανήκε σε έναν από τους χάλκινους λέβητες που βρέθηκαν εντός του τάφου.

Το κτερισματικό υλικό εντός των τεφροδόχων συνίστατο σε ένα ή περισσότερα πήλινα, αρωματικά συνήθως αγγεία, μεγάλα και μικρά (ληκύθια), ο αριθμός των οποίων εξαρτιόταν και από τον αριθμό των ατόμων που περιείχαν οι τεφροδόχοι κάλπες. Δεν έλειπαν επίσης και αγγεία φαγεντιανά (αμφορίσκοι ή πυξιδίσκες). Σιδερένια (και σπανιότερα χάλκινα) όπλα (ξίφη, λόγχες, μαχαίρια και βέλη) συνόδευαν ενίοτε τα οστά των αποτεφρωμένων νεκρών, ορισμένες φορές τυλιγμένα σε υφάσματα, ενώ δεν έλειπαν και εργαλεία, όπως διπλοί σιδερένιοι πελέκεις. Μαζί με αυτά και κοσμήματα (χρυσές ταινίες με έκκρουστη διακόσμηση, διαδήματα απλά ή κοσμημένα, περιτίμητα ελάσματα, χάντρες από γυαλί ή από φαγεντιανή, χάλκινες πόρπες, χάλκινες, χρυσές ή ασημένιες περόνες κλπ.). Μερικές φορές, δυστυχώς, κάποια από τα παραπάνω μικρά αγγεία και κοσμήματα, περόνες κι ένας σκαραβαίος ή περίαπτα μπορεί να βρίσκονταν εκτός των πήλινων τεφροδόχων, εξαιτίας της θραύσης των αγγείων, και έτσι μόνον υποθέσεις μπορεί να γίνουν για την αρχική τους θέση μέσα στον τάφο. Μεγαλύτερα αγγεία, πήλινα ή χάλκινα –ακόμα και φαγεντιανά–, ασκοί πτηνόμορφοι, κρατήρες τριποδικοί ή απλοί, μερικές φορές μαζί με σύνολα από μόνωτα κύπελλα ή κρατηρίσκους εντός τους, συνόδευαν πολύ συχνά τα τεφροδόχα αγγεία, τοποθετημένα έξω, αλλά σε επαφή ή γύρω από αυτά. Άλλες φορές, πάλι, λυγισμένα όπλα –κυρίως ξίφη–, αλλά και εργαλεία, όπως σιδερένιοι αμφίστομοι πελέκεις, κυριολεκτικά κρέμονταν στον λαιμό ή στις λαβές των τεφροδόχων, διατηρώντας μικρό τμήμα από το ξύλινο στέλεχός τους, που έλιωσε με τον καιρό και χάθηκε, περασμένο στην οπή τους.

ΔΕΞΙΑ: Τεφροδόχα αγγεία και κτερίσματα στο εσωτερικό του τάφου Α1/Κ1 κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Κρέμονταν σαν τσαμπιά από σταφύλια στα τοιχώματα του λαξευμένου στο ασβεστολιθικό πέτρωμα τάφου. Τα καμένα οστά από τα τεφροδόχα αγγεία περιέχουν τις πληροφορίες της παλαιοδημογραφίας των αριστοκρατών πολεμιστών της αρχαίας Ελεύθερας, περίπου από τις αρχές του 9ου έως και το πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ. Τα κτερίσματα (όπλα, εργαλεία, κοσμήματα, αγγεία κ.ά.) φανερώνουν τις σχέσεις της πόλης, άμεσες ή έμμεσες, με την υπόλοιπη Κρήτη, το Αιγαίο, τη μητροπολιτική Ελλάδα, τη Μ. Ασία, την Κύπρο, την Φοινίκη κλπ.

Πήλινα τεφροδόχα αγγεία και κτερίσματα από τον τάφο Α1/Κ1 των πολεμιστών, όπως εκτίθενται στο Μουσείο της αρχαίας Ελεύθερας.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα από κάθε άποψη είναι και η ανεύρεση μινωικών σφραγιδόλιθων εντός τεφροδόχων, εν είδει κειμηλίων ή ταλισμανικών αντικειμένων με πολλαπλές εκδοχές κοινωνιολογικής ερμηνείας. Και σε ένα από αυτά η ανεύρεση πήλινου κύβου (ενός ζαριού), να ρίχνει ντόρτια ή εξάρεις, τότε, όπως και τώρα.

Η τοποθέτηση των τεφροδόχων αγγείων και των κτερισμάτων εντός του θαλαμοειδούς λαξευτού τάφου γινόταν διαδοχικά κατά τους δύο και πλέον αιώνες της χρήσης του και το θυραίο άνοιγμα στα δυτικά έφρασσε βαθμιαία από αργούς λίθους, έως ότου μία πλάκα την έκλεισε στο ανώτερο τμήμα της, σφραγίζοντας έτσι τον τάφο αιωνίως λίγο πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Εντούτοις στον δρόμο του τάφου, έξω από τη θύρα αλλά και βόρεια και νότιά του, εξακολούθησαν να τοποθετούνται τεφροδόχα αγγεία και (λιγότερα) κτερίσματα και μετά το κλείσιμο της θύρας του τάφου.²⁵⁸

Πήλινη τεφροδόχος πυξίδα-κάλη με σιδερένια αιχμή δόρατος που διατηρεί απότμημα υφάσματος. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ.

Πήλινος πίθος. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ.

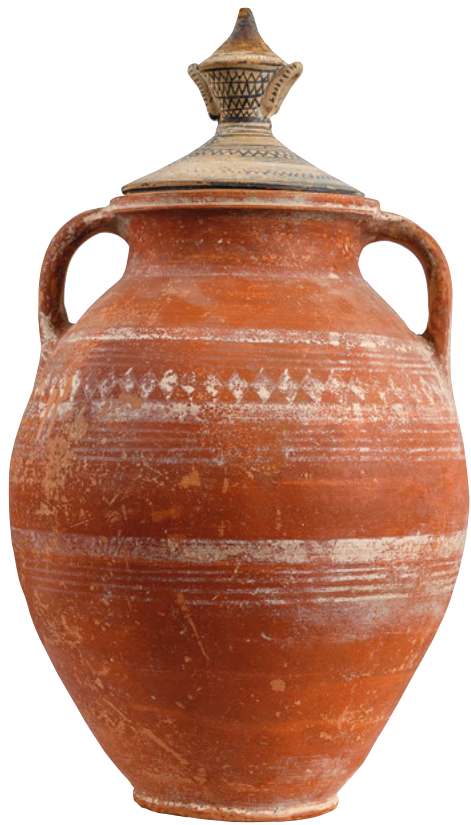
*Πήλινος ακόσμητος πίθος.
Ίσως πρόκειται για το πρώτο τεφροδόχο αγγείο
που τοποθετήθηκε εντός του τάφου Α1/Κ1
των πολεμιστών μαζί με άλλα αγγεία και κτερίσματα
(βλ. και σελίδα 165, αττική πυξίδα).*

Δίτονος πτηνόμορφος ασκός, εισηγμένος από κρητικό εργαστήριο.
Β' μισό του 9ου αι. π.Χ.

Κρατήρας με σύμφυτο τριποδικό υποστάτη. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ.
Και στα δύο αγγεία υπάρχουν ομοιότητες γεωμετρικών μοτίβων
που ταιριάζουν με ανάλογα της Πρωτογεωμετρικής Β Περιόδου (850-810 π.Χ.)
από εργαστήρια της κεντρικής Κρήτης και κυρίως της Κνωσού.

Τετράωτος πίθος (αμφορέας)
χωρίς λαιμό και με πώμα
μάλλον κνωσιακού εργαστηρίου.
Τέλη 8ου αι. π.Χ.

Πήλινος αμφορέας και πώμα διαφορετικής όπτησης
και χρωματικής απόδοσης. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ. (840-810 π.Χ.).

Πήλινος πίθος. Τέλος 9ου/αρχές 8ου αι. π.Χ. (810-780 π.Χ.).

Πήλινος αμφορέας. Α' μισό του 9ου αι. π.Χ. (880-850 π.Χ.).

Πήλινος πίθος. 9ος/8ος αι. π.Χ. (810-775 π.Χ.).

Πήλινος πίθος. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ. (850-810 π.Χ.).

Πήλινος πίθος. Τέλη 8ου/αρχές 7ου αι. π.Χ. (710-690 π.Χ.).

Πήλινος αμφορέας. Τέλη 9ου/αρχές 8ου αι. π.Χ. (820-780 π.Χ.).

Μεγάλη πήλινη κορινθιακή σφαιρική πυξίδα.
Β' μισό του 8ου αι. π.Χ.

Αμφορέας με διπλές λαβές τύπου «βουκρανίου».
Τέλος 8ου/αρχές 7ου αι. π.Χ. (710-680 π.Χ.).

Πήλινος πίθος.
Β' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. (770-740 π.Χ.).

Αττική σφαιρική πυξίδα με κωνικό πώμα και εξαιρετική διακόσμηση (880-850 π.Χ.).
Βρέθηκε μαζί με άλλα κτερίσματα εντός του ακόσμητου πίθου (σελ. 160),
ενός από τα πρωιμότερα αγγεία του τάφου Α1/Κ1 των πολεμιστών.

Πήλινη λήκυθος τύπου «Πραισού» (735-730 π.Χ.).

Πήλινος πίθος. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ. (850-810 π.Χ.).

Πήλινος αμφορέας με διακόσμηση υδρόβιων πτηνών, από το «εργαστήριο των πτηνών» της Ελεύθερας, το οποίο ιδρύθηκε από έναν ή περισσότερους τεχνίτες που μετανάστευσαν από τις Κυκλάδες (Πάρο). Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. (675-650 π.Χ.).

Τα στοιχεία που συνθέτουν την όλη παράσταση αναζητούνται σε διάφορα μέρη της ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής. Ωστόσο, γρύπες με κλειστό ράμφος χαρακτηρίζουν έργα –συχνά μεταλλικά– της περιοχής της Ουραρτού, ενώ το τριγωνικό κόσμημα με τις έλικες και τις μικρές κάθετες γραμμές απαντά σε χεττιτικά έργα, ήδη από αιώνες, που αναφέρονται στον Μέγα Βασιλέα. Πιθανότατα η έμπνευση του δημιουργού προέρχεται από έργα αυτών των περιοχών που έφθασαν στην Ελεύθερα μέσω Κύπρου.

Πήλινος πίθος με διακόσμηση δύο αντωπών γρυπών, ένθεν και ένθεν ρόμβου με διακόσμηση ζατρικίου. 675-650 π.Χ.

Πήλινος αμφορέας που αποδίδεται σε τεχνίτη ο οποίος ανδρώθηκε στις Κυκλάδες (Θήρα) και μετανάστευσε στην Ελεύθερνα.
Η κύρια περιθέουσα διακοσμητική ζώνη του αγγείου εικονίζει τρία άλογα που βόσκουν αμέριμνα σε λειμώνα και λιοντάρι που κυνηγάει αίγαγρο. Η δραματική προσπάθεια του κυνηγημένου ζώου να ξεφύγει, αποτυπώνεται στο υψηλό κέρατο που δραπετεύει από την υποταγή της σκηνής σε πλαίσιο, σπάζοντας έτσι την πειθαρχία της γεωμετρικημένης σύνθεσης, γεγονός που αναγγέλλει την «ανατολίζουσα» αταξία, η οποία θα πρωταγωνιστήσει σχεδόν σε ολόκληρο τον 7ο αι. π.Χ. Α' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. (700-675 π.Χ.).

Λεπτομέρεια από τις φαρδιές μετόπες στον ώμο του αγγείου με αντωπά υδρόβια πτηνά.

Χάλκινη «ασπίδα» με προτομή λέοντος. 9ος/8ος αι. π.Χ. (820/800-730 π.Χ.)

Έργο εξαιρετικής σύνθεσης και εκτέλεσης στην κατηγορία των ασπίδων του τύπου του Ιδαίου Άντρου. Στα περίπου 39-40 εκ. της διαμέτρου της, με το υπερυψωμένο χείλος, τους κυκλίσκους και τους πλοχμούς στις λεπτές ζώνες καθώς προχωρούμε στην εξωτερική ζωφόρο, με τους λέοντες που επιτίθενται ή καταβάλλουν βοοειδή, η ισοζυγισμένη σύνθεση του κέντρου εκπλήσσει και για τη δυσκολία της κατασκευής της από ένα και μοναδικό φύλλο χαλκού, που σφυρηλατήθηκε με μοναδική μαεστρία.

Πάνω στην έξεργη προτομή του λιονταριού, που φαίνεται να βρυχάται με μισάνοιχτο στόμα, πατά γυμνή η γυναικεία θεότητα με την αθωρική κόμμωση, και με εκτεταμένα τα ελαφρώς υπερυψωμένα χέρια θωπεύει τα αιλουροειδή (ραδινοί λέοντες) που την περιβάλλουν εραλδικά. Τα ασυνήθιστα πρόσθια πόδια του κεντρικού λέοντα με τα πέντε δάκτυλα, που μοιάζουν με γαντοφορέμένο χέρι ανθρώπου, του προσδίδουν μια υπερφυσική, δαιμονική ιδιότητα, καθώς φαίνεται να υποτάσσουν δύο αντωπές φτερωτές ημιοκλάζουσες σφίγγες.

Αν στην παράσταση αυτή αναγνωρίσει κανείς σκόπιμες παραδηλώσεις του καλλιτέχνη μεταλλουργού με τον λέοντα ως σύμβολο ασσυριακής στρατιωτικής επιβολής επί των σφιγγών της Αιγύπτου, τότε η νοηματοδότηση του έργου οδηγεί και σε πρότυπα της Εγγύς Ανατολής. Από την άλλη πλευρά, η γυμνή γυναικεία θεότητα που κατευνάζει τα νεαρά λιοντάρια με τα ανοιχτά στόματα και τις εξερχόμενες γλώσσες, πιθανόν παραπέμπει στη διπλή συμβολική της ως θεάς του έρωτα και του πολέμου, η οποία συνδέεται με νέους που ανδρώνονταν και γίνονταν πολεμιστές. Επομένως, η ασπίδα αυτή, όπως και άλλες του τύπου, συνδέονταν με τελετουργίες ηλικιακής μετάβασης που λάμβαναν χώρα κατά τακτά χρονικά διαστήματα στο Ιδαίον Άντρον ή και αλλού (βλ. και σελ. 276-285, Διηγήματα).

*Πήλινος τεφροδόχος πιθαμφορέας, ο οποίος καλυπτόταν από τη χάλκινη ασπίδα.
Τέλος του 9ου αι. π.Χ.*

Η θέση ανεύρεσης της ασπίδας δεν αφήνει αμφιβολία ότι τοποθετήθηκε σκόπιμα για να ασπίσει (προστατέψει) τα καμένα οστά του αριστοκράτη πολεμιστή που βρέθηκαν εντός του πήλινου αγγείου. Η διάμετρός της ταιριάζει με τη διάμετρο χάλκινων λεβήτων που βρέθηκαν κοντά μέσα στον τάφο Α1/Κ1, των πολεμιστών, γεγονός που δεν αποκλείει και πάλι μια καλυπτήρια λειτουργία της.

Σε κάθε περίπτωση, το αντικείμενο αυτό δεν φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί ως πραγματική ασπίδα και σε αυτό συνηγορούν τόσο το εξαιρετικά λεπτό πάχος του μετάλλου όσο και άλλες τεχνικές λεπτομέρειες. Επομένως, η ασπίδα θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί μόνο ως τελετουργική, παρελάσεως ή κάτι ανάλογο. Πρόκειται για το μοναδικό παράδειγμα ασπίδας του τύπου του Ιδαίου Άντρου που βρέθηκε στην αρχαιολογική του συνάφεια και χρονολογείται με ακρίβεια σε σχέση με όλες τις ανάλογες –συχνά πολύ μεγαλύτερες– ασπίδες από το Ιδαίον Άντρον και σπανιότερα από άλλες θέσεις και ιερά της Κρήτης.

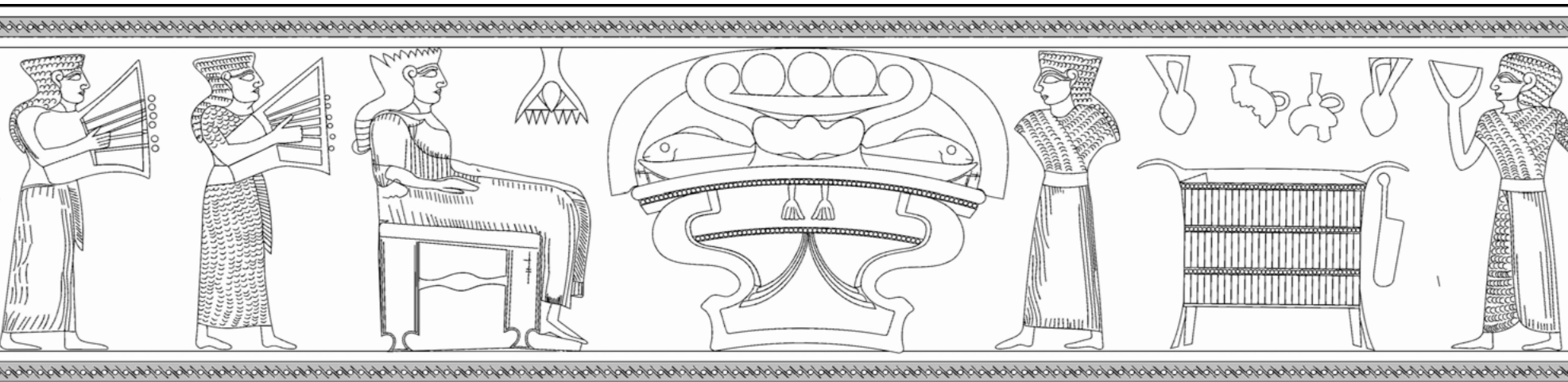
Καθώς ο τεφροδόχος αμφορέας χρονολογείται στο τέλος του 9ου ή τις αρχές του 8ου αι. π.Χ. και πάνω από την ασπίδα είχε γλιστρήσει μια λήκυθος του τύπου Πραισού (περ. 735 π.Χ.), φαίνεται ότι η ασπίδα θα πρέπει να χρονολογηθεί από το 820/810 π.Χ. και μετά, και βέβαια πριν από τη λήκυθο.

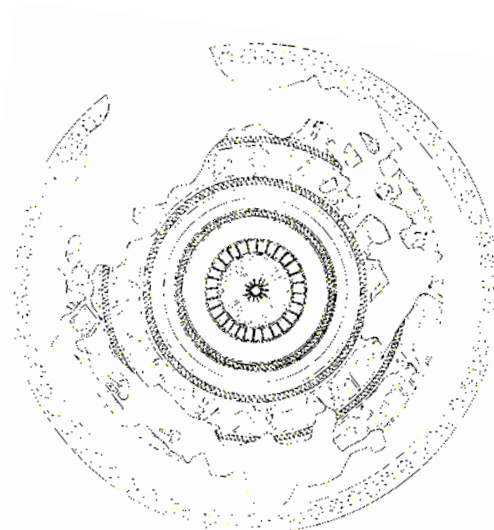
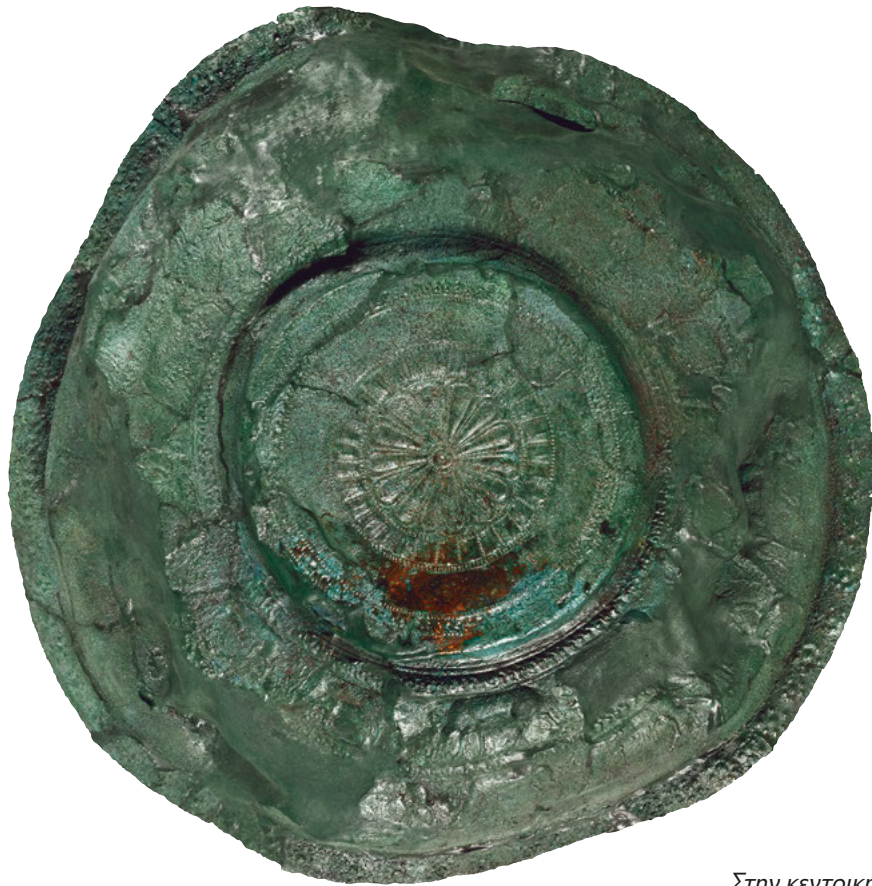
Το κεντρικό διακοσμητικό θέμα της ασπίδας.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Το σχεδιαστικό ανάπτυγμα του έργου για την πληρέστερη κατανόησή του, καθώς η πράσινη πατίνα ενός αντικειμένου ηλικίας περίπου 2.800 ετών δεν βοηθά στην ανάγνωσή του. Στην αρχική κατασκευή της, η ασπίδα θα φάνταζε χρυσή, «ἔοικε χρυσέω», κατά την ομηρική έκφραση (βλ. τμήμα της σύγχρονης αναπαραγωγής της από τον Δ. Αλεξάνδρου, σελ. 274, 284, Διηγήματα).

Χάλκινη φιάλη (χέρνιβα-καρποδόχη) με τελετουργική παράσταση (και το σχέδιό της, αριστερή και δεξιά σελίδα).

Μπροστά από ένθρονη, καθιστή γυναικεία θεότητα εικονίζεται τράπεζα προσφορών. Γυναίκες (ιέρειες;) που προσφέρουν ψάρια και άλλα αγαθά, μουσικοί που παίζουν έγχορδα όργανα και γυναίκες «ἐπὶ καρπῶ» χειροκρατούμενες που χορεύουν. 7ος αι. π.Χ. (βλ. σελ. 295-297, Διηγήματα).

Χάλκινη φιάλη (χέρνιβα-καρποδόχη;) και το σχέδιό της. Στην κεντρική ζωφόρο αποδίδονται έκτυπα αρσενικά ελάφια σε βοσκή, με πολύπλοκα διακλαδιζόμενα κέρατα. Τέλη 9ου / αρχές 8ου αι. π.Χ.

Χάλκινη φιάλη (χέρνιβα-καρποδόχη) και το σχέδιό της.
Στην κεντρική ζωφόρο αποδίδονται αντωπές ομάδες από οκλάζοντες βρυχώμενους λεοντόγρυπες. 7ος αι. π.Χ.

Χάλκινος παραμορφωμένος λέβης. Γεωμετρική Περίοδος.

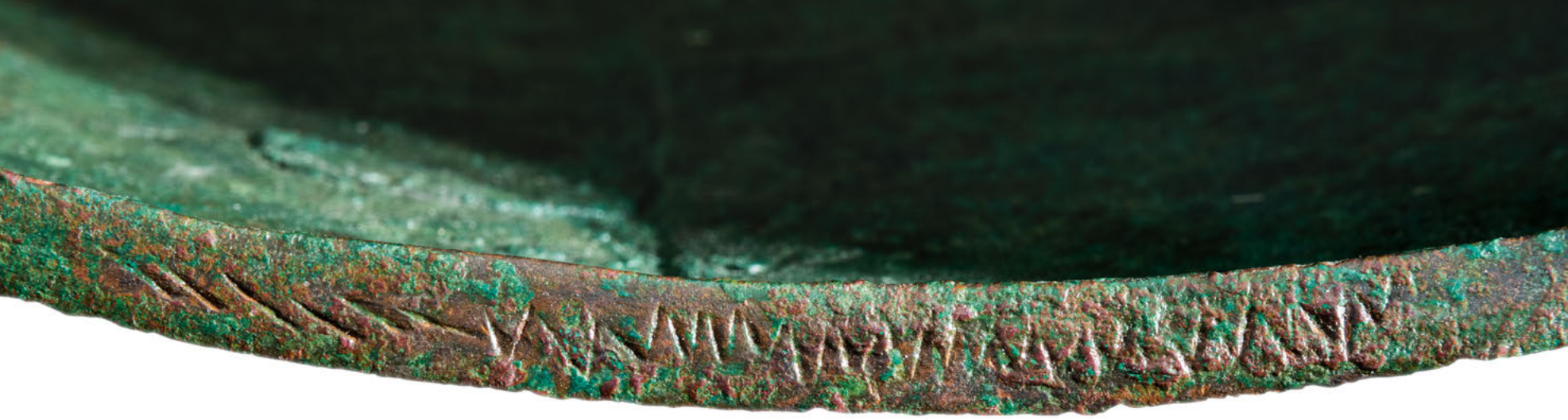

Χάλκινος λέβης με γωνιώδη ώμο κυπρωαγιαϊκού τύπου. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ.

*Χάλκινοι λέβητες με ευθέα τοιχώματα.
Γεωμετρική/Αρχαϊκή Περίοδος.*

Χάλκινος λέβης με σιδερένιες λαβές. Στο χείλος του αριθμητικό μετρικό σύστημα. Γεωμετρική Περίοδος.

*Χάλκινη φοινικική φιάλη που κάλυπτε το στόμιο πήλινου, τεφροδόχου θηραϊκού στάμνου.
Φέρει παράσταση αντωπών σφιγγών, παύρων και λωτών. Εξαιρετικό δείγμα μεταλλουργίας.
Ύστερος 8ος αι. π.Χ. (βλ. σελ. 301-305, Διηγήματα).*

Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη. 8ος (;) αι. π.Χ.
Φιάλες αυτού του τύπου είναι γνωστές από την Εγγύς Ανατολή και την Κύπρο (αυτές συχνά με εσωτερικό δακτύλιο) και χρονολογούνται συνήθως από τον 9ο έως και τον 7ο αι. π.Χ. Ένας μεγάλος αριθμός έχει εντοπιστεί σε ιερά και νεκροταφεία της Κρήτης, του Αιγαίου και της μητροπολιτικής Ελλάδας.

Χάλκινο μόνωτο κύπελλο. 8ος αι. π.Χ.

Χάλκινη φιάλη με Ω-σχημη λαβή.
8ος/7ος αι. π.Χ.

Ρηχές φιάλες του τύπου με ταινιωτό έλασμα και κινητές λαβές είναι γνωστό ότι κατασκευάζονταν στην Εγγύς Ανατολή (Συρία, Ασσυρία, Φοινίκη και Κύπρο) και έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές στην Κρήτη, την Εύβοια, την Κάτω Ιταλία, σε μεγάλες ποικιλίες μεγέθους, καθώς και σε τοπικές παραλλαγές.

Χάλκινη φιάλη με κωνικό ομφαλό.
Από σύνολο των γεωμετρικών χρόνων.

Χάλκινη γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη. 8ος/7ος αι. π.Χ.
 Παρόμοιες φιάλες αυτού του τύπου (βλ. και κάτω) συναντώνται κατά τη Νεοασσυριακή Περίοδο (9ος-7ος αι. π.Χ.), σε περιοχές όπως η Ασσυρία, η Συρία, η Παλαιστίνη, το Δ. Ιράν και δυτικότερα στην Κύπρο, την Κρήτη, την Ελλάδα, την Ιταλία (όπου απαντούν και ετρουσκικής παραγωγής) και την Ισπανία.

Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη φρυγικού τύπου. Ανάλογες φιάλες με ακτινωτά πέταλα άνθους σε παραλλαγές έχουν βρεθεί στη Μικρά Ασία, αλλά και σε νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, και χρονολογούνται συνήθως από τον 8ο έως τον 6ο αι. π.Χ.

Χάλκινη γλωσσωτή φιάλη με άνθος επί του ομφαλού.

Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη που διατηρεί απότμημα διάφανου λεπτού υφάσματος. Τέλη 8ου/α' μισό του 7ου αι. π.Χ. Οι φιάλες αυτές, με ομφαλό που περιβάλλεται από ομόκεντρους δακτυλίους, είναι συνήθως έργα φρυγικού εργαστηρίου και απαντούν και σε πολύτιμα μέταλλα (πρβλ. αργυρές από το Elmali).

Σιδερένιοι διπλοί πελέκες (πάνω και κάτω). 9ος αι. π.Χ.

Σιδερένιες αιχμές δοράτων. 9ος/8ος αι. π.Χ.

Σιδερένιες αιχμές «σκοτωμένων» δοράτων. 9ος/8ος αι. π.Χ.
Λυγισμένα όπλα που έχουν εντοπιστεί σε τάφους της περιόδου
έχουν ερμηνευθεί ως «σκοτωμένα», ώστε να μη χρησιμοποιηθούν ξανά
αλλά να παραμείνουν κτερίσματα στους τάφους εσαεί.

Σιδερένια όπλα (ξίφη, εγχειρίδια, αιχμές δοράτων και βελών). 9ος/8ος αι. π.Χ.

Αμφορόσχημα εφυσωμένα ληκύθια. Β' μισό του 8ου αι. π.Χ.
Το αμφορόσχημο ληκύθιο, επάνω, είναι το αρχαιότερο της σειράς, καθώς εντοπίστηκε
σε τεφροδόχο αγγείο που χρονολογείται περίπου στα μέσα του 8ου αι. π.Χ.

Παρόμοια εφυσωμένα και φαγεντιανά αμφορόσχημα ληκύθια
έχουν εντοπιστεί στη Συρία και στη Ρόδο και φτάνουν
έως το Ponte Cagniano της Ιταλίας. Ο άξονας τοποθέτησης
του εργαστηρίου των εφυσωμένων αναλόγων παραδειγμάτων
ξεκινά από τη Β. Συρία (Idlib) και φτάνει έως τη Ρόδο.

Σφραγιδόλιθοι της Ύστερης Μινωικής Περιόδου που εντοπίστηκαν εντός των τεφροδόχων αγγείων και συνόλων της Γεωμετρικής Περιόδου, στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας.

Χάλκινες φυλλόσχημες πόρτες. Γεωμετρικών/αρχαϊκών χρόνων.

Χρυσές και αργυρές περόνες «κρητικού τύπου». 8ος/7ος αι. π.Χ.

Οστέινο χτένι.
Ύστερη Εποχή Χαλκού/Πρώιμη Εποχή Σιδήρου.

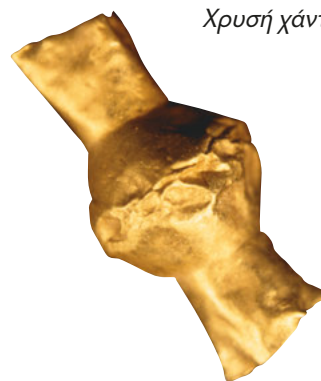
Χρυσό μηννοειδές περίαπτο.

Χρυσό σφαιρικό περίαπτο.

Χρυσό περίαπτο ή ενώτιο.

Χρυσή χάντρα από περιδέραιο (;).

Συχνά τα παραπάνω κοσμήματα ή άλλα παρόμοια είναι δύσκολο να χρονολογηθούν επακριβώς, καθώς πολύ συχνά –ακόμα κι αν εντοπίζονται σε χρονολογημένα σύνολα– δεν αποκλείεται να αποτελούν αντικείμενα που κληρονομήθηκαν από γενιά σε γενιά. 8ος-7ος αι. π.Χ.

ΔΕΞΙΑ ΣΕΛΙΔΑ Χρυσά περίμητα ελάσματα. Επάνω αντωπές σφίγγες, κάτω, στο μέσον, παράσταση Πότνιας Θηρών, αριστερά και δεξιά διάχωρα με αγγεία ή βαιτύλους, όπου διακρίνονται γυναικεία μορφή, αριστερά, και αιχμή δόρατος, δεξιά. Ύστερος 8ος/Α' μισό του 7ου αι. π.Χ.

Ένας νέος που μόλις ανδρώθηκε πεθαίνει και αποτεφρώνεται στην αρχαία Ελεύθερνα. Τα αποτεφρωμένα οστά του ανακαλύπτονται μέσα στον τάφο Α1/Κ1 (των πολεμιστών) μαζί με πολύτιμα συμβολικά δώρα για το βασίλειο της Περσεφόνης: δύο χρυσά ελάσματα. Στο ένα απεικονίζονται δύο σφίγγες, δαίμονες και φύλακες στις πύλες του Θανάτου. Το άλλο έχει τρία διάχωρα· αριστερά και δεξιά δύο αγγεία με πώματα: στο πρώτο διακρίνεται μια γυμνή γυναικεία μορφή, θεά του έρωτα και του γάμου που δεν πρόλαβε να γευθεί ο νεκρός, στο δεύτερο μια λόγχη, σύμβολο της πολεμικής του αρετής. Στο μέσον μια Πότνια Θηρών (βασίλισσα των ζώων), μια θεά που κρατά δύο ελαφάκια ανάστροφα, δείγμα θανάτου μιας νέας ζωής που δεν πρόλαβε να ωριμάσει, όπως το λέει στον Επιτάφιο ο Γιάννης Ρίτσος: «...το πόδι ελαφροπάτητο, σαν τρυφερούλι ελάφι, πάταγες το κατώφλι μας κι ελαμπες σαν χρυσάφι...»

Χρυσή ταινία με παράσταση αρμάτων με δίφρο, πάνω στον οποίο επιβαίνουν ηνίοχος και τοξότης.
Η παράσταση ερμηνεύεται ως σκηνή μάχης, όπως δηλώνουν οι ξαπλωμένοι στο έδαφος νεκροί άνδρες.
Ύστερος 8ος (;) αι. π.Χ.

*Χρυσές ταινίες με γεωμετρική διακόσμηση. 9ος/8ος αι. π.Χ.
(Επάνω: αγκυλωτοί σταυροί και στεφάνια. Κάτω: στεφάνια ή ασπίδες σε διάχωρα.)*

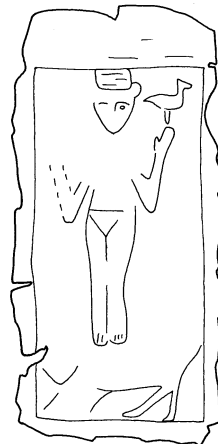

*Χρυσά ορθογώνια ελάσματα (και τα σχέδιά τους).
Παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής με υψωμένα χέρια. Β' μισό του 9ου αι. π.Χ.*

Τα ελάσματα βρέθηκαν διπλωμένα και τσαλακωμένα έτσι ώστε η αρχική τους εμπέστη παράσταση να είναι δύσκολα αναγνωρίσιμη.

Στο επάνω διακρίνεται καθαρά η κεφαλή με τον χαμηλό πόλο γυναικείας μορφής με υψωμένα χέρια που κρατά δυσδιάκριτα αντικείμενα (ίσως πτηνά). Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς εάν πατά στη ράχη ζώου. Ανάλογα χρυσά ελάσματα από τη Νάξο και την Κύπρο έχουν ερμηνευθεί ότι ανήκουν σε διαδήματα.

Χρυσό κόσμημα σε μορφή χελώνας. Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ.

*Χρυσό κόσμημα με παράσταση ιππαλεκτρύονος (;). 8ος (;) αι. π.Χ.
Είναι χαρακτηριστική η ποιότητα καθώς και οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται
για την κατασκευή των κοσμημάτων που ανευρίσκονται στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας.*

Το μνημείο Α1/Κ1

Σχεδόν το νότιο μισό της δυτικής πλευράς του τοίχου του περιφράγματος Κ και τμήμα του βορείου μισού της δυτικής πλευράς του τοίχου που περιβάλλει το αποτεφρωτήριο Α χρησιμοποιήθηκαν ως ανατολικό όριο μιας κομψής θαυμάσιας αρχιτεκτονικής κατασκευής σχήματος Π. Αποτελείται από βάση, ορθοστάτες και επικρανίτιδα, πάνω στην οποία εδράζεται μια ακόμα σειρά ορθογώνιων παραλληλεπίπεδων λιθόπλινθων. Στο κέντρο της κατασκευής, συγκρατούμενος από πυκνούς αργούς λίθους, βρέθηκε ένας μεγάλος αμφορέας, με καμένα οστά εντός του. Καλυπτόταν από ημισφαιρική χάλκινη φιάλη και χάλκινο ηθμό, και όλα μαζί από μεγάλη πήλινη βαθιά λεκανίδα, που ακουμπούσε στον ώμο του αμφορέα. Πλάι στον αμφορέα βρέθηκε το μεγαλύτερο τμήμα εφυσωμένου αγγείου, εκτός από τη βάση του, προφανώς ως κτέρισμα. Η θέση του τεφροδόχου αγγείου, τα καλύμματα καθώς και τα κτερίσματά του καταδεικνύουν ότι ολόκληρη η αρχιτεκτονική κατασκευή αποτελούσε ένα είδος μνημείου, που τα περιέβαλλε και τα περιείχε. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μνημείο καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της οροφής του τάφου Α1Κ1, πάνω στο ΒΑ τμήμα του οποίου και εδράζεται το ΝΔ τμήμα του. Καθώς ο τεφροδόχος αμφορέας χρονολογείται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., με κατώτατο όριο περίπου τα τέλη του α΄ τετάρτου του (700-675 π.Χ.), φαίνεται πολύ πιθανόν ότι το μνημείο αποτέλεσε μια εξαιρετική περίπτωση κατασκευής για να συμπεριλάβει τα υπολείμματα μιας καύσης τοποθετημένα σε έναν τεφροδόχο αμφορέα, που είτε δεν χωρούσε –λόγω του μεγέθους του– να εισέλθει μέσα στον σχεδόν γεμάτο λαξευτό τάφο Α1Κ1, η θύρα του οποίου πιθανότατα είχε πλέον κλείσει, είτε γιατί ήθελαν να εξάρουν τη συγκεκριμένη ταφή, ή, τέλος, και για τους δύο παραπάνω λόγους. Η προβολή του μνημείου, απόρροια της θέσης και του σχεδιασμού του μαζί με την εξαιρετική κατασκευή του, μιλούν εύγλωττα για το *status* του νεκρού στον οποίο ανήκε.²⁵⁹

Ο τάφος Α1

Πρόκειται για έναν ακόμα τάφο λαξευτό στο μαργαϊκό ασβεστολιθικό πέτρωμα, που ανακαλύφθηκε πολύ πρόσφατα, νότια του Α1Κ1 και σε γειτνίαση με αυτόν. Ενώ, όμως, θα περίμενε κανείς έναν τάφο για να δεχθεί τεφροδόχα αγγεία, όπως γίνεται συνήθως την περίοδο αυτή στην Κρήτη, η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο γεγονός ότι πίσω από ένα λίθινο φράγμα με θυραίο άνοιγμα στα δυτικά, ο λαξευμένος χώρος είχε δεχθεί στο κέντρο του έναν γιγαντιαίο πίθο, του οποίου το στόμιο το κάλυπτε μια τετράγωνη πλάκα μεγάλου βάρους και διαστάσεων. Μέσα στον πίθο βρέθηκαν η ταφή ενός άνδρα μεγάλης ηλικίας και δύο-τριών γυναικών γύρω στα 30. Λόγω της υγρασίας και του νερού που σωρεύονταν στον πίθο, τα οστά είχαν μετακινηθεί, όπως και τα κτερίσματά τους, ανάμεσα στα οποία ένα σιδερένιο μαχαίρι, κοσμήματα εξαιρετικής ποιότητας, ένα μάτι που φέρνει στον νου τα μάτια από τη χρυσή μάσκα του Τουταγχαμών, μια χρυσή θεά-μέλισσα, χιλιάδες εξαιρετικά μικρά αποτμήματα περίτμητου χρυσού κοσμήματος ζώνης ή επίρραπτης αλυσίδας πάνω σε ένδυμα, γυάλινα μικρά προχοΐδια και άλλα. Επάνω στον πίθο αποκαλύφθηκαν δύο ανάστροφοι χάλκινοι λέβητες, ενώ εξωτερικά του πίθου, στα βόρεια, νότια και ανατολικά του, βρέθηκαν εκατοντάδες πήλινα αγγεία, όπλα, χάλκινα αγγεία, ένα σιδερένιο μικρό πύραυνο κ.ά. Ξεχωριστό υπήρξε το εύρημα ενός κρατήρα με παράσταση «γητευτή των ίππων», μέσα στον οποίο υπήρχε μία υδρία και αποτεφρωμένα οστά πολεμιστή ηλικίας περίπου 30 ετών, ενώ γύρω από τον κρατήρα βρέθηκαν σιδερένια όπλα και αγγεία.

«Αργείτικος» κρατήρας με παράσταση γητευτή αλόγων. Ύστερος 8ος αι. π.Χ.

Καθώς το σύνολο των ευρημάτων του τάφου Α1 δεν έχει μελετηθεί, είναι σημαντικό να εξετάσει κανείς εάν αυτό προηγείται ή έπεται χρονικά του γειτονικού τάφου Α1Κ1 με τις ανακομιδές των καμένων οστών των πολεμιστών και εάν οι νεκροί που εντοπίστηκαν εντός του πίθου και ο αποτεφρωμένος πολεμιστής έχουν δεσμούς συγγένειας, ώστε να προχωρήσει η τελική ερμηνεία του ευρήματος.

Μικρές τριφυλλόστομες οινοχόες από ύαλο. 8ος/7ος αι. π.Χ.

Σιδερένιο πύραυνο. 8ος αι. π.Χ.

Περίαπτο σε σχήμα ματιού. Χρυσός και γαλάζια αιγυπτιακή (;) πάστα.
Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ.

Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα του συγκεκριμένου κοσμήματος με τα ανάλογα μάτια της χρυσής μάσκας του προσωπείου του Τουταγχαμών.

Χρυσό βαρύ περίαπτο ή τάλαντο.
Τετρακτύς ή σχήμα δοράς βοδιού (;).

Χρυσό πλακίδιο με διακόσμηση διπλής σπείρας. Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ.

Τα κτήρια Λ και Μ

Στο μέσον περίπου του ανεσκαμμένου χώρου, βόρεια του περιφράγματος Κ, έχει αποκαλυφθεί ένα διμερές κτίσμα, το κτίριο Λ, σχήματος ορθογωνίου παραλληλογράμμου, δυστυχώς, όμως, διατηρείται μόνον στο ύψος των θεμελίων του. Οι σχετικά φαρδείς τοίχοι του, χτισμένοι από αργούς λίθους, φανερώνουν ότι, εάν υπήρχε ανωδομή, θα ήταν μια πολύ ισχυρή κατασκευή (ιερού εντός νεκροταφείου;) από λίθους ή πλιθιά, από τα οποία δεν διαθέτουμε σήμερα στοιχεία. Δυστυχώς, δεν υπήρχαν εντός του ευρήματα. Τα όστρακα στην υποθεμελίωσή του συνηγορούν για ένα κτίσμα μετά τα τέλη του 9ου ή τις αρχές του 8ου αι. π.Χ. (γύρω στα 800 π.Χ.). Μόνο μια πρόχους εντοπίστηκε στα ανατολικά εντός του μεγαλύτερου ανατολικού δωματίου. Περιείχε καμένα οστά. Εάν το αγγείο αυτό τοποθετήθηκε πολύ αργότερα εκεί, θα σχετίζεται πιθανότατα με κάποια υστερότερη καύση και συλλογή των οστών και θα χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο αγγείο, που τοποθετήθηκε εκεί όταν το κτίσμα Λ θα είχε πλέον καταστραφεί. Εάν, ωστόσο, δεν υπήρξε ποτέ ανωδομή σε αυτό, τότε η τεφροδόχος πρόχους θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως υπόλοιπο ανάλογων αγγείων που τοποθετούνταν εντός του κτίσματος Λ. Σημαντική, ωστόσο, υπήρξε η ανεύρεση ενός *cirrus*²⁶⁰ (ταφικού όρου) από ασβεστόλιθο, φοινικικού-ανατολικού τύπου, που εντοπίστηκε στο στρώμα της γκρεμισμένης ΝΔ γωνίας του στενότερου, μικρότερου, δυτικού δωματίου.²⁶¹

Βορειοανατολικά του κτιρίου Λ και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό, ανασκάφτηκε σχετικά πρόσφατα ένα ημιυπόγειο κτίσμα, το κτίριο Μ, το οποίο διατηρείται σε ικανό ύψος, πάνω από 2 μ. Κτισμένο από αργές πέτρες στο κομμένο, σε σχήμα Π, ασβεστολιθικό πέτρωμα λόφου, είναι σχεδόν τετράγωνο με θυραίο άνοιγμα στα δυτικά του. Εγγώνιοι λίθοι αποτελούν το περιθύρωμά του. Είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς, χωρίς ενδελεχή μελέτη, εάν ήταν στεγασμένο με δοκάρια λίθινα ή ξύλινα και στέγη από λεπίδα (χώμα αδιάβροχο, όπως λ.χ. η θηραϊκή γη). Παρά τις υστερότερες επεμβάσεις που είχαμε εντοπίσει κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του (ταφικός πίθος στα ανώτερα στρώματά του, άλλα αγγεία σε στρώματα προς τα δυτικά), το κατώτερο στρώμα του ήταν αδιάτακτο και διατηρούσε υψηλής αρχαιολογικής αξίας ευρήματα: στο ανατολικό μισό του πάνω στο έδαφος τέσσερις σκελετοί γυναικών ηλικίας 13, 16, 28 και 72 ετών με φορά από ανατολικά στα δυτικά, βρέθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε η ανθρωπολογική μελέτη να επιμένει ότι θάφτηκαν συγχρόνως. Οι τρεις νεότερες είχαν τοποθετηθεί *in situ* από Βορρά (κεφαλή) προς Νότο, ενώ η μεγαλύτερη φαίνεται να είχε θαφτεί καθιστή, καθώς το κρανίο της βρέθηκε στη λεκάνη της χωρίς την παραμικρή ένδειξη στρωματογραφικής ή ταφονομικής διαταραχής. Πλούσια κτερίσματα τις συνόδευαν, κυρίως χρυσά κοσμήματα –ανάμεσά τους τρία εξαιρετικά μνηοειδή με προτομές κρανοφόρων πολεμιστών, Πότιος Θηρών και προτομής ζώου (βοδιού ή λέοντος), προτομής θεάς με δαιδαλική κόμμωση κλπ.–, χάντρες διαφόρων υλικών, σκαραβαίος, μινωικοί σφραγιδολίθοι, χάλκινα αγγεία διαφόρων τύπων, φιάλες και κύπελλα, λέβης μικρός, χάλκινος λύχνος, χάλκινη περόνη, κοχλιάριο και τοξωτό πριονάκι, καθώς και χάλκινο ειδώλιο ταύρου, αγγεία φαγεντιανά και πήλινα, κυρίως ληκύθια διαφόρων τύπων. Και στον ανατολικό και στον βόρειο τοίχο ακουμπισμένοι μεγάλοι αμφορείς με καπάκια, ο λαιμός ενός από τους οποίους σφραγιζόταν από μια σπάνια αέρινη, γυάλινη ρηχή φιάλη. Το εύρημα χρονολογείται πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Από το σύνολο των ευρημάτων, τη θέση τους και άλλες λεπτομέρειες το κτίσμα ερμηνεύεται ως τάφος πριγκιπισσών-ιερειών, από τις οποίες η γηραιότερη θα ήταν αρχιέρεια.²⁶² Εάν, όντως, και οι τέσσερις τάφηκαν συγχρόνως, θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί ότι πέθαναν είτε σε κάποια επιδημία είτε από άλλους λόγους και αιτίες.

Χρυσό περίαπτο με παράσταση θεάς μέλισσας. Στο πανωκόρμι της παριστάνεται ως γυναίκα με δαιδαλική φενάκη και χέρια λυγισμένα στους αγκώνες προς τον λαιμό. Το υπόλοιπο σώμα μοιάζει με έντομο, με μεγάλα φτερά που κοσμούνται από στιγμωτούς ρόδακες. 7ος αι. π.Χ.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ, επάνω:
Χρυσό επιστήθιο κόσμημα.
Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Στη μέση:
Χρυσό περίαπτο με παράσταση
δαιδαλικής γυναικείας κεφαλής,
με οροφωτή φενάκη.
Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.
Κάτω από την κεφαλή αποδίδονται
τρία οξυπύθμενα αγγεία σε οριζόντια διάταξη.

Κάτω:
Χρυσό περίαπτο
σε μορφή βαδίζουσας (;) χελώνας.
Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Μηνοειδές, χρυσό επιστήθιο κόσμημα με κεφαλές δύο κρανοφόρων
αντωπών ανδρών (Κουρήτες; Διός-Κούροι;). Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Μηνοειδές, χρυσό επιστήθιο κόσμημα με Πότι Θηρών
ανάμεσα σε δύο λέοντες ανασηκωμένους στα πίσω πόδια.
Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Μηνοειδές, χρυσό επιστήθιο κόσμημα
με παράσταση προτομής ζώου (βοός ή λέοντος),
όπως είναι γνωστές ανάλογες προτομές
από παραστάσεις σε πήλινα και μεταλλικά έργα
του 8ου και του 7ου αι. π.Χ. από την Κρήτη.

Χρυσό περίτμητο έλασμα με ανθρώπινες και ζωικές μορφές. Πρόκειται για διηγηματική ζωφόρο. Μάλλον επίρραπτο σε ύφασμα ή ζώνη. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Χρυσά ελάσματα με ασπιδούχους πολεμιστές (αριστερά) και αντωπές σφίγγες (δεξιά). Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

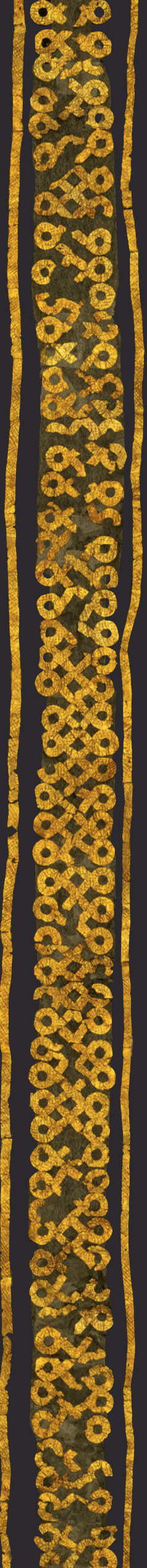
Χρυσός οκταπέταλος ρόδακας με κοκκιδωτή διακόσμηση στα πέταλα. 8ος/7ος αι. π.Χ.

Τμήμα χρυσής ταινίας με δίχτυ ρόμβων. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

ΔΕΞΙΑ:

Χρυσές περίτμητες ταινίες. Πρόκειται για χιλιάδες μικρά αποτμήματα που συναρμολογήθηκαν με κόπο και ανασυνθέτουν πλοχμούς οι οποίοι περιβάλλονται από λεπτές ταινίες. Ήσαν επίρραπτες σε ύφασματα ή σε δερμάτινες ζώνες. 7ος αι. π.Χ.

Περιδέрайο ανασυντεθειμένο από χάντρες χρυσού και αργύρου. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Περιδέрайο με χάντρες διαφόρων σχημάτων από κορνέλιο λίθο (σάρδιο). Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Περιδέραιο ανασυντεθειμένο από χάντρες ορείας κρυστάλλου διαφόρων σχημάτων. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Αριστερά, χάντρες αμέθυστου, αργυρός κρίκος, χάλκινο περίαπτο, αργυρό μηνοειδές περίαπτο, χάλκινο περίαπτο. Δεξιά, χρυσή χάντρα, χρυσό περίαπτο με ίχνη οργανικού υλικού, χρυσό μηνοειδές περίαπτο, σκαραβαίοι αιγυπτιακού μπλε και αργυρή περόνη κρητικού τύπου. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Χάλκινος μικκύλος λέβης με λαβές.

Χάλκινο μόνωτο κύπελλο.

Χάλκινο δίωτο αγγείο.

Χάλκινο δίωτο κύπελλο.

Χάλκινη αβαθής φιάλη.

Χάλκινη φιάλη με κωνικό ομφαλό.

Όλα τα αντικείμενα, καθώς και αυτά της επόμενης σελίδας, είναι ορισμένα από τα κτερίσματα του τάφου-οίκου των πριγκιπισσών-ιερείων. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Πριονάκι από σίδηρο και τοξωτή λαβή.

Χάλκινο πριονάκι.

Χάλκινο μικρό κοχλιάριο.

Χάλκινο ειδώλιο ταύρου.

Χάλκινος δίμυξος λύχνος φοινικικού τύπου.

Μικρή χάλκινη δίωτη λεκανίδα/πινάκιο.

Πήλινος αμφορέας με παράσταση δεξιόστροφων υδρόβιων πτηνών σε μετόπες και πώμα. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

*Δίωτο αλάβαστρο από φαγεντιανή με άνθη παπύρου
στη μεγάλη ζωφόρο του. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.*

*Υάλινη ομφαλωτή φιάλη. Σπάνιο δείγμα
υαλουργικής τέχνης. Πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.*

Μεμονωμένες ή αυτόνομες ταφικές πυρές

Φαίνεται ότι ήδη από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. το ανώτερο στρώμα του αποτεφρωτηρίου Α μοιάζει να έχει «καταληφθεί» από ταφικές πυρές που παρέμειναν στη θέση τους. Ωστόσο, ανατολικότερα, επάνω από τους αργούς λίθους της «αυλής» με τους ορθοστάτες, ανασκάφτηκαν μεμονωμένες πυρές του 7ου αι. π.Χ., των οποίων το περιεχόμενο βρέθηκε *in situ*. Βόρεια και ανατολικά του περιφράγματος Κ, και σε όλο το μήκος και πλάτος ΒΑ έως και τα όρια του σημερινού στεγάστρου, αποκαλύφθηκε σε όλο το χρονικό διάστημα από το 1987 έως σήμερα μια μεγάλη σειρά από μεμονωμένες ταφικές πυρές.²⁶³

Οι ταφικές πυρές που τελούνται άμεσα πάνω στο έδαφος –με ή χωρίς τη χρήση πλίνθινων ή λίθινων υποστηριγμάτων για τη διευκόλυνση της καύσης– βρίσκονται πολύ κοντά στην περιγραφή των ταφικών εθίμων που αποδίδουν οι στίχοι του Ομήρου, κυρίως στην *Ιλιάδα*. Ουσιαστικά πρόκειται για την ύψωση μιας ξύλινης κατασκευής από κορμούς δέντρων, κούτσουρα και ξερά κλαδιά, πάνω στην οποία τοποθετείται ο νεκρός (ή οι νεκροί) –συνήθως ενήλικος– με πολλά κτερίσματα, προσωπικά, αγαπημένα του αντικείμενα και άλλα της καθημερινής ζωής, καθώς και αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετής: μεγάλα και μικρά αγγεία, ακόσμητα και διακοσμημένα, άδεια (;) ή με προσφορές υγρής ή στερεάς τροφής (λάδι; κρασί; μέλι; ελιές, σταφύλια, σύκα, ρόδια, κρέας;),²⁶⁴ εργαλεία, όπλα, κοσμήματα, παιχνίδια (ζάρι), μερικές φορές και ζώα. Αφού ανάψει η φωτιά, που κυμαίνεται συνήθως από 800 έως 1.000 βαθμούς Κελσίου, και «δαπανήσει», όπως ιστορεί ο Όμηρος, ανθρώπους, ζώα και αντικείμενα, τη σβήνουν και συλλέγουν προσεκτικά τα αποτεφρωμένα οστά των νεκρών. Αφού τα πλύνουν, τα τοποθετούν προσεκτικά, μερικές φορές αρωματίζοντάς τα, μέσα σε τεφροδόχα αγγεία, τα οποία καλύπτουν άλλοτε με πήλινα και άλλοτε με χάλκινα αγγεία –ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική επιφάνεια των νεκρών– και τα τοποθετούν, συνήθως, στα άκρα των υπολειμμάτων της ταφικής πυράς. Κατόπιν υψώνουν τύμβο (από χώμα και αργούς λίθους), σκεπάζοντας όλα τα υπολείμματα. Συχνά πάνω στον τύμβο εντοπίζονται καμένες προσφορές από μνημόσυνα²⁶⁵ καθώς και σήματα, συνήθως λίθινοι πεσσοί, που προσδιορίζουν τη θέση των ταφικών πυρών.

Η πυκνότητα και η επαλληλία των ταφικών πυρών που ανασκάφτηκαν έως τώρα στο ΒΑ τμήμα του ελαιώνα της Ορθής Πέτρας είναι πολύ μεγάλη, καθιστώντας το έργο του διαχωρισμού τους εξαιρετικά δύσκολο. Από όσον είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε έως σήμερα, φαίνεται ότι χρονολογούνται όλες από τον ύστερο 8ο αι. και στη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ., και σε κάποια χρονική στιγμή καλύφθηκαν συνολικά από έναν μεγάλο τύμβο χώματος και διάσπαρτων μικρών αργών λίθων. Από τις ταφικές πυρές του μεγάλου τύμβου έχει ανασκαφεί ένας μεγάλος σχετικά αριθμός, αλλά όχι το σύνολό τους, για λόγους καθαρά επιστημονικούς.

Η ταφική πυρά του αριστοκράτη πολεμιστή και ο Όμηρος

Ανάμεσα στις πολλές (ακέραιες ή διαταραγμένες) ταφικές πυρές, που έχουν ανασκαφεί έως σήμερα στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, η έρευνα έφερε στο φως μian ακέραιη, τα υπολείμματα της οποίας διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση. Η ταφική αυτή πυρά (ΛΛ90/91),²⁶⁶ που είχε κατασκευαστεί από κορμούς και κλάδους δέντρων δρομικά και μπατικά, όπως περιγράφηκε και παραπάνω, ανήκε σε έναν πολεμιστή και

Η ταφική πυρά του αριστοκράτη πολεμιστή της Ελεύθερνας και του σφαγμένου, 730-700 π.Χ.

Διακρίνεται αριστερά ο μνηοειδής σκελετός του σφαγμένου αιχμαλώτου, η ακονόπετρα, η στενόλαιμη υδρία, ενώ στο κέντρο και δεξιά, υπολείμματα από απανθρακωμένα ξύλα, τμήματα των οστών του πολεμιστή και τα κτερίσματά του: αρωματοδόχα και άλλα αγγεία, το σιδερένιο σπαθί του, μαχαίρια, αιχμή δόρατος κλπ. Μόνο οι μικροί μαυρισμένοι κορμοί και τα πήλινα μικρά πινάκια είναι σημερινά. Οι καρποί, σπόροι και ρώγες σταφυλιών, ελιές και σύκα καθώς και τα απανθρακωμένα ξύλα είναι αυθεντικά. Επάνω από την ταφική πυρά, τύμβος χώματος, ο οποίος είχε διαμορφωθεί σε κιβούρι με επιφάνειες από ποταμίσια βότσαλα.

στην/ον σύντροφό του. Το μεγάλο σιδερένιο ξίφος του, τα σιδερένια μαχαίρια και η χάλκινη αιχμή ενός δόρατος –εάν η τελευταία ανήκει στην πολεμική σκευή του– μιλούν σαφώς για την πολεμική του ιδιότητα, μολονότι στον όρο πολεμιστής δεν δίδεται εδώ απαραίτητα η έννοια του κατ' επάγγελμα οπλοφόρου. Όπως εξάγεται από την ανθρωπολογική μελέτη των υπολειμμάτων των οστών του, θα πρέπει να κήκε σε ηλικία περίπου 30 ετών. Όμως, η ταφική πυρά ΛΛ90/91 μας επεφύλαξε μια μοναδική ανακάλυψη: τον σκελετό ενός γεροδεμένου άνδρα στο ΒΔ άκρο της πυράς, ηλικίας 30-40 ετών, άκαυτου στο μεγαλύτερο μέρος. Η θέση του, στο ΒΔ άκρο της πυράς και σαφώς έξω από τα όριά της, η αφύσικη μνηοειδής στάση του, το γεγονός ότι βρέθηκε ακέφαλος, άκαυτος και ουσιαστικά ακτέριστος, οδηγούν λογικά στην ερμηνεία ότι πρόκειται για έναν άνδρα που δεν πήγε από φυσικό θάνατο. Η συγχρονικότητά του με την ταφική πυρά του τριαντάρη άνδρα είναι δεδομένη, αφού ορισμένα μόνον από τα οστά του σκελετού, ψηλά προς τον λαιμό (η λεγόμενη άκανθα) έχουν μισοκαεί από τις φλόγες και τη δύναμη της συγκεκριμένης ταφικής πυράς. Ανάμεσα στις υποθέσεις που μπορούν να διατυπωθούν με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και συμφραζόμενα, η επικρατέστερη ερμηνεία κλίνει στο ότι πρόκειται, πιθανότατα, για αιχμάλωτο που εκτελέστηκε με αποκεφαλισμό μπροστά στην πυρά του πολεμιστή. Η απουσία, όμως, της χειροτομηθείσης κεφαλής οδηγεί στο συμπέρασμα εκτέλεσης

αντιποίνων. Η αποκοπείσα κεφαλή του δηλαδή, ως έδρα της ψυχής, κήκε για να μην προσβληθούν οι θεοί του Κάτω Κόσμου. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται από δύο αποτμήματα κρανίου που εντοπίστηκαν στο νότιο κράσπεδο της ταφικής πυράς, πέρα από τα αποτεφρωμένα οστά των ποδιών του πολεμιστή. Η απότμηση και απομάκρυνση της κεφαλής του αιχμαλώτου οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τις πίστεις και τις δοξασίες της εποχής που εντάσσονταν στον τομέα της ιστορίας των ιδεών. Από τη μία μεριά, μόνη της η κεφαλή που συμμετείχε στο «θεσπιδαές» πυρ για να κατέβει η ψυχή στον Κάτω Κόσμο δεν θα μπορούσε να βλάψει τον εχθρό του, δηλαδή τον καμένο εξέχοντα πολεμιστή της Ελεύθερας, και από την άλλη, το ακέφαλο σώμα του δεν θα μπορούσε, ακόμα και ως φάντασμα, ακέφαλο, να βλάψει τους δημίους του. Επομένως, θα ήταν ουσιαστικά ένας «αιωρούμενος» νεκρός ανάμεσα σε δύο κόσμους, τον πάνω και τον Κάτω Κόσμο. Το υπόλοιπο αποκεφαλισμένο σώμα, κολοβωμένο, θα παρέμενε «άνευθεν», όπως περιγράφεται στους στίχους του Ομήρου, δηλαδή ξεχωριστά, για να μην αναμειχθούν τα οστά με αυτά που Ελευθερναίου πολεμιστή κατά την τελική διαλογή. Η χρονολόγηση του συνόλου από τα αγγεία και τα κτερίσματα του αριστοκράτη-πολεμιστή στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. (730-700 π.Χ.) είναι βέβαιη.

Η μοναδική αυτή ανακάλυψη φέρνει στον νου όχι μόνον το ταφικό τελετουργικό τυπικό που περιγράφεται στο έπος (*Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*) αλλά και την αντίστοιχη δραματική σκηνή της σφαγής των αιχμαλώτων Τρώων μπροστά την πυρά του Πατρόκλου, που περιγράφει ο Όμηρος στην 23^η ραψωδία (Ψ) της *Ιλιάδας*, η οποία έχει απεικονιστεί σε αγγειογραφίες της Κλασικής Περιόδου.²⁶⁷ Επίσης, η ανακάλυψη αυτή δικαιώνει τον Αριστοτέλη στη διένεξή του με τον Πλάτωνα για το κατά πόσον η επική ποίηση και ο Όμηρος περιγράφουν την αλήθεια.²⁶⁸ Η ταφική πυρά ΛΛ90/91, επομένως, αποτελεί μια μοναδική εικονογράφηση των στίχων του Ομήρου στο Ψ της *Ιλιάδας* και συνάμα φαίνεται να συμβάλει στην κατανόηση του τρόπου σύνθεσης του έπους (βλ. παρακάτω).

Οι εγχυτρισμοί

Ο εγχυτρισμός, δηλαδή η ταφή ενός ή σπανιότερα περισσότερων νεκρών μέσα σ' ένα αγγείο, είναι η δεύτερη ταφική πρακτική που εφαρμόστηκε στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας. Τα αγγεία που χρησιμοποιούνται σε αυτή την πρακτική, είναι συνήθως πίθοι, αμφορείς ή πιθαμφορείς μεγάλων διαστάσεων (το ύψος τους συνήθως κυμαίνεται από 0,60/0,70μ. - 1,70 μ., αλλά μερικές φορές το ξεπερνά), εκτός κι αν πρόκειται για ταφή νηπίου, οπότε μπορεί να είναι και μικρότερα. Σπάνια χρησιμοποιούνται δύο πίθοι για έναν νεκρό. Φαίνεται ότι ο υπολογισμός χωρητικότητας δεν ήταν ορθός και αναγκάστηκαν να προσθέσουν και άλλο αγγείο για να χωρέσουν τα άκρα του νεκρού και να καλυφθούν πλήρως. Οι περισσότεροι εγχυτρισμοί φαίνεται ότι σχετίζονται με τύμβους και ταφικές πυρές ή με κτίσματα του νεκροταφείου, στην άμεση γειτνίαση των οποίων και έχουν εντοπισθεί. Έως σήμερα έχουν ανασκαφεί μερικές δεκάδες εγχυτρισμοί, μεμονωμένοι ή σε συστάδες, σε ένα τόξο που ξεκινά από τα νότια, κάτω από τον μεγάλο πλακόστρωτο δρόμο (οδός Νίκης), νότια του τοίχου του αποτεφρωτηρίου Α, δυτικά και ανάμεσα στα κτίσματα Κ και Λ1, και προχωρεί στα δυτικά σε μεγάλη πυκνότητα καθώς πλησιάζει κανείς βόρεια, όπου υπάρχουν μεγάλες συστάδες εγχυτρισμών ανάμεσα σε μνημεία και ταφικές πυρές. Με την παραπάνω διάταξη δίδεται η αίσθηση ότι οι εγχυτρισμοί –πλην υστερότερων

επεμβάσεων– μοιάζει να τοποθετούνται στα κράσπεδα των τύμβων ή των ταφικών πυρών και των κτισμάτων της νεκρόπολης, σε μια, θα έλεγε κανείς, περιφερειακή διάταξη. Ο χρονολογικός τους ορίζοντας ποικίλλει. Χωρίς να απουσιάζουν πρώιμοι εγχυτρισμοί, κυρίως στο εξωτερικό, δυτικό τόξο, οι περισσότεροι φαίνεται να χρονολογούνται από τον ύστερο 8ο και τον 7ο/6ο αι. π.Χ. Συνήθως κάθε πίθος περιέχει έναν σκελετό αλλά υπάρχουν και εξαιρέσεις στον κανόνα, με δύο σκελετούς.²⁶⁹ Στο ΒΔ ανεσκαμμένο τμήμα της νεκρόπολης, σε μια συστάδα τριών πιθοταφών από τεράστιους πίθους τοποθετημένους αλυσιδωτά, στον πρώτο και τον τελευταίο διαπιστώθηκαν περισσότερες από δύο ταφές (3-5). Πρόκειται για χαρακτηριστικά δείγματα εγχυτρισμών του β' μισού του 8ου και του α' μισού του 7ου αι. π.Χ.²⁷⁰ Ορισμένες φορές εντοπίσαμε μικρού μεγέθους επιτύμβιες στήλες έξω ή πάνω από το στόμιο των αγγείων εγχυτρισμού, οι οποίες, αναμφίβολα, σηματοδοτούσαν το μνήμα. Η ανθρωπολογική μελέτη των οστών εντός των πίθων κατέδειξε ότι συνήθως πρόκειται για ταφές γυναικών, εφήβων και παιδιών και σπανιότερα ανδρών προχωρημένης ηλικίας.

Ο κτερισματικός πλούτος των εγχυτρισμών, ανεξαρτήτως της χρονικής τους σειράς, συνδέεται με το κοινωνικό και οικονομικό status των νεκρών και των οικογενειών τους. Υπάρχουν δηλαδή πολύ πλούσιοι εγχυτρισμοί που παραπέμπουν σε μέλη οικογενειών με υψηλό κύρος και οικονομικό πλούτο και άλλοι σαφώς μιας μέσης οικονομικής επιφάνειας.

Πίθος γεωμετρικών χρόνων με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο και επάλληλες ταινίες στο σώμα.

Ασκός (ζωόμορφο αγγείο)
σε μορφή κριαριού. 8ος/7ος αι. π.Χ.

Χάλκινη κυπριακή αρύταινα (κουτάλα).
Είναι χαρακτηριστική η στροφή της απόληξής της
προς τα μέσα, όπως συμβαίνει σε ανάλογα δείγματα
της εποχής από την Παλαίπαφο. 8ος (;) αι. π.Χ.,
ή προγενέστερη κληρονομιά και προίκα
που τοποθετήθηκε πολύ αργότερα στην πιθοταφή.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Μια «μητρική αλυσίδα» (matrilineage).

Τρεις τεράστιοι ταφικοί πίθοι έχουν τοποθετηθεί σε βαθύ σκάμμα, τα πλευρικά τοιχώματα του οποίου από Β και Ν έχουν επενδυθεί με αναλημματικούς τοίχους.

Ο αρχαιότερος από αυτούς (επάνω) τοποθετήθηκε στα ανατολικά, ενώ διαδοχικά σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα ακολούθησαν οι δύο επόμενοι. Ο πυθμένας κάθε νεότερου πίθου έφρασε το στόμιο του προηγούμενου, δημιουργώντας μια αλυσιδωτή ακολουθία σε βάθος δεκαετιών (τρεις γενιές).

Πρόκειται για ταφές γυναικών υψηλού κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου, όπως μαρτυρούν τα πλούσια κτερίσματα (αγγεία πήλινα και χάλκινα, κοσμήματα κλπ.) εντός και εκτός των πιθοταφών. Από την ανθρωπολογική εξέταση των οστών και των δοντιών (καθ. Α. Αγελαράκης) διαπιστώθηκε ότι οι νεκρές έχουν συγγενικά χαρακτηριστικά, γεγονός που στηρίζει την υπόθεση μιας αλυσίδας γενεαλογίας μεταξύ τους. Αυτή η συγγένεια ενδεχομένως ερμηνεύει και την τοποθέτηση των πίθων αλυσιδωτά. 8ος/7ος αι. π.Χ.

Τρίλοβη οينوχόη με παράσταση χταποδιών, φιδιού και κρίνου.
8ος αι. π.Χ. (βλέπε σελ. 286-289, Διηγήματα).

Οι απλές «ανοικτές» ταφές

Ο αριθμός των απλών ή «ανοικτών» ταφών φαίνεται σήμερα μικρότερος, συγκρινόμενος με τους εγχυτρισμούς και τις καύσεις. Ωστόσο, ίσως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι από το ξεκίνημα της έρευνας η σκαπάνη φαίνεται να έπεσε στην «καρδιά» της νεκρόπολης ή σε ένα από τα κεντρικά σημεία της, με ταφικές πυρές και αρχιτεκτονικές κατασκευές, και όχι στην περιφέρεια αυτού του κέντρου, όπου συνήθως εντοπίζονται πιθοταφές και «ανοικτές» ταφές.

Οι απλές ταφές εντοπίζονται σε διαφορετικά σημεία της νεκρόπολης, κυρίως στο πλάι κτιρίων ή εγχυτρισμών. Καθώς πολύ συχνά είναι ακτέριστες, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί η χρονολόγησή τους. Ακόμα και στρωματογραφικά είναι ορισμένες φορές δύσκολο να αποφανθεί κανείς εάν ανήκουν σε ένα χρονολογικό στρώμα ή αν πρόκειται για χρονολογικά υστερότερες επεμβάσεις. Οι περισσότερες ακτέριστες απλές ταφές έχουν γίνει επί του εδάφους ή σπανιότερα εντός υποτυπώδους λάκκου μέσα στο έδαφος και βρίσκονται στη βόρεια και τη δυτική γωνία της νεκρόπολης, ανάμεσα σε πυκνές πιθοταφές. Μεταξύ τους ξεχωρίζει ο σκελετός μιας γυναίκας, που η ανθρωπολογική εξέταση και μελέτη κατέδειξε ότι πρόκειται για κεραμίστρια, όπως φαίνεται από τις καθημερινές καταπονήσεις (*habitual stresses*) των άκρων της.²⁷¹ Από τις κτερισμένες ανοιχτές απλές ταφές, σημαντική είναι και εκείνη που βρέθηκε βόρεια στο άκρο του κεντρικού ανεσκαμμένου χώρου. Πρόκειται για τον σκελετό γυναίκας και ενός παιδιού ανάμεσα στο οστά των μηρών της. Τέλος, στα νότια του εξωτερικού τοίχου του αποτεφρωτηρίου εντοπίσαμε το ανώτερο τμήμα σκελετού που ανήκε σε ένα κορίτσι. Το συνόδευαν πέντε χρυσοί ρόδακες ανά δύο, πιθανότατα ως ζεύγος ενωτίων ή κοσμημάτων κόμμωσης, και ένας με οπή στη μέση ως κεφαλή (;) καρφίτσας, με χαμένη σήμερα την περόνη της. Μία ακόμα απλή ταφή γυναίκας στον χώρο, ανάμεσα στον δρόμο του τάφου Α1Κ1 και του κτιρίου Λ, συνοδευόταν από μια εξαιρετική χάλκινη φιάλη ανατολικού τύπου, που βρέθηκε τοποθετημένη στη λεκάνη της, γεγονός που σημαίνει ότι την κρατούσε με τα χέρια επάνω στην κοιλιακή χώρα.

Τέλος, υπάρχουν δύο περιπτώσεις άκαυτων σκελετών πάνω από δύο ταφικές πυρές: της πλούσιας πυράς 4Λ δυτικά της βάσης του μεγάλου πεσσού/οβελίσκου και των υπολειμμάτων μιας πυράς στα δυτικά και κάτω από το νεότερο μεγάλο πιθάρι των αλυσιδωτών πιθοταφών. Πρόκειται για γυναίκες: η πρώτη, επιβεβαιωμένη ανθρωπολογικά νεαρή νεκρή πάνω από την πυρά 4Λ, ήταν ριγμένη μπρούμυτα και με τα χέρια σταυρωμένα (δεμένα προφανώς) στους καρπούς· η μεγαλύτερη σε ηλικία στη δεύτερη πυρά έχει συνεσταλμένη στάση και φέρει σίγουρα το ένα χέρι πίσω από την πλάτη. Στρωματογραφικά ανήκουν αναμφίβολα στο στρώμα σβέσης των ταφικών πυρών και δεν μοιάζουν να τοποθετήθηκαν εκεί υστερότερα. Η στάση τους και το γεγονός ότι φαίνονται ακτέριστες, προκαλούν προς ερμηνείες που αναφέρουν αρχαίοι συγγραφείς, για ακούσιες προσφορές σε νεκρούς ήρωες ή πολεμιστές. Ιδιαίτερα η νεκρή πάνω στην πυρά 4Λ φέρει αυτόματα στον νου τη θυσία της Πολυξένης, που την τοποθέτησαν ως «γέρας» πάνω στον τύμβο του Αχιλλέα, όπως μας παραδίδεται σε απεικονίσεις πάνω σε αγγεία της Αρχαϊκής Περιόδου.²⁷²

Χρυσοί ρόδακες με κοκκιδωτή διακόσμηση, 8ος (;) / 7ος αι. π.Χ.

Βρέθηκαν ανά ζεύγη (επάνω και κέντρο) στους κροτάφους νεκρού κοριτσιού, πιθανόν ως ενώτια. Ο ρόδακας (κάτω) φέρει οπή στο μέσον, γεγονός που οδηγεί στην ερμηνεία του ως κεφαλής περόνης. Εξαιρετικό δείγμα συνόλου κοσμημάτων (set).

Τα μεγάλα υπέργεια ταφικά μνημεία

Ανάμεσα στα υπέργεια ταφικά κτίσματα, σημαντικά για τη μορφή και για τη χρονολογική τους πρωιμότητα είναι τα μνημεία Α1/Κ1 και 4Α. Για το πρώτο έγινε διεξοδικός λόγος παραπάνω, σε σχέση με τον τάφο Α1Κ1 και το αποτεφρωτήριο Α. Το μνημείο 4Α, ανατολικά της αυλής του αποτεφρωτηρίου, είναι ένα σχετικά μεγάλο, σχεδόν τετράγωνο, κτιστό οικοδόμημα μέσα σε περίβολο, το δυτικό τμήμα του οποίου εδράζεται υψηλότερα, πάνω στους ορθοστάτες της «αυλής» του αποτεφρωτηρίου. Το ίδιο το μνημείο, στηριγμένο σε γερά θεμέλια που αναπτύσσονται σε ικανό βάθος, μετρά σήμερα στην ευθυντηρία του 3,60 x 3,50 μ. Επάνω από την ευθυντηρία του ερχόταν ένα τουλάχιστον διβαθμιδωτό κρηπίδωμα, στο οποίο στηρίζονταν οι τοίχοι του. Καθώς τα σπαράγματα από τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη του ποικίλλουν, αυτά με τη διακόσμηση σχοινίου ψευδόθυρας και πρόστυπης σπείρας φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί ως περίθυρα και υπέρθυρα μιας ψευδόθυρας, πιθανότατα στη δυτική του πλευρά. Τα υπόλοιπα σπαράγματα, με τον περισσότερο έκτυπο πολλαπλό σπειροειδή μαϊάνδρο, φαίνεται να αποτελούν ένα είδος επικρανίτιδας σε υψηλότερο σημείο του κτίσματος. Η συνολική αναπαράσταση του μνημείου καθ' ύψος και η αναστήλωσή του εν μέρει κατά χώραν φέρει στον νου αναπαραστάσεις μινωικών ιερών ή ταφικών μνημείων, όπως για παράδειγμα αυτό που εικονίζεται στη μεγάλη ζωφόρο της λάρνακας της Αγίας Τριάδας.²⁷³

Η ανεύρεση λίθινων πολεμιστών γύρω από το μνημείο 4Α με έμβολα στο κάτω μέρος, η λάξευση του οπίσθιου τμήματος των γλυπτών και άλλα ευρήματα, όπως λ.χ. μια κρανοφόρος κεφαλή που πιθανότατα ανήκει σε έναν από αυτούς, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για λίθινα «ακροκέραμα» πάνω από το γείσο του μνημείου. Από τον χώρο εξωτερικά της δυτικής πλευράς του μνημείου προέρχεται το κάτω τμήμα μιας δαιδαλικής κόρης, που φέρει στον νου την ανάλογη κυρία της Αuxeττε –σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου–, καθώς και άλλα αποτμήματα γλυπτών μεγάλης πνοής, όπως τα πόδια ενός Κούρου που εντοπίστηκαν εντός και εκτός του μνημείου. Η θέση εύρεσης της κόρης προκαλεί για την τοποθέτησή της στην κόγχη του δυτικού θυραίου ανοίγματος (ψευδόθυρας) του μνημείου, όπως θα δούμε παρακάτω. Η χρονολόγηση του μνημείου, εξάλλου, από ανασκαφικές παρατηρήσεις και άλλα δεδομένα,²⁷⁴ φαίνεται βέβαιη στα χρόνια λίγο πριν ή λίγο μετά το 670 π.Χ.

Μέσα στο μνημείο 4Α –το οποίο ανασκάφτηκε έως και την εδραίωση των θεμελίων του εσωτερικά– δεν βρέθηκε ούτε ίχνος οστού. Αντίθετα, εκτός από αρχιτεκτονικά μέλη από τους λίθους των τοίχων του και τα τμήματα των γλυπτών που είχαν εναποτεθεί στον κενό χώρο εντός του, προφανώς ύστερα από μια καταστροφή, εντοπίστηκε μόνον ένας βαίτυλος (ένας πεσσόσχημος λίθος με σχεδόν οξυκόρυφη απόληξη). Έτσι, η τάση να θεωρήσει κανείς το μνημείο ως ιερό, κενοτάφιο ή *ηρώο*, είναι, με τα σημερινά δεδομένα, η πιο πιθανή. Αν μάλιστα είναι ορθή η πρότασή μας να του αποδοθούν οι ασπιδούχοι πολεμιστές ως ακροκέραμα ή ακρωτήρια στη στέγη του, αφού οι δύο από αυτούς βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ο ένας μπρούμυτα πάνω από τη ΝΑ γωνία της ευθυντηρίας του μνημείου 4Α και ο άλλος ακριβώς έξω από τον δυτικό περίβολό του, τότε η ερμηνεία του μνημείου θα πρέπει να στηριχθεί σε αυτού του είδους τα «λαλούντα σύμβολά» του.

Μετά από κοπιαστική και επίμονη έρευνα σ' ολόκληρο τον χώρο της νεκρόπολης και στις ξερολιθιές των σύγχρονων αναλημματικών τοίχων των αγρών και των ελαιώνων, ο αριθμός των λίθινων ασπιδούχων

Το ταφικό μνημείο 4Α (ηρώο/κενοτάφιο), αναστηλωμένο εν μέρει. Πρόκειται για το πρώτο μνημείο του «Αγνώστου Στρατιώτη», που χρονολογείται γύρω στο 670 π.Χ.

πολεμιστών έχει ανέλθει σήμερα στους δέκα. Η σκευή (ασπίδα) τους και η απουσία χεριών, όπως δηλαδή και η μορφή μπροστά από το κτίσμα στη ζωφόρο της μινωικής λάρνακας της Αγίας Τριάδας, μας κάνει να θεωρούμε ότι ορισμένοι από αυτούς, ως ακροκέραμα του μνημείου, αναπαρίσταναν συμβολικά αφηρωσμένους πολεμιστές που έπεσαν στη μάχη μακριά από την πόλη τους και δεν μπόρεσαν να θαφτούν σε αυτήν. Προς τιμήν τους οι Ελευθερναίοι ανήγειραν το μνημείο ως ηρώο/κενοτάφιο και γι' αυτό δεν βρέθηκαν οστά εντός του. Αν πάλι στηριχθεί κανείς στην εύρεση του βαιτύλου εντός του μνημείου και στην ερμηνεία του ως του λίθου που έδωσε η Ρέα στον Κρόνο για να τον καταπιεί, θεωρώντας ότι έτσι καταβροχθίζει τον νεογέννητο Δία, τότε οι ασπιδούχοι του συγκεκριμένου μνημείου θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως μυθικοί δαίμονες και ασπιδούχοι πολεμιστές, πρότυπα ανδρείας και υπερασπιστές του Ύψιστου θεού.²⁷⁵ Εξάλλου, ένας από αυτούς ήταν και ο Ελευθήρ, ο ιδρυτής της πόλης, από τον οποίο έλαβε το όνομά της η Ελεύθερνα.²⁷⁶ Με μια τέτοια ερμηνεία το μνημείο 4Α θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ιερό και οι ασπιδούχοι πολεμιστές ως προστάτες στη στέγη του. Σε κάθε περίπτωση, ηρώο/κενοτάφιο ή ιερό, το μνημείο 4Α και οι λίθινοι πολεμιστές του θα αποτελούσαν για χρόνια στα μάτια των κηδευτών και των συγγενών των νεκρών, δηλαδή στα μάτια των ανθρώπων της πολιτείας, τα πρότυπα των ηρώων πολεμιστών –μυθικών ή πραγματικών– που οι νέοι θα έπρεπε να μιμηθούν για την υπεράσπιση της πόλης τους. Υπ' αυτήν την έννοια, στο μνημείο 4Α θα πρέπει να δούμε την πρώιμη ιδέα ενός ταφικού μνημείου του «Αγνώστου Στρατιώτη», το οποίο ιδρύει η συγκροτημένη πλέον πόλη σε μια σημαντική, προφανώς, στιγμή της ιστορίας της. Άλλωστε, η χρονολόγησή του γύρω στα 670 π.Χ. συνηγορεί προς τούτο. Η καταστροφή του μνημείου φαίνεται να συνέβη κάπου στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Τμήμα του δυτικού τοίχου του περιβόλου του καθαιρέθηκε για να πατήσει πάνω του μια σημαντική ταφική πυρά με αρκετά αγγεία –ανάμεσά τους και πρώιμες κορινθιακές οinoχόες, καθώς και πέντε κεφαλάκια από ελεφαντόδοντο– που πιθανότατα κοσμούσαν κάποιο κιβώτιο ή κάτι ανάλογο. Η χρωματική διαφοροποίησή τους οφείλεται στη δύναμη της φωτιάς και του βαθμού έκθεσής τους στις φλόγες.

Υπέργεια μνημεία που φέρουν τις ανασκαφικές ονομασίες 3A, 3K και 4K (από τα ανατολικά προς τα δυτικά) και εντοπίστηκαν βόρεια του ηρώου/κενοταφίου 4A, φανερώνουν με τη σειρά τους τον πλούτο των αρχιτεκτονημάτων της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας. Δυστυχώς, από την ανωδομή τους δεν έχουν σωθεί αρκετά στοιχεία. Ένα τριβαθμιδωτό κρηπίδωμα διατηρείται στη βόρεια στενή πλευρά του μνημείου 3A, ενώ μόνο ένα διβαθμιδωτό τμήμα του τοιχοβάτη του μνημείου 4K διατηρείται in situ στα ανατολικά. Το τελευταίο μνημείο μάλιστα φαίνεται καθαρά ότι εδράστηκε τμηματικά επί του βορείου περιβόλου του ηρώου 4A, φανερώνοντας έτσι την πυκνότητα των αρχιτεκτονημάτων στο συγκεκριμένο σημείο της νεκρόπολης, που μαζί με τον τεράστιο οβελίσκο, για τον οποίο θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω, φαίνεται ότι θα αποτελούσαν το κέντρο της. Εξάλλου, λίθινα ολόγλυφα και ανάγλυφα έργα και αποτμήματά τους (μια ανθρώπινη κεφαλή, μια υδρορροή σε σχήμα αρσενικής γενειοφόρου σφιγγός, τμήμα ζωφόρου κ.ά.) αποτελούσαν τον διάκοσμο των μνημείων αυτών, δυστυχώς πολύ αποσπασματικών για να οδηγήσουν σε μια ασφαλή αναπαράσταση.

Πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος με παράσταση σκύλων που τρέχουν, όπως φαίνεται στο ανάπτυγμα επάνω. 7ος αι. π.Χ.

Τμήματα από την επικρανίτιδα (επάνω) και το περιθύρωμα (κάτω)
του ηρώου/κενοταφίου της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας
(βλ. σελ. 219), που φέρνουν στον νοη τα αντίστοιχα μέλη
του ταφικού μνημείου από την παράσταση
επί της περίφημης υστερομινωικής σαρκοφάγου
της Αγίας Τριάδας (δεξιά).

Λίθινοι ασπιδούχοι πολεμιστές που βρέθηκαν γύρω από το μνημείο/ηρώο της Ορθής Πέτρας (βλ. σελ. 219). Πιθανότατα ακροκέραμα στη στέγη του, ως «λαλούντα σύμβολα» για τους πεσόντες πολεμιστές της αρχαίας πόλης. Τα λίθινα αυτά ομοιώματα θα ανακαλούσαν επίσης στη μνήμη τούς ασπιδούχους Κουρήτες, που προστάτευαν τον Δία για να μην τον καταβροχθίσει ο Κρόνος. Ένας από τους μυθικούς Κουρήτες, ο Ελευθήρ, χάρισε το όνομά του στην Ελεύθερνα, θεωρούμενος ως ιδρυτής της.

Η πίσω όψη του αγάλματος, που διατηρεί τις περισσότερες λεπτομέρειες.

Η «Κόρη» της Ελεύθερνας.

Κατωκόρμι λίθινου γυναικείου αγάλματος. Η θέση ανεύρεσης της «κόρης» της Ελεύθερνας, αμέσως δυτικά του μνημείου 4Α, και η κατάσταση διατήρησής της οδηγούν στην υπόθεση ότι θα έστεκε στην κόγχη που θα σχημάτιζε η ψευδόθυρα του μνημείου. Φύλακας και «δαιμών» ή θεότητα που ξεχώριζε τους δύο κόσμους, αυτόν των ζώντων εξωτερικά και αυτόν των νεκρών εσωτερικά. Περίπου 650 π.Χ.

Πέραν των προφανών εξωτερικών ομοιοτήτων και άλλων λεπτομερειών, μοτιβιστικών και τεχνοτροπικών, της κόρης με την περίφημη Κυρία της Ωσέρ –σήμερα στο Λούβρο (βλ. σελ. 298)– η πετροχημική ανάλυση των δύο αγαλμάτων καθώς και των λίθινων πολεμιστών (ομοιότητα που αγγίζει το 99,73%) δεν αφήνει αμφιβολία ότι το υλικό τους –μαργαϊκός ασβεστόλιθος– προέρχεται από το ίδιο λατομείο της αρχαίας Ελεύθερνας, τεκμηριώνοντας έτσι την καταγωγή της Κυρίας της Ωσέρ από την Κρήτη.

Πλάγια αριστερή όψη. Διακρίνεται το αριστερό χέρι, που ακουμπά τον μηρό.

Λεπτομέρεια διακόσμησης στο κάτω τμήμα του ενδύματος, που διασώζει τον κόκκινο χρωματισμό επάνω στα μοτίβα.

Τμήμα διακοσμημένης πλίνθου, άκρων ποδιών και κνημών Κούρου (;). 6ος αι. π.Χ.

Λεπτομέρεια της βάσης του αγάλματος με εγχάρακτη διακόσμηση ταινιών και μοτίβων χιαστί, που διατηρεί το κόκκινο χρώμα της. Σύμφυτο το άκρο πόδι επάνω της.

*Ασβεστολιθική γενειοφόρος κεφαλή Σφιγγός.
Θα χρησίμευε ως κρουνός στην απόληξη σίμης ταφικού κτηρίου (ή ως διακόσμηση κρουνού κρήνης). 7ος αι. π.Χ.*

*Λίθινη αρχαϊκή κεφαλή ζωφόρου
από τη διακόσμηση ταφικού μνημείου της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας.*

Πέντε κεφαλές από ελεφαντόδοντο.

Η χρωματική διαφοροποίηση οφείλεται στις φλόγες της ταφικής πυράς στην οποία εκτέθηκαν. Οι τεχνικές λεπτομέρειές τους φανερώνουν ότι πρόκειται για τα γυμνά μέρη μορφών που κοσμούσαν μια ζωφόρο, πιθανότατα ενός ξύλινου κιβωτίου ή επίπλου. Συνήθως κεφαλές, άκρα χέρια και πόδια αποδίδονταν με ελεφαντόδοντο, καθότι το υλικό αυτό, όπως αναφέρεται στα ομηρικά έπη, προσιδιάζει στο χρώμα του δέρματος. Τα υπόλοιπα τμήματα ήταν από ξύλο και επενδεδυμένα με φύλλα χρυσού (τεχνική χρυσελεφάντινων έργων). Βρέθηκαν μαζί με τμήματα από πρώιμες κορινθιακές οινοχόες και χρονολογούνται στην καμπή του τέλους του 7ου αι. και τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.

Παρά τη φθορά τους, αναγνωρίζει κανείς τη λεπτή και εξαιρετική επεξεργασία του υλικού, που σίγουρα παραπέμπει σε φημισμένα εργαστήρια της εποχής. Την εποχή εκείνη ξεχώριζαν τα κορινθιακά και ιωνικά εργαστήρια, με τα οποία η Κρήτη και η Ελεύθερα φαίνεται ότι είχαν σχέσεις, όπως μαρτυρούν και άλλες εισαγωγές. Ας μη λησμονούμε ότι από την Κρήτη κατάγονταν ο Χερσίφρων και ο Μεταγένης, που εργάστηκαν στο περίφημο ιερό της Ιωνίας, αυτό της Αρτέμιδος Εφεσίας.

Εξωτικά υλικά, όπως και το ελεφαντόδοντο, εισάγονταν από την Ασία και την Αίγυπτο και το επεξεργάζονταν σε πόλεις, ιερά και αυλές ηγεμόνων και τυράννων του Ελλαδικού, νησιωτικού και Μικρασιατικού χώρου, κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ.

Λίθινος επιτύμβιος πεσσός, 7ος (;) αι. π.Χ.

Στο άνω μέρος επάλληλες ταινίες με λεπτά ανάγλυφα διάχωρα και εγχάρακτους στιγμωτούς ρόδακες. Στο σώμα δύο πλαίσια, άνω και κάτω, με εγχάρακτους αιγάγρους. Την εποχή αυτή, συχνά νέοι παρομοιάζονται με αιγάγρους και αιγοειδή.

ΔΕΞΙΑ: Λεπτομέρεια αιγάγρου.

Πεσσοί και επιτύμβιες στήλες

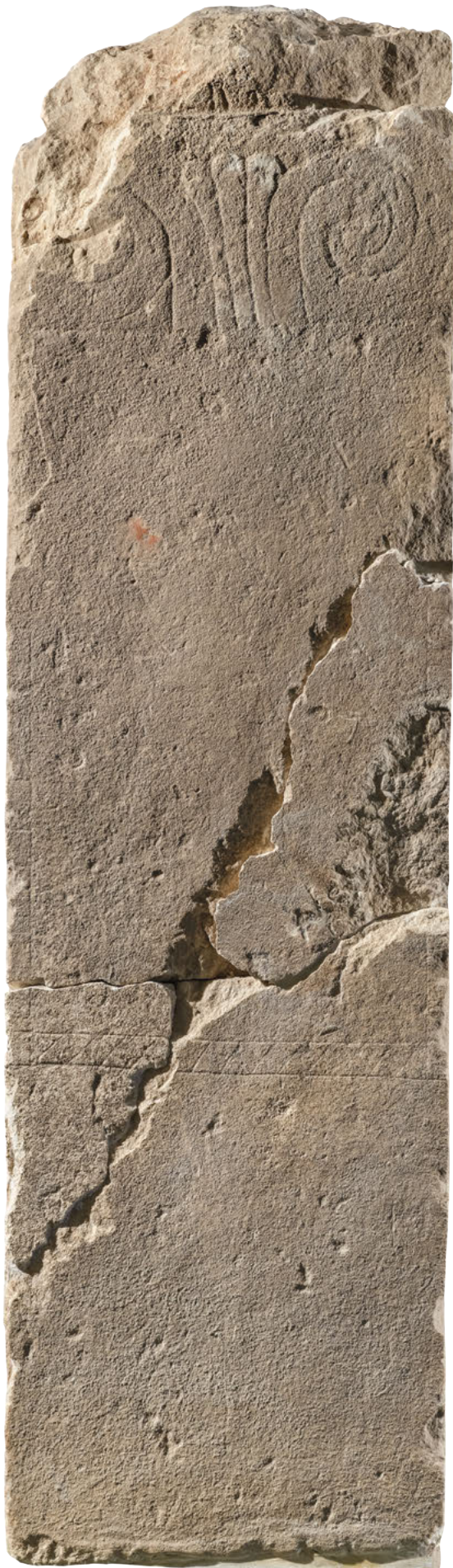
Σημαντικές είναι οι επιτύμβιες στήλες, και κυρίως οι πεσσοί, που έχουν έρθει στο φως στον χώρο της νεκρόπολης. Μικρότερες ή μεγαλύτερες, οι επιτύμβιες στήλες διατηρούν, ορισμένες φορές, την πρόστυπη εγχάρακτη διακόσμησή τους, καθώς και ίχνη από το κόκκινο χρώμα τους, κυρίως στις επιστέψεις των. Περισσότεροι, όμως, είναι οι πεσσοί. Ορισμένοι αποζημιώνουν με την πρωτοτυπία των εγχάρακτων θεμάτων τους: αιγάγρους ή φυτικά και άλλα μοτίβα οι στιβαρότεροι, έναν πολεμιστή ή αξιωματούχο ο λεπτότερος που έχουμε έως σήμερα εντοπίσει. Ιδιαίτερα οι αιγάγροι και τα φυτικά κοσμήματα φαίνεται ότι ήταν δηλωτικά χθόνιου χαρακτήρα, αποτελούν δηλαδή ένα κρητικό επιτύμβιο θεματολόγιο. Ανάμεσα στους ορθογώνιους παραλληλεπίπεδους πεσσούς του κρητικού τύπου ξεχωρίζουν και ορισμένοι επιτύμβιοι όροι (*cirri*) ανατολικού-φοινικικού τύπου.

Μεταξύ των πεσσών της νεκρόπολης ξεχωριστός για το μεγάλο ύψος του, περίπου 4 μ., είναι ο αναστηλωμένος πάνω στο μεγάλο βάθρο του οβελίσκος στο μέσον της αρχαίας νεκρόπολης. Θα ήταν ορατός σε ολόκληρη την κοιλάδα της Χαλοπότας από την ακρόπολη και από άλλες θέσεις της πόλης, σηματοδοτώντας το κεντρικότερο σημείο της νεκρόπολης. Το γεγονός ότι, έτσι, η νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας φαίνεται να βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της κατοικημένης πόλης, φέρει αυτόματα στον νου τη ρήση του Αριστοτέλη ότι ανάμεσα στους Έλληνες οι Κρητικοί και οι Σπαρτιάτες συνήθιζαν (σε μια πρώιμη χρονολογικά φάση) να έχουν τα νεκροταφεία τους «εντός των τειχών», ώστε έτσι να αποδεικνύεται η κατοχή του χώρου κατοίκησής τους προγονικά και η συνοχή της ταυτότητας των κατοίκων της. Μολονότι θα νόμιζε κανείς ότι από αυτόν τον μεγάλο οβελίσκο/πεσσό ονομάστηκε η περιοχή Ορθή Πέτρα, φαίνεται πιο πιθανό –επειδή ο οβελίσκος είχε καταστραφεί ήδη πριν από τα χρόνια της βενετικής κατοχής και πάνω του είχε φυτευθεί μια τεράστια ελιά– η ονομασία του χώρου να οφείλεται μάλλον σε μια στήλη/πεσσό λίγο ΒΑ του οβελίσκου, η οποία στέκει ακόμα στη θέση της και καταχώσθηκε όταν κατασκευαζόταν το οθωμανικό καλντερίμι που οδηγούσε από την Αλφά προς τον Πρινέ (Αρχαία Ελεύθερα).

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ασβεστολιθικός επιτύμβιος πεσσός. Εγχάρακτη παράσταση όρθιας ανδρικής μορφής που κρατά μακρύ στέλεχος. Πολεμιστής με δόρυ (ή αριστοκράτης με σκήπτρο). Διακρίνεται το σώμα και τα χέρια με το μακρόστενο στέλεχος αριστερά. 7ος/6ος αι. π.Χ. ΔΕΞΙΑ: Ασβεστολιθικός επιτύμβιος πεσσός με γραμμική εγχάρακτη διακόσμηση. 7ος (;) αι. π.Χ.

Ανώτερο μέρος ασβεστολιθικής επιτύμβιας στήλης με έλικες, ανάμεσα στις οποίες εκβλαστώνει ανθέμιο. Διατηρεί ακόμη το κόκκινο χρώμα της. 6ος (;) αι. π.Χ.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ασβεστολιθική επιτύμβια στήλη (ταφικός πεσσός). Επίστεψη cavetto. Στο ανώτερο μέρος, έλικες και ανάμεσά τους τρίφυλλο ανθέμιο. Κάτω από το μέσον, χιαστί εγχαραξίς δημιουργούν «αλυσίδα». Διατηρείται κατά τόπους κόκκινο χρώμα. 7ος/6ος αι. π.Χ.
ΔΕΞΙΑ ΚΑΤΩ: Ασβεστολιθική ταφική στήλη-cirrus φοινικικού «τανιτικού» τύπου. 8ος/7ος (;) αι. π.Χ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

Νομίζω πως δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσω ότι για να εξαχθούν ασφαλή και πλήρη συμπεράσματα από μια συστηματική πανεπιστημιακή ανασκαφική έρευνα, προϋπόθεση είναι να έχει ολοκληρωθεί, πράγμα που δεν συμβαίνει στη δική μας περίπτωση. Το τεράστιο μέγεθος της πόλης, οι διαφορετικές (πυκνότερες ή αραιότερες) θέσεις κατοίκησης, κατά καιρούς, οικονομικές και άλλες παράμετροι –χρόνος, δυνατότητες κ.ά.–καθιστούν αδύνατη μια πλήρη σύνθεση. Θα αρκεστούμε, επομένως, σε μια συνοπτική παρουσίαση συμπερασμάτων για τις έως σήμερα έρευνες, ελπίζοντας πως αυτά θα χρησιμεύσουν για τις μελλοντικές έρευνες που θα προκύψουν.

Δεν θα αναφερθώ εδώ αναλυτικά στις ενδείξεις πρωιμότητας της ανθρώπινης παρουσίας στον χώρο και της ενδεχόμενης κατοίκησης της τουλάχιστον στον λόφο του Πρινέ (Αρχαίας Ελεύθερνας). Από τα έως σήμερα δεδομένα, μια πρωιμότερη ανθρώπινη παρουσία και κατοίκηση στον ευρύτερο χώρο –όχι μόνον στον λόφο του Πρινέ (Αρχαίας Ελεύθερνας)– προκύπτει από τα λίθινα εργαλεία της Ύστερης Νεολιθικής/ Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σε διαφορετικά σημεία του λόφου (Κατσίβελος, ακρόπολη, νεκρόπολη Ορθής Πέτρας), καθώς και από λεπίδες και πυρήνες οψιδιανού της Μήλου τόσο στον λόφο όσον και στις γύρω περιοχές έως και την Αλφά στα ΒΔ της Ελεύθερνας. Η ανεύρεση, εξάλλου, των θραυσμένων κυκλαδικών ειδωλίων αλλά και των κρητικών του είδους, του τύπου Κουμάσας, φανερώνει τις πρώιμες σχέσεις (ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ.) με το Αιγαίο και τις Κυκλάδες.

Η ποσότητα της Πρωτομινωικής, Μεσομινωικής και Ύστερομινωικής Περιόδου στην ακρόπολη, τον Κατσίβελο και την Ορθή Πέτρα μπορεί να είναι σχετικά μικρή αλλά μικροί είναι και οι ανεσκαμμένοι χώροι από την πανεπιστημιακή έρευνα έως σήμερα στην τεράστια αρχαία πόλη. Σε συνδυασμό, όμως, με την ανεύρεση λίθινων αγγείων και σφραγιδολίθων, όπως επίσης πήλινων ειδωλίων κλπ. σε διαφορετικές θέσεις και συνάφειες –αν και όχι πάντοτε σε καθαρά στρώματα της 2ης χιλιετίας π.Χ.– δηλώνει μονιμότερη παρουσία και, επομένως, τουλάχιστον διάσπαρτη κατοίκηση στον λόφο. Θα επιμείνω, ωστόσο, ενδεικτικά σε όσα προσφέρει έως σήμερα η έρευνα, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη γνώση τμημάτων της ιστορίας της πόλης σε περιόδους ακμής και άνθησης (*floruit*), όπως αυτή εξάγεται από τη νεκρόπολη, ενώ για την πόλη στις υστερότερες χρονολογικά φάσεις της «*έσεται ἡμαρ*», όταν, από τις συνεχιζόμενες ανασκαφές, θα έχουμε αποκτήσει πληρέστερη εικόνα.

Τμήμα από τις αρχαϊκές/πρώιμες κλασικές επιγραφές που εντοπίζονται σε διάφορα σημεία της αρχαίας Ελεύθερνας.

Ένας κατεξοχήν χώρος σιωπής, όπως η νεκρόπολη, μιλά εύγλωττα για όλο το φάσμα της ζωής της αρχαίας Ελεύθερνας στην πρώιμη φάση της, αυτή που συμπίπτει με ένα μεγάλο μέρος δημιουργίας, προφορικής διάδοσης και, τέλος, σύνθεσης και καταγραφής των ομηρικών επών (9ος-6ος αι. π.Χ.). Η νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, με το παράδειγμα της ταφικής πυράς του αριστοκράτη-πολεμιστή με τον σφαγμένο αιχμάλωτο, αποτελεί, όσο γνωρίζουμε έως σήμερα, τη μοναδική απόδειξη της αλήθειας στην περιγραφή της ταφικής πυράς του Πατρόκλου στη ραψωδία Ψ της *Ιλιάδας*, ιδιαίτερα στο σημείο της σφαγής των δώδεκα Τρώων μπροστά στην ταφική πυρά, ως γέρας του θανόντος, συμβάλλοντας έτσι στον τερματισμό της διαμάχης μεταξύ Πλάτωνα και Αριστοτέλη, καθώς το εύρημα της Ελεύθερνας γέρνει την πλάστιγγα υπέρ του δευτέρου. Κατά πόσον δηλαδή το έπος δεν αφηγείται ποιητικές υπερβολές αλλά εμπεριέχει και πραγματικότητες. Συνάμα, συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο φαίνεται να έχουν συντεθεί τα έπη, αποτελούμενα από διαφορετικούς πυρήνες (*sagas*) που ενώθηκαν από τις διηγήσεις ραψωδών, οι οποίοι προσήρχοντο από διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου σε πανελλήνιες γιορτές ή πανηγύρεις κατά τόπους και χρονικά διαστήματα, όπου και διηγούνταν ο καθένας τα δικά του ποιητικά μέρη. Στην προκειμένη περίπτωση δηλαδή δεν είναι άμοιρο σημασίας το γεγονός ότι, ενώ στην *Ιλιάδα* συνήθως πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν ο Αχιλλέας, ο Αγαμέμνων ή ο Οδυσσεύς, στην ταφική πυρά του Πατρόκλου πρωταγωνιστούν δύο Κρητικοί: ο Ιδομενέας (το μένος της Ίδης, ο αντρειωμένος του Ψηλορείτη) και ο Μηριόνης. Αυτοί γνωρίζουν τα σχετικά με την κατασκευή της πυράς καθώς και το ταφικό τελετουργικό τυπικό για να το πράξουν στην Ίδη της Τροίας, από τη γνώση τους στην Ίδη της Κρήτης, στους βορειοδυτικούς πρόποδες της οποίας βρίσκεται η Ελεύθερνα.²⁷⁷

Επομένως, ο πυρήνας της διήγησης για την κατασκευή και το τελετουργικό ταφικό της συγκεκριμένης πυράς, της διήγησης για τις προσφορές και, ακόμα, για την εκτέλεση των αιχμαλώτων φαίνεται να έχει κρητική καταγωγή, καθώς η χρονολόγηση της ταφικής πυράς της Ελεύθερνας ανάμεσα στα 730-700 π.Χ., δηλαδή πολύ πριν από την τελική σύνθεση και καταγραφή των επών, καταδεικνύει ότι δεν πρόκειται εδώ για μια πράξη μίμησης, που προήλθε από την ανάγνωση των επών, αλλά αποτελεί έναν από τους πυρήνες (*sagas*) της σύνθεσης της *Ιλιάδας*, όπως αντιστοίχως, υποθέτω, μεσσηνιακή καταγωγή θα είχε η διήγηση για το περίφημο ποτήρι του Νέστορα.

Ο πλούτος των ευρημάτων της νεκρόπολης, των κτερισμάτων των πολεμιστών, των ιερειών και γενικότερα των ανθρώπων υψηλού κύρους (κοινωνικού και οικονομικού), σε συνδυασμό με τις ανθρωπολογικές μελέτες, δημιουργεί εναργείς εικόνες της κοινωνίας της Ελεύθερνας στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ηλικίες, ασθένειες, καθημερινές καταπονήσεις, συγγένειες, αιτίες και λόγοι θανάτου, ένας ολόκληρος κόσμος ξεπηδά από τη μελέτη των οστών, ξηρών ή αποτεφρωμένων. Μια πρώτη εξέταση και δημοσίευση των καμένων οστών από τα τεφροδόχα αγγεία του τάφου A1K1 των πολεμιστών, καθώς και άλλες μελέτες οστών της νεκρόπολης από τον Α. Αγελαράκη,²⁷⁸ τους συνεργάτες και τους φοιτητές του, έχει καταδείξει συγγένειες, όπως π.χ. την κοινή γραμμή συγγένειας (*matrilineage*) των γυναικών που θάφτηκαν μέσα στην «αλυσίδα» των πίθων στη βόρεια πλευρά της ανεσκαμμένης σήμερα νεκρόπολης, όπου για γενιές ολόκληρες θάπτονταν στους τεράστιους πίθους «γιαγιάδες, μανάδες, κόρες, εγγονές, αδελφές, ξαδελφές, θείες» με κοινά κληρονομικά χαρακτηριστικά, μαζί με τμήματα του υλικού τους πλούτου ως κτερίσματα. Έχει, επίσης, γίνει λόγος για τις ασθένειες ενοίκων της νεκρόπολης στη διάρκεια της ζωής τους ή για τις αιτίες θανάτου, λ.χ. θάνατος στη γέννα, θάνατος από τραυματισμούς κλπ. Κυρίως, γίνεται λόγος για τις καθημερινές καταπονήσεις τους,

Εξαιρετικά σπάνιο εύρημα 2.700 χρόνων. Απανθρακωμένο σταφύλι που βρέθηκε στον τύμβο του χώματος και του βοτσαλόστρωτου της περίφημης ταφικής πυράς του πολεμιστή. 720-700 π.Χ.

εάν λ.χ. ακόμα και μια αρχόντισσα εργαζόταν με τα χέρια στον αργαλειό, εάν κάποια άλλη γυναίκα ήταν κεραμίστρια,²⁷⁹ εάν το ανάγλυφο των οστών στα χέρια ή τα πόδια των ανδρών καταδεικνύει τη ρωμαλεότητά τους, το ότι ανεβοκατέβαιναν βουνά ή ίππευαν και αφίππευαν μια ζωή.

Το ίδιο ισχύει και για τα αποτελέσματα σχετικά με τις διατροφικές και βιοτικές τους συνήθειες.²⁸⁰ Δεν είναι μόνον οι ίδιες οι τροφές που μπορούν να ανιχνευθούν, λ.χ. στα δόντια ενός νεκρού, αλλά και τα υλικά κατάλοιπα, όπως οι ελιές, τα σύκα, τα σταφύλια, υγρές ή στερεές τροφές που περιείχαν τα αγγεία και περιμένουμε την ανάλυσή τους με τη μέθοδο *Gas chromatography*. Το ίδιο ισχύει και για τα αρωματοδόχα αγγεία, ακόμα και τα θυμιατήρια, τα λυχνάρια και τα υποστατά, καθώς και για όσα αγγεία ίσως περιείχαν φαρμακευτικές ουσίες. Να ανιχνεύσουμε δηλαδή προϊόντα που χρησιμοποιούσαν για να αρωματίσουν το σώμα τους, άλλα για να γιατρέψουν τον ανθρώπινο πόνο, άλλα για να θυμιάσουν τους θεούς των και άλλα για να φωτίσουν τις ασέληνες νύχτες τους. Ένας κόσμος ζωής ολόκληρος. Ακόμα και αγγεία ή αντικείμενα για χρήση φαγητού και ποτού: κρατήρες για την ανάμειξη του οίνου με νερό για να γίνει κρασί (κεράννυμι = αναμειγνύω, εξ ου και κρασί, κρατήρ, το αγγείο μέσα στο οποίο γινόταν η ανάμειξη οίνου και νερού), κύπελλα πόσης, αγγεία τροφής (λεκανίδες, πινάκια κ.ά.), σιδερένιες σουβλές (οβελοί) για το ψήσιμο του κοπτού κρέατος (σουβλάκια δηλαδή).

ΕΠΑΝΩ: Πεντάδα οβελών, «πεμπώβολα» κατά τον Όμηρο, 9ος αι. π.Χ.
ΚΑΤΩ: Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών σε σχήμα «πλοίου» με σιδερένιους κυλινδρικούς οβελούς επ' αυτού.

Πήλινος αρχαϊκός (;)
πεσσός (ζάρι).

Επιπλέον, μεγάλοι χάλκινοι λέβητες, άλλοι για το βράσιμο τροφών, άλλοι για βράσιμο ύδατος και καθαρισμό σωμάτων, ζωντανών ή νεκρών, δεν έχει σημασία. Κύκλος ζωής και κύκλος χρήσης. Ωστόσο, αυτός ο υλικός πλούτος από πηλό, λίθο (απλό, πολύτιμο ή ημιπολύτιμο), μέταλλο (χρυσό, άργυρο, χαλκό, σίδηρο), γυαλί και φαγεντιανή, ελεφαντόδοντο ή οτιδήποτε άλλο, πέραν της κατεργασίας, της διαμόρφωσης, του σχήματος ή της χρήσης τους, φανερώνει τις εμπορικές σχέσεις της Ελεύθερας –άμεσες ή έμμεσες– με μακρινότερες περιοχές και κέντρα παραγωγής των προϊόντων αυτών, όπως η Αττική, η Πελοπόννησος, η Κόρινθος, η Εύβοια (;), οι Κυκλάδες, η Δωδεκάνησος (κυρίως η Ρόδος και η Κως), η Μικρά Ασία, η Κύπρος, η Φοινίκη, η Αίγυπτος... ή, ενδεχομένως, η μακρινή Ετρουρία ή και βορειότερα, τουλάχιστον η αρχική ύλη, το ήλεκτρο (κεχριμπάρι). Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις ακόμα και η μακροσκοπική και μικροσκοπική ανάλυση του υλικού, π.χ. του πηλού, φανερώνει πιο συγκεκριμένους τόπους προέλευσης, όπως λ.χ. ένα ληκύθιο από την περιοχή μεταξύ Άκκο και Τύρου (σημερινό Β. Ισραήλ και Ν. Λίβανος).²⁸¹ Αλλά και αρκετά από τα χάλκινα αγγεία –κυρίως οι φιάλες– γνωρίζουμε ότι προέρχονται ή εμπνέονται από κέντρα όπως η Φρυγία της Μ. Ασίας, η Κύπρος, η Συροπαλαιστινιακή ακτή, η Φοινίκη, η Αίγυπτος...

Μια ιδέα για την καθημερινή ζωή, τα έθιμα, τη διασκέδαση, αλλά και τη θέση των κατόχων τους στην κοινωνία της εκάστοτε εποχής μάς δίδουν και τα αντικείμενα, όπως τα ξίφη και οι αιχμές σιδερένιων δοράτων για τον πόλεμο, ο μεγάλος πήλινος κύβος (ζάρι), να ρίχνει «ντόρτια ή εξάρεις» τότε όπως και τώρα, διασκέδαση ανδρική, όπως φαίνεται και από τον περίφημο αμφορέα του Εξηκία με τον Αχιλλέα και τον Αίαντα. Οι πήλινες αγνύθες και τα σφονδύλια, από την άλλη, φανερώνουν την απασχόληση των γυναικών. Κομψές περόνες από ελεφαντόδοντο ή οστό, πέραν αυτών από χρυσό ή ασήμι, που είδαμε ήδη, αποτελούν εξαιρετικά δείγματα κόσμησης και συγχρόνως βοηθητικά της ένδυσης κυρίως γυναικών. Τα κομμάτια μιας χάλκινης λεκάνης με λαβές που διακοσμούνται με τοξωτές πλεξίδες, οι οποίες φέρουν άνθη λωτού στο επάνω άκρο, συγκρίνονται πολύ καλά με ανάλογα παραδείγματα από την Παλαίπαφο (Σκάλες) της Κύπρου,²⁸² όπως άλλωστε και μια πρόσφατα ανευρεθείσα χάλκινη αρύταινα (κουτάλα) που φέρνει στον νου ανάλογα παραδείγματα από τον ίδιο τόπο, χρονολογούμενα στον 11ο-10ο αιώνα π.Χ.²⁸³ Τόσον η λεκάνη όσον και η αρύταινα της Ελεύθερας φαίνεται να ανήκουν στα υστερότερα παραδείγματα του κυπριακού αυτού εργαστηρίου. Βέβαια, θα πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι τέτοιου είδους μεγάλα και πολύτιμα μετάλλινα αντικείμενα εισαγωγής (που ενδέχεται να έφθασαν στην Ελεύθερνα και ως προίκα) θα μπορούσαν να περνούν από γενιά σε γενιά ως κληρονομιά. Επομένως, η χρονολογία κατασκευής τους ίσως δεν έχει σχέση με τη χρονολογία της καύσης ή της ταφής, στις οποίες τα παραδείγματα της Ελεύθερας τοποθετήθηκαν αντιστοίχως ως κτερίσματα (9ος/8ος αιώνας π.Χ.)²⁸⁴

Τα κοσμήματα, όπως π.χ. οι χρυσοί ρόδακες αλλά, κυρίως, τα περιδέραια (τόσον αυτό με τις χάντρες από χρυσό και ορεία κρύσταλλο όσον και αυτό με τα εναλλασσόμενα κεφαλάκια και τα χρυσά άνθη) δηλώνουν αφ' ενός τον πλούτο, αφ' ετέρου την υψηλή θέση των γυναικών κατόχων τους στην κοινωνία της εποχής. Τα ορθογωνίου σχήματος χρυσά ελάσματα, με τις απεικονίσεις των θεοτήτων, μπορεί να είναι κρητικά, ωστόσο υπάρχουν άλλα των οποίων οι ομοιότητες χρήζουν περαιτέρω έρευνας για τον τόπο παραγωγής τους. Όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, η διακίνηση ανάλογων κοσμημάτων για μεγάλο,

Τμήμα λίθινης υστεροαρχαϊκής βουστροφηδόν επιγραφής.

Στην τέταρτη σειρά αναφορά σε ξένους (...το κσεν...). Γνωστό το αξίωμα του «κόσμου των ξένων» τόσο από την αρχαία Ελεύθερνα όσο και από άλλες πόλεις της Κρήτης, δηλαδή του αξιωματούχου που εποπτεύει και ασχολείται με τους ξένους της πόλης.

όπως φαίνεται, χρονικό διάστημα, καθώς και η συμβολή της στη συζήτηση και την ερμηνεία ζητημάτων καλλιτεχνικών ανταλλαγών και σχέσεων της Κρήτης, και ειδικά της Ελεύθερνας, με ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα με τη Μ. Ασία, την Κύπρο, τη Συροπαλαιστινιακή ακτή και τη Βόρεια Συρία –γεγονός που ενισχύεται και από τις εισαγωγές ή τις εμπνεύσεις σε χάλκινα αγγεία και κυρίως φιάλες, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω– είναι ένα τεράστιο ενδιαφέρον κεφάλαιο. Η προέλευση του χρυσού εκτός Κρήτης θεωρείται βέβαιη. Μολαταύτα η επεξεργασία τόσο του χρυσού όσο και της ορείας κρυστάλλου δεν μπορούν να αποκλείσουν την Κρήτη ως τόπο παραγωγής ορισμένων από τα κοσμήματα. Τίθενται, ωστόσο, ζητήματα θεματικά, εικονογραφικά και άλλα που σχετίζονται και με χώρες της ανατολικής Μεσογείου (Κύπρος, Βόρεια Συρία) ως χώρες παραγωγής ή έμπνευσης ανάλογων κοσμημάτων.²⁸⁵

Εκατοντάδες χάντρες από φαγεντιανή σε διάφορα χρώματα και μεγέθη ίσως να μην ανήκαν σε κάποιο περιδέραιο αλλά, πιθανότατα, να ήταν κεντημένες πάνω σε ένα ύφασμα ως επιστήθιο κόσμημα (*pectoral*), όπως λ.χ. στις γυναικείες μορφές ορισμένων στηλών του Πρινιά, ή σε ένα είδος πουγκιού, όπως είναι γνωστό από ανάλογα παραδείγματα από τη Συρία.²⁸⁶ Άλλοτε το ταξίδι των εισαγωγών είναι πολύ πιο πολύπλοκο και γοητευτικό από ό,τι μπορεί να φανταστεί κανείς, καθώς αμφορόσχημα εφυαλωμένα αγγεία, που μοιάζουν πολύ μεταξύ τους, ανακαλύπτονται και στην περιοχή της Βόρειας Συρίας, την Κύπρο, τη Ρόδο, την Ελεύθερνα, ακόμα και στο Ponte Cagniano της Ιταλίας.²⁸⁷ Το ανάλογο συμβαίνει και με το ταξίδι των γεωμετρικών και αρχαϊκών κυπριακών οinoχοών που ξεκινά από την Κύπρο και ταξιδεύουν προς την Ανατολή (Συρία, Ιντλίμπ) και προς τη Δύση (Δωδεκάνησα και Κρήτη).

Προς την κατεύθυνση της Ανατολής ή της Αιγύπτου οδηγεί και η ανεύρεση τεσσάρων κεφαλών από ελεφαντόδοντο. Το πρωτογενές υλικό προέρχεται από την Ασία ή την Αφρική. Τα κεφαλάκια δεν μοιάζει να έχουν σχέση με το λακωνικό εργαστήριο, ούτε με «ιωνικά» έργα, όπως αυτά είναι γνωστά από τα δελφικά σύνολα των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. Κατά τη γνώμη μου βρίσκονται τεχνοτροπικά πιο κοντά σε ελεφάντινα ή ξύλινα έργα από τη Σάμο και την Ιωνία, που έχουν κατά καιρούς συνδεθεί με κρητικά εργαστήρια.²⁸⁸

Φυσικά, σε αυτές τις λίγες γραμμές δεν εξαντλούνται όλα τα παραδείγματα της μεγάλης γεωγραφικής έκτασης που περιλαμβάνει τις χώρες παραγωγής των προϊόντων που αναφέρθηκαν πιο πάνω, και δεκάδες άλλες που παραλείπονται εδώ, και η οποία μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως: ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ναυτικής δύναμης της Ελεύθερνας, και μάλιστα όχι πάντα με εμπορικό στόλο (εννοώ, μπορεί και πειρατικό), ως αποτέλεσμα της ύπαρξης λιμενικών εγκαταστάσεων και διευκολύνσεων με ικανούς δασμούς για τους εμπορικούς στόλους άλλων εμπορικών κέντρων, πόλεων ή περιοχών, και μάλιστα κατά εποχές, όπως π.χ. της Κύπρου, της Φοινίκης, της Ρόδου, της Μιλήτου, της Αθήνας, της Εύβοιας και των Κυκλάδων, της Κορίνθου κλπ. Ή, τέλος, ως αποτέλεσμα της εμπορικής δραστηριότητας της Ελεύθερνας με άλλες «μεσολαβητικές» πόλεις και περιοχές του νησιού, οι οποίες είχαν άμεσες εμπορικές σχέσεις με τις παραπάνω περιοχές.

Συνδυασμοί, βεβαίως, των παραπάνω υποθέσεων δεν μπορούν με κανέναν τρόπο να αποκλειστούν, όπως, επίσης, μεμονωμένες περιπτώσεις απόκτησης των αντικειμένων αυτών από Ελευθηναίους που μπορεί να είχαν οποιοδήποτε είδους σχέσεις με το «εξωτερικό». Θα μπορούσε π.χ. να σκεφθεί κανείς διαπροσωπικές σχέσεις (φιλίας, γάμου κλπ.) και ανταλλαγές δώρων επιφανών αριστοκρατικών οικογενειών της Ελεύθερνας με τις παραπάνω περιοχές, και ιδιαίτερα με την Κύπρο ή τη Φοινίκη, Ελευθηναίους που συμμετείχαν ως μισθοφόροι σε αυλές ηγεμόνων στις περιοχές της Λυκίας, της Κιλικίας, της Β. Συρίας ή της Συροπαλαιστίνης και της Αιγύπτου.²⁸⁹ Ορισμένα πολύτιμα αντικείμενα θα μπορούσαν να είχαν έλθει στην κατοχή Ελευθηναίων ως λεία από κατακτήσεις γειτονικών πόλεων, που είχαν αποκτήσει τέτοιο πλούτο, ή ακόμα από την παρουσία ξένων που, για οποιουδήποτε λόγους, έζησαν και πέθαναν σε αυτή την πόλη (όπως μάλλον αποδεικνύεται από την παρουσία των φοινικικών όρων-σημάτων²⁹⁰ ή από την παρουσία και χρήση φοινικικού γράμματος στις αρχαϊκές επιγραφές της Ελεύθερνας ή της Αξού²⁹¹), για να αρκεστεί κανείς σε μία μονάχα σειρά λογικών συλλογισμών.

Η διαχρονική σειρά, ωστόσο, παραπέμπει κυρίως σε εμπορική δραστηριότητα και σε μια εξαιρετική κινητικότητα στην περιοχή. Είτε αυτή διεξαγόταν αμέσως είτε εμμέσως από τους Ελευθηναίους, τίθεται το ερώτημα τι είδους προϊόντα εξαγόταν από την επικράτεια της πόλης που είχαν τέτοια ανταλλακτική αξία, ώστε να εισάγονται πολύτιμα είδη και υλικά (κοσμήματα από πολύτιμο μέταλλο, χάλκινα σκεύη, έργα μικροτεχνίας ελεφαντοστού κλπ.) –αν, φυσικά, ερμηνεύεται σήμερα ορθά ο όρος πολύτιμο, για τις κοινωνίες των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, τουλάχιστον στην ανατολική Μεσόγειο. Γιατί πολύτιμο θα μπορούσε να είναι όχι μόνον κάποιο από τα παραπάνω προϊόντα αλλά επίσης και καθετί εξωτικό, καθετί που ελλείπει ή είναι σπάνιο σε μια κοινωνία, καθετί ξένο, παράξενο ή περίεργο, το οποίο ανταλλασσόμενο (ή δωρούμενο) θα είχε για τα δύο μέρη της αγοραπωλησίας (ή της ανταλλαγής δώρων) ανάλογη αξία.

Το ερώτημα γίνεται πιο ουσιαστικό, αν σκεφθεί κανείς ότι πρόκειται για κοινωνίες που δεν στήριζαν τις συναλλαγές τους σε νομίσματα, τουλάχιστον κατά τη Γεωμετρική Περίοδο και, για την Κρήτη –και επομένως για την Ελεύθερνα– ίσως και καθ' όλη τη διάρκεια της Αρχαϊκής Περιόδου, τουλάχιστον έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Επομένως, η νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας με τα κάθε λογής ευρήματά της, μολοντί χώρος σιωπής, μιλά εύγλωττα για κάθε είδος σχέσεων των κατοίκων της με άλλες περιοχές της Κρήτης, του Αιγαίου και του ευρύτερου χώρου της Ανατολικής και εν μέρει της Κεντρικής Μεσογείου, για ένα κομμάτι της ζωής των ανθρώπων.

Πήλινος πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος. 7ος αι. π.Χ.

Πήλινος αττικός αμφορέας. Τέλη 9ου αι. π.Χ. (830-810 π.Χ.).

Πήλινος αμφορέας κυκλαδικού (παριανού) εργαστηρίου. Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ. (700-690 π.Χ.).
Το αγγείο αυτό, όπως και ο θηραϊκός στάμνος της σελ. 302, φανερώνει τους στενούς δεσμούς της Κρήτης και της Ελεύθερας με τις Κυκλάδες και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, ιδιαίτερα δε κατά τον 8ο και τον 7ο αι. π.Χ.

Πήλινη λεκανίς. Στην επιφάνεια έδρασης φέρει έκτυπη διακόσμηση μεγάλου σταυρού του οποίου οι κεραιές κοσμούνται με τρέχουσα σπείρα, τα δε τεταρτοσφαίρια με φύλλα. Η διακόσμηση του σταυρού φέρνει στον νου την αντίστοιχη κοσμήματος από τους τάφους της Φορτέτσας Ηρακλείου (κάτω). Τέλη 9ου/αρχές 8ου αι. π.Χ. (810/780 π.Χ.).

Πήλινη τρίλοβη οινοχόη από τη δυτική Μ. Ασία - Φρυγία (:), 8ος αι. π.Χ.

Πήλινη οινοχόη ανατολικο-αιγαιακού εργαστηρίου. (Κως, Ρόδος;). Β' μισό του 8ου αι. π.Χ.

Πήλινη οινόχρηστη Πρώιμου Ρυθμού των Αιγάρων, εισηγμένη από το νοτιοανατολικό Αιγαίο (ίσως από τη Μίλητο).
Περίπου μέσα του 7ου αι. π.Χ. (660/650 π.Χ.).

Πήλινα κυπροφοινικικά και φοινικικά ληκύθια. Το κάτω δεξιά, ύστερα από μακροσκοπική ανάλυση του πηλού του, φαίνεται να προέρχεται από την περιοχή. Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ.

*Πήλινες κυπριακές οινοχόες, μαύρο επί κόκκινου, BOR I-II (III-IV), με ομόκεντρους κύκλους. 8ος αι. π.Χ.
Για το ταξίδι τους από την Κύπρο προς το Αιγαίο και την Κρήτη (βλ. σελ. 278-279, Διηγήματα).*

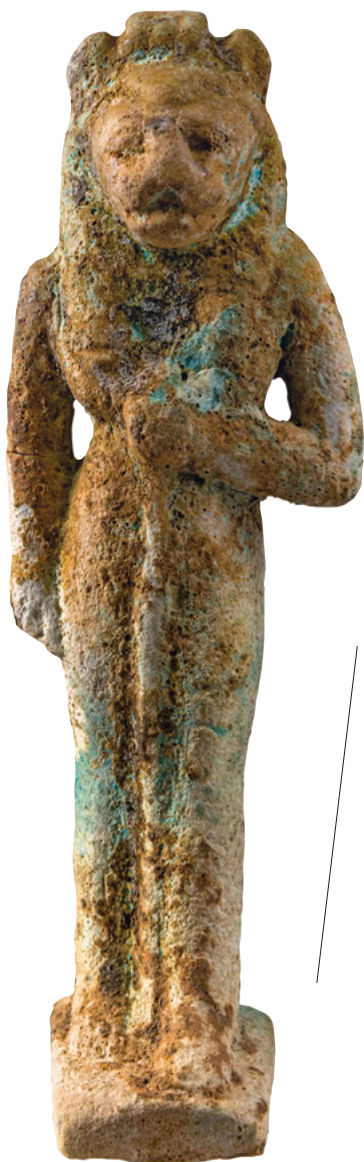

Μικρή γυναικεία (;) κεφαλή από ήλεκτρο (κεχριμπάρι).
8ος/7ος αι. π.Χ.

Οστέινη κεφαλή περόνης (;). Α' μισό του 7ου αι. π. Χ.

Πρόκειται για αριστούργημα μικροτεχνίας. Δαιδαλική γυναικεία θεότητα με πόλο και όρθιος λέων που στρέφει την κεφαλή του προς τα πίσω, ακουμπώντας τα πρόσθια πόδια του επί του πόλου και επί του πίσω τμήματος της κεφαλής και των ώμων της θεάς.

Περίπλο της αιγυπτιακής
θεότητας Sekhmet. 8ος αι. π.Χ.

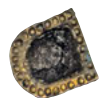
Υάλινο ληκύθιο σε σχήμα ροδιού.
7ος (;) αι. π.Χ.

Άωτο ληκύθιο από φαγεντιανή (;). 8ος/7ος αι. π.Χ.

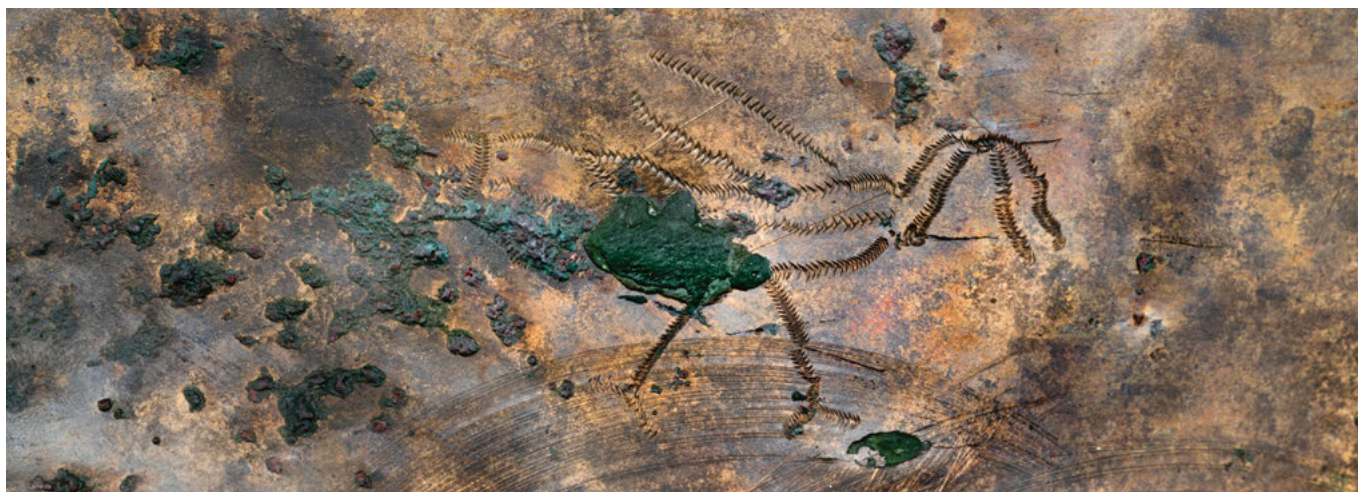
Χρυσοί ρόδακες. 7ος αι. π.Χ.

Περιδέραιο ή διάδημα από ρόδακες και πλακίδια με δαιδαλική κεφαλή (χρυσός και επιχρυσωμένος άργυρος). 7ος αι. π.Χ.

Τοξωτή πόρπη από οστό και χαλκό, που ομοιάζει με ανάλογες ετρουσκικές. Ενδεχομένως στα κενά υπήρχε ήλεκτρο (κεχριμπάρι).
Ύστερος 8ος/7ος αι. π.Χ.

Λεπτομέρεια της γραμμικής εγχάρακτης διακόσμησης του πτηνού από το εσωτερικό της φιάλης κάτω.

Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη με αβαθή εγχάρακτη διακόσμηση (πετεινού;) στο εσωτερικό της. 730-700 π.Χ

Χάλκινη φιάλη με ανάγλυφη διακόσμηση στο εσωτερικό της. Εξαιρετικό δείγμα μεταλλοτεχνίας του ύστερου 8ου αι. π.Χ. με «καταπεπτωκότα» θέματα και στοιχεία από προγενέστερες περιόδους. Στο κέντρο πολύφυλλος ρόδακας, η εσωτερική ζωφόρος με ταύρους και λέοντες. Στην εξωτερική ζωφόρο σκηνές κυνηγιού με γονατιστούς τοξότες, λέοντες που επιτίθενται σε αιγάγρους και άλλα ζώα, καθώς και «προσγείωση» γρύπα σε δύο τμήματα που διαχωρίζονται από φυτικά μοτίβα και κοσμήματα κυπροαιγυπτιακής έμπνευσης.

Λεπτομέρειες από το εσωτερικό της χάλκινης φιάλης (σελ. 249) και σχεδιαστική της αποτύπωση (αριστερά). Διακρίνονται καθαρά τόσο οι γονατιστοί τοξότες, που έχουν εγκλωβίσει ανάμεσά τους λέοντα, όσον και το σαν τεντωμένη χορδή σώμα του λέοντος δεξιά, σε επιθετικό καλπασμό εναντίον γενειοφόρου κερασφόρου αιγάγρου που προσπαθεί να ξεφύγει εις μάτην, στρέφοντας την κεφαλή προς τον διώκτη του.

Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Υπάρχουν δεκάδες, ή μάλλον εκατοντάδες, σωστικές και συστηματικές ανασκαφικές έρευνες σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, τα Ελληνικά Πανεπιστήμια και τις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές που δραστηριοποιούνται στη χώρα μας. Ορισμένες δεν δημοσιεύονται και ξεχνιούνται. Άλλες δημοσιεύονται μερικώς ή πλήρως, αλλά οι ανεσκαμμένοι χώροι με την πάροδο του χρόνου δεν είναι πλέον ορατοί, επομένως ουσιαστικά δεν υπάρχουν, τουλάχιστον για το ευρύ κοινό. Τέλος, ορισμένες ανασκαφές μπορεί να υπάρχουν χωρικά ή ως αποτέλεσμα μέσα από τα κινητά τους ευρήματα, τα τελευταία όμως είναι θαμμένα στις αποθήκες των μουσείων, αναμένοντας μια δεύτερη ανάδυση μέσα από αυτές.

Για την Κρήτη, με μια ιστορία ανασκαφών μεγαλύτερη του αιώνα, είναι φυσικό να υπάρχουν όλων των ειδών αντιμετώπισεις σαν αυτές που προαναφέρθηκαν.

Η Κνωσός –και εννοώ το ανάκτορό της–, παρά τις κριτικές, τις διαφωνίες ή τις διαφορετικές απόψεις, ολοκληρώθηκε ανασκαφικά νωρίς μέσα στον 20ό αιώνα. Προστατεύθηκαν οι αρχαιότητες, στον βαθμό του δυνατού, τα κινητά ευρήματα επίσης, και όχι μόνον από το ανάκτορο αλλά και κάποια από την πόλη και την επικράτειά της κόσμησαν και κοσμούν το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου στην παλαιά και την πιο πρόσφατη σημερινή μορφή του. Ο χώρος του ανακτόρου περιφράχθηκε, έγινε επισκέψιμος και, όπως όλα, άρχισε να έχει τα προβλήματά του: προβλήματα οικιστικά ακριβώς απέναντί του, προβλήματα χαρακτηρισμού και ορίων της ευρύτερης περιοχής της πόλης, των νεκροταφείων της, προβλήματα Ζωνών Α και Β, που μόλις πρόσφατα λύθηκαν, καθώς και προβλήματα φύλαξης, αλλά και φθοράς, ενός από τους μεγαλύτερους επισκέψιμους χώρους της Ελλάδας. Ακόμα και ο μεγάλος αριθμός των επισκεπτών, οι διαδρομές εντός του περιφραγμένου χώρου, οι πωλήσεις των εισιτηρίων εισόδου αποτελούν ακόμα και σήμερα ζητήματα που αναζητούν ολοένα και καλύτερες λύσεις.

Έχοντας όλα τα παραπάνω υπόψη, θεώρησα ότι η ανασκαφή του Πανεπιστημίου Κρήτης στην Ελεύθερνα δεν έπρεπε, και για τη σπουδαιότητά της και για το ίδιο το τεράστιο ανασκαφικό έργο που συντελέστηκε και εξακολουθεί να συντελείται,²⁹² να παραμείνει μόνον εκπαιδευτική, να συμβάλει δηλαδή στην εκπαίδευση των φοιτητών στην ανασκαφή ως πρακτική άσκηση και γνώση των εκκολαπτόμενων αρχαιολόγων, ούτε μόνον στην επιστημονική γνώση πολλών συγγενικών κλάδων με την Αρχαιολογία. Ούτε, τέλος,

Το τριβαθμιδωτό στέγαστρο της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, τοποσημο σήμερα του αρχαιολογικού χώρου. Οι βαθμίδες του ακολουθούν το καμπύλο σχήμα του λόφου της αρχαίας Ελεύθερνας, ενώ τα φύλλα χαλκού που προστατεύουν τη νεκρόπολη, ανακαλούν στη μνήμη τις χάλκινες ασπίδες των δαιμόνων Κουρήτων. «Με χάλκινες ασπίδες ασπίζονται τα οστά των προγόνων, να διαφύγουν τη μανία του Κρόνου, δηλαδή του πανδαμάτορα Χρόνου που καταβροχθίζει τα παιδιά του: θνητούς και αθανάτους αδιακρίτως».

να μείνει γνωστή μόνο μεταξύ των ανθρώπων που αγαπούν την Αρχαιολογία και τον πολιτισμό. Η Αρχαιολογία και τα αποτελέσματά της, εκτός από επιστήμη, είναι ή πρέπει να είναι δημόσιο αγαθό. Να συνδέεται δηλαδή με την κοινωνία, με τους ανθρώπους, Έλληνες και ξένους, οποιουδήποτε φύλου, ηλικίας, μορφωτικού ή οικονομικού επιπέδου, να είναι κομμάτι της ταυτότητας και του πολιτισμού ενός λαού, και να έχει, όπου δει, πρακτικό αντίκρισμα, να αποτελεί και κομμάτι της διά βίου μάθησης και γνώσης *εσαεί* αλλά και μέρος ήπιας ανάπτυξης. Άλλωστε, το Πανεπιστήμιο δεν έχει ως μόνο ρόλο την παραγωγή γνώσης αλλά, ως απότοκο, τη σύνδεση αυτής της γνώσης με την κοινωνία, προς όφελος της τελευταίας.

Έτσι, ήδη από το 1986 ξεκίνησε η δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών από όλους τους ανασκαφικούς τομείς, με δημοσιεύσεις άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά, σε εθνικά και διεθνή συνέδρια, με δημοσιεύσεις βιβλίων και μονογραφιών, με παρουσιάσεις και εργασίες φοιτητών και νεαρών συναδέλφων σε μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές που συνεχίστηκαν και συνεχίζονται. Η παραγωγή γνώσης από την ανασκαφή και το έργο της Ελεύθερνας υπήρξε και συνεχίζει να είναι εξαιρετικά μεγάλη και με συμμετοχή συναδέλφων από την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό όχι μόνο στον τομέα της Αρχαιολογίας αλλά και της Ανθρωπολογίας, φυσικής και πολιτισμικής, της Παλαιοδημογραφίας και των *forensics*, της Ζωοαρχαιολογίας, της Παλαιοβοτανολογίας, της Αρχιτεκτονικής, της Επιγραφικής, της Ιστορίας...²⁹³

Πέραν, όμως, του επιστημονικού χώρου, προσπάθησα ήδη από το 1990/1991 να γίνει γνωστή η Ελεύθερνα και ο χώρος της στο ευρύτερο κοινό από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (εφημερίδες, περιοδικά, ραδιόφωνα, τηλεοράσεις, πιο πρόσφατα και με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κλπ.) τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, ιδιαίτερα για τα ευρήματα της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας. Και τούτο λόγω της σπουδαιότητάς τους και της σύνδεσής τους με τα ομηρικά έπη και ειδικότερα με τα ταφικά έθιμα και την ταφική πυρά του Πατρόκλου στη ραψωδία Ψ της *Ιλιάδας*, τελικά για την απόδειξη της αλήθειας του Ομήρου που συμβάλλει στη λύση του ομηρικού ζητήματος,²⁹⁴ όπως ήδη έχει γραφεί εδώ.²⁹⁵ Στο κατά πόσον δηλαδή ο Όμηρος διηγείται την αλήθεια και δεν πρόκειται για ποιητική υπερβολή, διαμάχη που άρχισε ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. μεταξύ του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές εκθέσεις για τη νεκρόπολη τόσο στην Κρήτη (Ρέθυμνο, 1993)²⁹⁶ όσο και στην Αθήνα (1994).²⁹⁷ Ακολούθησε μια τρίτη έκθεση για ολόκληρη την πόλη το 2004/2005, με τίτλο «Ελεύθερνα: πόλη, ακρόπολη, νεκρόπολη»,²⁹⁸ στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα, που σταθεροποιούσε πλέον τη θέση της αρχαίας πόλης στα μάτια των επισκεπτών από όλον τον κόσμο.

Συγχρόνως, ξεκίνησα με τους συνεργάτες μου την υλοποίηση του προγράμματος δημιουργίας του αρχαιολογικού πάρκου της Ελεύθερνας (το *Άλσος Ελευθερναίων*), με τις διαδρομές, τα μονοπάτια, τα ξυλόσκαλα, τις δενδροφυτεύσεις, τους σταθμούς μέσα στον αρχαιολογικό χώρο, τη δημιουργία σταθμών με τα καθιστικά, τις πινακίδες πληροφόρησης, το υπόγειο δίκτυο ηλεκτροδότησης προς τον χώρο της Ορθής Πέτρας, την ασφαλτόστρωση προς την Ορθή Πέτρα στα δυτικά και τον Κατσιβέλο στα ανατολικά, την τοποθέτηση υδατοδεξαμενών 20 τόνων περίπου, σε συνεργασία με την Πυροσβεστική Υπηρεσία Ρεθύμνου, για την πυροπροστασία στον χώρο. Και, φυσικά, με τη δημιουργία φυλακείων στη δυτική πλαγιά, στην Ποταμίδα, στην έμβαση προς τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, και την ανατολική στον Κατσιβέλο, στην έμβαση της αρχαίας πόλης. Περιφράχθηκαν ομοιόμορφα τα αγορασμένα αγροτεμάχια στη δυτική πλαγιά, στην

ακρόπολη επάνω στον λόφο του Πρινέ και στην ανατολική πλαγιά στην αρχαία πόλη και τη βασιλική του Κατσίβελου (πρακτική που συνεχίζεται έως και σήμερα για τους αγορασμένους από εμάς αγρούς προς ανασκαφή στην Αγία Ειρήνη και τον Άγιο Μάρκο). Και, τέλος, ολοκληρώθηκαν οι μελέτες και εγκρίθηκαν από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και το Υπουργείο Πολιτισμού (ΥΠΠΟ) για τη δημιουργία στεγάστρων τόσο πάνω από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας το 2006 όσο και πάνω από τη βασιλική του Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Ευφρατά) στον Κατσίβελο το 2007, αποτελώντας σήμερα πια τοπότητα προστασίας και ανάδειξης της αρχαίας πόλης.²⁹⁹ Η υλοποίηση των στεγαστρών πραγματοποιήθηκε από πόρους του Γ΄ ΚΠΣ της Περιφέρειας Κρήτης. Ιδιαίτερα έχει επαινεθεί το στέγαστρο της νεκρόπολης ως προς το σχήμα και το σκεπτικό του: όπως με χάλκινες ασπίδες προστάτευαν οι Κουρήτες τον Ύψιστο θεό, τον Δία, για να μην τον φάει ο Κρόνος (δηλαδή ο Πανδαμάτωρ Χρόνος, που καταβροχθίζει τα πάντα), έτσι και εμείς καλύψαμε με φύλλα χαλκού το τριπλό στέγαστρο της νεκρόπολης, ασπίζοντας και προστατεύοντας «τα οστά των προγόνων», και δημιουργώντας ουσιαστικά ένα «υπαίθριο» μουσείο.

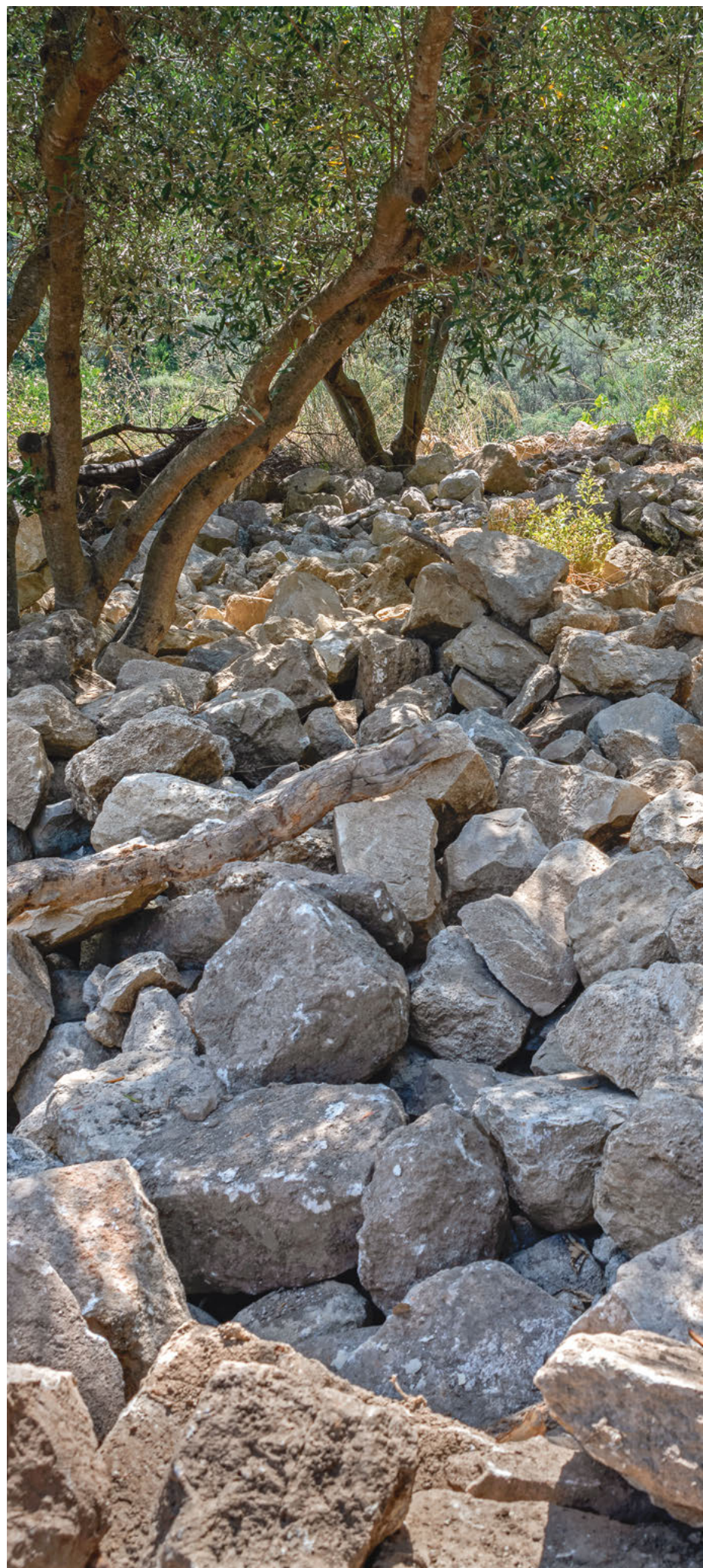
Η αναστήλωση του μεγάλου πεσσού στο μέσον της νεκρόπολης καθώς και η εν μέρει αναστήλωση του κενотаφίου-ιερού, του μνημείου 4Α του 680/670 π.Χ., που ουσιαστικά πρόκειται για το πρώτο μνημείο του «Αγνώστου Στρατιώτη» στην ευρωπαϊκή Ιστορία, πραγματοποιήθηκε το 2007/2008, με πόρους από το Interreg III και ιδιώτες. Δίνεται έτσι στους επισκέπτες η αίσθηση της καθ' ύψος διάστασης των μνημείων, χωρίς να προκαλείται αλλοίωση της ανασκαφικής εικόνας.

Η συνέχιση των ανασκαφών στον 21ο αιώνα, ιδιαίτερα στη νεκρόπολη, και η αποκάλυψη του τάφου των ιερείων-πριγκιπισσών έφερε την Ελεύθερνα στα TOP-10 του κόσμου το 2009/2010,³⁰⁰ μαζί με χώρες όπως η Αίγυπτος, η Ρωσία, το Ισραήλ, το Περού κ.ά. Μεγάλωσε έτσι η υποχρέωσή μας να προχωρήσουμε με σωστά βήματα στην ανάδυση, τη συντήρηση, την προστασία και την ανάδειξη τόσο της νεκρόπολης όσο και της πόλης. Προχώρησε η προετοιμασία και η ανασκαφή στην Αγία Ειρήνη, στα ανατολικά κεντρικά πρηνή του λόφου (προανασκαφικές έρευνες και ανασκαφικές τομές από το 2007 κ.εξ.). Στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας σημαντική υπήρξε η αποκάλυψη του τάφου Α1 (2011-2013), καθώς και άλλων χώρων γύρω και έξω από το στέγαστρο, που έφεραν στο φως τμήματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης και σε βαθύτερα στρώματα της ίδιας της νεκρόπολης. Η όλη εξέλιξη συμβάδιζε με τις προσπάθειές μου για τελικό καθορισμό του αρχαιολογικού χώρου, των Ζωνών Προστασίας Α και Β, που ευοδώθηκαν με τις σχετικές δημοσιεύσεις των Νόμων (ΦΕΚ 96/28.3.2012 και ΦΕΚ 145/30.4.2012). Έτσι, οι παλαιότερες σημειακές κηρύξεις του αρχαιολογικού χώρου και προστασίας του ιστορικού και φυσικού κάλλους τοπίου της αρχαίας Ελεύθερνας θεσμοθετήθηκαν πλήρως, τα δε όρια των Ζωνών Προστασίας οριοθετήθηκαν, και μάλιστα με ευρύτατη συναίνεση των κατοίκων και ιδιοκτητών των πέριξ κοινοτήτων. Η εξέλιξη αυτή όριζε έναν πρώτο κύκλο της ανάδυσης της αρχαίας πόλης και συγχρόνως σηματοδοτούσε την έναρξη άλλων προσπαθειών που είχαν ξεκινήσει ήδη μετά την ολοκλήρωση του Άλσους των Ελευθερναίων.

Από τη «σκοτεινή» περίοδο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και τον Όμηρο στη δυτική κλιτύ του λόφου Πρινέ, οι προσπάθειές μας επικεντρώθηκαν προσφάτως στην ανατολική κλιτύ, για μίαν ακόμα ανάδυση της πόλης της αρχαίας Ελεύθερνας στο κρίσιμο στάδιο των αλλαγών από την ελληνιστική στη ρωμαϊκή πόλη και, κυρίως, στο πέρασμα από τον παγανισμό στον Χριστιανισμό. Έτσι, προχώρησα με τους νέους συνεργάτες και φοιτητές μου στην αποκάλυψη των αρχαιοτήτων στις θέσεις Αγία Ειρήνη και Άγιος Μάρκος.

Αγοράστηκαν, πάλι με χορηγίες και δωρεές που εξασφαλίσαμε από Ιδρύματα, Οργανισμούς και ιδιώτες –όπως και τα περισσότερα άλλωστε αγροτεμάχια έως σήμερα–, οι ελαιώνες και τα αγροτεμάχια για την ανασκαφή των χώρων στις συγκεκριμένες θέσεις και, τύχη αγαθή, ανασκάπτουμε σήμερα δύο μεγάλα μνημεία: τις βασιλικές της Αγίας Ειρήνης και του Αγίου Μάρκου, με εξαιρετικά αποτελέσματα. Δεν αποκαλύπτονται μόνον τα εξαιρετικά αυτά μνημεία αλλά και οι φάσεις τους, καθώς και τα αρχαιότερα στρώματα και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους (αρχαϊκά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά). Με την αγορά των νέων αγροτεμαχίων ενοποιούνται ο ήδη ανεσκαμμένος χώρος του Κατσίβελου με την περιοχή της Αγίας Ειρήνης και του Αγίου Μάρκου και του φυλακείου της ανατολικής πλαγιάς του λόφου, και δημιουργείται ένας δεύτερος πυλώνας επίσκεψης μέσα στο αρχαιολογικό πάρκο της Ελεύθερας. Ζυγιάζει, έτσι, ισορροπώντας η Ορθή Πέτρα στη δυτική κλιτύ του λόφου του Πρινέ, με κέντρο βάρους τη νεκρόπολη και τον Όμηρο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, με την ανατολική κλιτύ, όπου το κέντρο βάρους πέφτει στην ελληνιστική, τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική Ελεύθερα.

Κάτω από τη σκιά του ελαιώνα, ο κόπος της εξαντλητικής ανασκαφικής έρευνας, με τους λίθους να περιμένουν την ανάταξη. Από τη βασιλική στη θέση Άγιος Μάρκος.

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Επιστέγασμα όλων των παραπάνω, ωστόσο, υπήρξε η δημιουργία ενός σύγχρονου από κάθε άποψη –περιβαλλοντική, αρχιτεκτονική, μουσειογραφική, μουσειολογική και μουσειοπαιδαγωγική– Μουσείου στο όριο της Ζώνης Β του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Ελεύθερνας, άμεσα συνδεδεμένου με τις ανασκαφές που συνεχίζονται. Το Μουσείο χτίστηκε ανάμεσα στις κοινότητες της Ελεύθερνας και της Αρχαίας Ελεύθερνας, σε αρχικό οικόπεδο 5,5 στρεμμάτων ιδιοκτησίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, μετά από παραχώρηση του ιδιοκτήτη προς τον τότε Δήμο Αρκαδίου. Μέσω του Δήμου και της Περιφέρειας Κρήτης πραγματοποιήθηκε η δωρεά προς το Πανεπιστήμιο για να χτιστεί το Μουσείο. Στο αρχικό οικόπεδο αγοράστηκαν και προστέθηκαν αργότερα 7 ακόμα στρέμματα, ιδιοκτησίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, και αποτελούν έτσι το σύνολο του εμβαδού του Μουσείου και του περιβάλλοντος χώρου. Τα πρώτα σχέδιά του ξεκίνησαν το 2008, αλλά προχώρησαν και ολοκληρώθηκαν αργότερα. Μετά από περιπέτειες, η υλοποίησή του εντάχθηκε στο Πρόγραμμα ΕΣΠΑ ΕΠΑΝ... 2007-2013. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 2012 και ολοκληρώθηκαν το 2015, πλην της οριστικής τοποθέτησης των εκθεμάτων, που έγινε μερικούς μήνες αργότερα. Ως Μουσείο αρχαιολογικού χώρου, του πρώτου Μουσείου αρχαιολογικού χώρου στην Κρήτη, στεγάζει τις αρχαιότητες της αρχαίας πόλης, δίδει έμφαση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και στον Όμηρο και, λόγω των συνεχιζόμενων ανασκαφών, πρωτοτυπεί και σε έναν άλλο τομέα: μπορεί με τα νέα κάθε φορά ευρήματα να ανανεώνει το υλικό των προθηκών του ανά τετραετία, έτσι ώστε να το επισκέπτονται ξανά και όσοι το έχουν δει και παλαιότερα. Το Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας (ΜαΕ) λειτουργεί από δύο φορείς: αφενός από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (εκάστοτε Πρυτανεία), με υπεύθυνο του Κέντρου Μελέτης και των εργαστηρίων του τον υπογράφωντα, ως δημιουργού του και σύμφωνα και με τη δωρεά παραχώρησης, και αφετέρου το Υπουργείο Πολιτισμού, διά της οικείας

Η δυτική πλευρά (Είσοδος) του Μουσείου της αρχαίας Ελεύθερας. Στο βάθος δεξιά οι πρόποδες της Ίδης (του Ψηλορείτη).

Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, σε σχέση αγαστής συνεργασίας. Εγκαινιάστηκε στις 19 Ιουνίου 2016 από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας, ενώπιον των Αρχών και 2.300 επισκεπτών.

Το κτίριο του Μουσείου μοιάζει με κιβωτό που αναδύεται από τη γη, ατενίζοντας την αρχαία Ίδη, τον Ψηλορείτη. Πρόκειται για ένα σύγχρονο κτίριο περίπου 1.800 τ.μ. με δύο ορόφους, έναν ημιυπόγειο, καθώς ακολουθεί την κλίση του εδάφους προς ανατολάς, και έναν ισόγειο.

Στον πρώτο όροφο στεγάζονται τα εργαστήρια-αποθήκες, ενώ στον δεύτερο, που χωρίζεται σε δύο ενότητες, αναπτύσσονται το αίθριο και το φυλακείο, ο χώρος των εκθέσεων στα κεντρικά και βόρεια, και στα νότια το Κέντρο Μελέτης και τα γραφεία του. Στην ανατολική πρόσοψή του υπάρχουν στοιχεία του παραπέμπουν σε «μυκηναϊκά» λοξότμητα τείχη, ενώ το αίθριο φέρνει στον νου αρχαίες ελληνικές εσωτερικές αυλές με κίονες. Το σύνολο είναι λιτό με καθαρά περιγράμματα. Το αρχιτεκτόνημα σχεδιάστηκε σε ανθρωπινή κλίμακα, εντασσόμενο στο φυσικό περιβάλλον. Συγχρόνως, ως μοντέρνο οικοδόμημα κατασκευασμένο από σκυρόδεμα είναι απολύτως διακριτό και αναγνωρίσιμο της εποχής στην οποία δημιουργήθηκε. Η κλίση του εδάφους επέτρεψε να μην υπερυψούται του περιβάλλοντος χώρου, φθάνοντας σε ύψος στα δυτικά, νότια και βόρεια περίπου 4,5 μ. από τη στάθμη του επαρχιακού ασφαλτόδρομου, χωρίς να ενοχλεί το μάτι του επισκέπτη. Η ανατολική πλευρά του, επικλινής εν μέρει στην πρόσοψη και διπλάσια σε μέγεθος, βυθίζεται στην κλιτύ του υψώματος, όπου εδράζεται και το σύνολο.

Ο άμεσος περιβάλλον χώρος μπροστά από το Μουσείο στα δυτικά διαθέτει κήπους, δενδροφυτεύσεις, μικρό χώρο στάθμευσης για ΑΜΕΑ, καθιστικά και ειδικά πλακοστρωμένες επιφάνειες με ειδικές προβλέψεις που οδηγούν στην είσοδο. Στο πίσω μέρος του κτιρίου, βόρεια, ώστε να μην αλλοιώνεται αισθητικά η εικόνα

του, υπάρχει χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων. Στο ανατολικότερο άκρο του χώρου στάθμευσης, πλάι στη βόρεια πλευρά του Μουσείου, έχει σήμερα πια σχεδιαστεί το βοηθητικό κτίριο που θα φιλοξενεί το πωλητήριο και το αναψυκτήριο του Μουσείου, που ελπίζουμε να υλοποιηθεί σύντομα από το Υπουργείο Πολιτισμού. Στον μεγάλο αναπεπταμένο χώρο (αυλή) στην ανατολική πλευρά του Μουσείου έχει διαμορφωθεί φυσικό υπαίθριο θέατρο για την πραγματοποίηση εκδηλώσεων, αλλά και για την απόλαυση της φύσης και το αγνάντεμα της αετοκαθίστρας Ίδης (Ψηλορείτη) και της κορυφής του βουνού, εκεί όπου γεννήθηκε ο πατέρας των θεών, ο Δίας. Πετρόχτιστα μονοπάτια οδηγούν από την εξωτερική είσοδο στη νότια πλευρά και τη μεγάλη αυλή, όπου αρχίζουν να τοποθετούνται αντίγραφα αγαλμάτων, έχουν φυτευτεί δέντρα, φυτά και αρωματικά βότανα, που χαρακτηρίζουν την κρητική χλωρίδα από την αρχαιότητα έως και τις μέρες μας. Ο άμεσος περιβάλλον χώρος του μουσείου διαθέτει χωριστή περίφραξη, ενώ εξωτερικά αυτού του χώρου στα ανατολικά και τα νότια αναπτύσσεται ένας δακτύλιος προστασίας πάνω από 7 στρέμματα με πρίνους και άλλα φυτά, με δική του διακριτή περίφραξη για το σύνολο.

Εισερχόμενος ο επισκέπτης στο αίθριο του Μουσείου από τα δυτικά, συναντά δεξιά του το φυλακείο και το πωλητήριο των εισιτηρίων, πλήρως εξοπλισμένα για την εξυπηρέτηση του κοινού και του φυλακτικού προσωπικού. Σε όλη τη νότια πτέρυγα του ισόγειου που αναπτύσσεται μετά το φυλακείο, δυτικά και ανατολικά στον ισόγειο χώρο, βρίσκονται οι χώροι με τα γραφεία, τη βιβλιοθήκη, το αρχείο και τους χώρους υγιεινής, που ανήκουν στη δικαιοδοσία του Πανεπιστημίου Κρήτης για την έρευνα και τη μελέτη. Κλίμακες και ανεγκυστήρες οδηγούν σε βασικούς χώρους λειτουργίας και εργασίας.

Το Μουσείο διαθέτει πλήρεις και σύγχρονους αποθηκευτικούς χώρους, καθώς και εργαστήρια με σύγχρονο και ειδικό εξοπλισμό για τη συντήρηση, τη σχεδίαση, τη φωτογράφιση, τη συμπλήρωση, την ανασύνθεση, την τεκμηρίωση και τη μελέτη του πολυποίκιλου υλικού από τις ανασκαφές που διενεργούνται στις διάφορες θέσεις του αρχαιολογικού χώρου της Ελεύθερας.

Στον ανατολικό, τον βόρειο και τον δυτικό χώρο του ισόγειου αναπτύσσονται οι τρεις αίθουσες έκθεσης του αρχαιολογικού υλικού. Ήδη από τον σχεδιασμό του Μουσείου είχε γίνει πρόβλεψη για τη χωροταξία των αιθουσών εκθέσεων, έτσι ώστε, σε περίπτωση σύγχρονων αφίξεων μεγάλου αριθμού επισκεπτών, να μπορούν να διοχετευθούν σε διαφορετικά σημεία των αιθουσών, για να μην ενοχλεί η μία ομάδα την άλλη, και ειδικότερα κατά τη διάρκεια των ξεναγήσεων. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη χωροταξικά και εργονομικά θέματα, οι αίθουσες, αναλόγως του αριθμού των εκθεμάτων και των ενοτήτων που φιλοξενούν (δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λατρείες και νεκροπόλεις), έχουν διαφορετικά μεγέθη και παρατάσσονται διαδοχικά για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Καθώς ο επισκέπτης εισέρχεται στο εσωτερικό του χώρου των εκθέσεων βρίσκεται σε έναν μεγάλο εισαγωγικό χώρο όπου το «μέσα» επικοινωνεί με το «έξω», αφού μεγάλα παράθυρα οδηγούν το βλέμμα προς τον Ψηλορείτη, την Ίδη, το λίκνο του Δία, καθώς και στο φυσικό περιβάλλον της αρχαίας πόλης και του ίδιου του Μουσείου. Στο κέντρο του χώρου αυτού εκτίθεται ένα από τα εμβληματικά εκθέματα του Μουσείου, η χάλκινη ασπίδα του τύπου του Ιδαίου Άντρου. Η θέση της λειτουργεί διπλά, όχι μόνον ως λαλούν σύμβολο του Μουσείου αλλά και σε σύνδεση με τον χώρο γέννησης του Δία στο Ιδαίο Άντρο, που το ατενίζει ο επισκέπτης από τα ανοίγματα των παραθύρων. Μαζί με το πρωτότυπο έργο εκτίθεται χωρίς προθήκη το αντίγραφο της ασπίδας, κατασκευασμένο με τον «ομηρικό» τρόπο, δηλαδή με εργαλεία ανάλογα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Το αντίγραφο «έοικε χρυσέω», δηλαδή μοιάζει

Η κιβωτός που φυλάσσει την ιστορία της αρχαίας Ελεύθερας. Η ανατολική πλευρά και τμήμα της αυλής του Μουσείου, όπου και το μικρό σύγχρονο θέατρο.

με χρυσό, όπως θα έλεγε ο Όμηρος για τον αστραφτερό χαλκό, πριν ο χρόνος τού χαρίσει την πράσινη πατίνα του. Το αντίγραφο δεν έγινε μόνο για λόγους επιστημονικούς και για να γίνεται κατανοητή η παράστασή του από το ευρύ κοινό αλλά, κυρίως, για να μπορούν να το ψαύουν, να το αγγίζουν οι άνθρωποι με προβλήματα όρασης, και να αποκτούν έτσι τουλάχιστον την αίσθηση του αντικειμένου. Γιατί, πολιτισμός δεν είναι μόνον η έκθεση των αρχαιοτήτων στις προθήκες τους αλλά και το πώς φροντίζεις να συμμετέχουν και να κατανοούν όσο περισσότεροι άνθρωποι γίνεται. Στον ίδιο εισαγωγικό χώρο μεγάλα επιτοίχια εισαγωγικά κείμενα στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα περιγράφουν το ιστορικό των ανασκαφών, ενώ άλλα, μαζί με εμβληματικούς χάρτες, μιλούν για την ιστορία της πόλης.

Στη μεγάλη μακρόστενη αίθουσα Α παρουσιάζεται μέσα από τα ευρήματα ανά προθήκη ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος της πόλης, από τα προϊστορικά έως τα βυζαντινά χρόνια (3η χιλιετία π.Χ. – 1η χιλιετία μ.Χ.). Στη δεξιά –ανατολική– πλευρά των εισερχόμενων επισκεπτών οι προθήκες έχουν διαφορετικά μεγέθη και πυκνότητα εκθεμάτων, ώστε να γίνεται αντιληπτό το μέγεθος και η ποικιλία των ευρημάτων ανά Περίοδο: Προϊστορικά χρόνια, Γεωμετρική/Αρχαϊκή Περίοδος, Κλασική Περίοδος, Ελληνιστική Περίοδος, ρωμαϊκά χρόνια, Πρωτοβυζαντινή/Βυζαντινή Περίοδος. Στο κενό ανάμεσα σε κάθε προθήκη υπάρχουν επιτοίχια επεξηγηματικά κείμενα καθώς και αντιπροσωπευτικά εκθέματα. Εντός των προθηκών εκτίθενται παντός είδους τέχνηρα και υλικά: αγγεία, εργαλεία, όπλα, αγάλματα, ειδώλια, κοσμήματα κ.ά., από πηλό, λίθους, χαλκό,

ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ:

Ο προθάλαμος του Μουσείου. Εδώ το έξω εισέρχεται μέσα και το μέσα ατενίζει το έξω, το αλώβητο τοπίο της αρχαίας πόλης και του περιβάλλοντος χώρου. Επιτοίχιας επεξηγηματικές πινακίδες και η εμβληματική χάλκινη ασπίδα του τύπου του Ιδαίου Άντρου. Από τα κεντρικά εκθέματα-σύμβολα του Μουσείου.

Η μεγάλη προθήκη με ορισμένα από τα ευρήματα του τάφου Α1Κ1 των πολεμιστών.

σίδηρο, άργυρο, χρυσό, οστό, ελεφαντόδοντο, γυαλί, φαγεντιανή κλπ. Στην τεράστια προθήκη απέναντι, στη δυτική πλευρά της ίδιας αίθουσας, σε ένα φόντο από εικόνες της Google που αλλάζει ξεκινώντας από την υδρόγειο και προχωρώντας στον χώρο της Μεσογείου, παρουσιάζονται οι περισσότερες εισαγωγές στην Ελεύθερνα, προερχόμενες από την Ετρουρία (:), την Πελοπόννησο (Άργος, Κόρινθος), την Αττική, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, τη Μ. Ασία, την Κύπρο, τη Β. Συρία, τη Φοινίκη, την Αίγυπτο...

Στο μέσον της αίθουσας, ο πλούτος των κοσμημάτων, κυρίως από χρυσό και λιγότερο από άργυρο και ημιπολύτιμους λίθους, συνοδεύεται από σχέδια και μεγεθυμένους συνδυασμούς. Πρόκειται για πρωτότυπη ψηφιακή ολογραφική υπερμεγέθυνση στοιχείων των πολύτιμων κοσμημάτων, που εκτίθενται στην προθήκη με animation, όπου με ευχάριστο και παιγνιώδη τρόπο ο επισκέπτης μπορεί να δει ακόμα και το μικρότερο αντικείμενο και τις λεπτομέρειές του, που δεν δύναται να το χαρεί διά γυμνού οφθαλμού. Στο βάθος, η προθήκη κλείνει την αίθουσα με την παρουσίαση νομισμάτων όχι μόνον από την ίδια την Ελεύθερνα αλλά και από άλλες πόλεις της Κρήτης, καθώς και της μητροπολιτικής και της νησιωτικής Ελλάδας. Το αριστούργημα της ελεφαντουργίας με σκηνές από τη ζωή του Αχιλλέα εξάιρεται σε χωριστή προθήκη, ενώ λίγο πριν από την είσοδο στη Β Αίθουσα, η προθήκη με τον θηραϊκό πίθο και τη φοινικική χάλκινη φιάλη συνοδεύεται στο πλάι με το φιλμάκι της Ιστορίας του Ηροδότου για τον Ετέραρχο, βασιλιά της Αξού, με τη θυγατέρα του τη Φρονίμη, και πώς εμπλέκεται στην ιστορία αυτή η Ελεύθερνα, μέσα από τα συγκεκριμένα ευρήματα.

Η προθήκη του τάφου των «πριγκιπισσών-ιεριών» με τα αυθεντικά κτερίσματα. Στο βάθος αναπαριστώνται καλλιτεχνικά ως «φαντάσματα και φάσματα, φιλιά και χείλη χωνεμένα, με τα παραπετάσματα του χρόνου διάπλατα ανοιχτά...»

Τέλος, κάθετα στη μεγάλη αίθουσα Α έρχεται ο χώρος προβολών και μικρών συνεδρίων, όπου καθημερινά προβάλλεται η ταινία για τον Όμηρο και την Ελεύθερνα, την οποία απολαμβάνει ο επισκέπτης καθήμενος.

Στην αίθουσα Β παρουσιάζεται η θρησκευτική ζωή και οι λατρείες της πόλης, ξεκινώντας από τη Γεωμετρική Περίοδο και φθάνοντας στους βυζαντινούς χρόνους. Μια μεγάλη προθήκη περιέχει ευρήματα, κυρίως ειδώλια, πήλινα, αγάλματα, επιγραφές κλπ., η χρονολόγηση των οποίων ξεκινά από τα γεωμετρικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια και προέρχονται συνήθως από ιερά αλλά, λιγότερα, και από τη νεκρόπολη ή άλλα κτίρια της πόλης. Όμως όλα συνδέονται με τη λατρεία και τις λατρευόμενες θεότητες της πόλης, όπως άλλωστε και οι επιγραφές και τα ημερολόγια εορτών ή ακόμα και ανάγλυφα, συμπλέγματα αγαλμάτων, αγάλματα και αρχιτεκτονικά μέλη κ.ά., που εκτίθενται ελεύθερα στον χώρο. Ξεχωριστή είναι η προθήκη με τις χάλκινες φιάλες που συνδέονται με τελετουργικό τυπικό και προσφορές προς καθιστή θεότητα ή με μυθικά όντα (γρυπολέοντες). Αυτές τις εξαιρετικές χάλκινες φιάλες με την πράσινη πατίνα είναι δύσκολο να τις χαρεί ο θεατής, γι' αυτό συνοδεύονται από τα αντίγραφά τους, όπως και η ασπίδα στον προθάλαμο, ώστε να γίνονται οι παραστάσεις κατανοητές από τους επισκέπτες.

Από τη χριστιανική λατρεία, και προερχόμενα από τη βασιλική του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, είναι τα αντικείμενα από διάφορα υλικά (κυρίως λίθο και χαλκό), όπως θωράκια, κανδήλες και άλλα σε μια ακόμα μεγάλη προθήκη. Προχωρώντας προς την είσοδο της επόμενης αίθουσας παρουσιάζονται αρχιτεκτονικά μέλη και

γλυπτά –ανάμεσά τους και η ιστορία της Κόρης της Ελεύθερνας και της Κυρίας της Ωσέρ στο Λούβρο–, τα οποία συνδέονται με το ηρώο/κενοτάφιο της νεκρόπολης, που έχει άμεση σχέση με πίστεις και δοξασίες για τον Κάτω Κόσμο.

Στην αίθουσα Γ κυριαρχεί ο Κάτω Κόσμος: οι ιδέες, οι πίστεις, οι δοξασίες, καθώς και οι ταφικές πρακτικές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ξεχωρίζει δηλαδή η νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, λόγω της σχέσης της με τον Όμηρο. Στις μεγάλες προθήκες εδώ πρωταγωνιστούν σύνολα από τα κτερίσματα των δύο σημαντικότερων ταφικών συνόλων: του τάφου Α1Κ1, των πολεμιστών, και του κτιστού τάφου Μ, των ιερών-πριγκιπισσών. Τα πολλαπλά και πλούσια ευρήματα των δύο συνόλων από κάθε είδους τέχνηρα και υλικά δίδουν ένα πλήθος ποικίλων πληροφοριών, όχι μόνον για τους τόπους παραγωγής τους και την ανεύρεσή τους στην Ελεύθερνα αλλά και για την αναφορά τους στους τάφους. Παράλληλα, μας χαρίζουν μια σειρά δραστηριοτήτων των κατοίκων της αρχαίας Ελεύθερνας και μάλιστα της «ομηρικής» περιόδου (9ος-6ος αι. π.Χ.). Συνδέονται δηλαδή με τον πόλεμο, τη δίαιτα (*δαίτα*) και τον τρόπο ζωής, με τις θρησκευτικές αντιλήψεις, τις λατρευτικές εκδηλώσεις κλπ. Επιτύμβιοι μεγάλοι πεσσοί, επιτύμβιες στήλες και αγάλματα συνυπάρχουν ελεύθερα στην αίθουσα. Αποκορύφωση των εκθεμάτων αποτελεί η μεταφερθείσα από τον χώρο της νεκρόπολης ταφική πυρά ΛΛ90/91, του Ελευθερναίου πολεμιστή και της σφαγής του αιχμαλώτου, η οποία εικονογραφεί παραστατικά τους στίχους της ραψωδίας Ψ της *Ιλιάδας* με την ταφική πυρά του Πατρόκλου. Και πάλι της μπορεί κανείς να απολαύσει την ταινία του 1996, ένα είδος πειραματικής Αρχαιολογίας με την αναπαράσταση βήμα προς βήμα της τελετουργίας της ταφικής πυράς από συμμετέχοντες φοιτητές και συνεργάτες και τον υπογράφοντα. Μια μικρή ταινία που είχε λάβει τότε το πρώτο βραβείο αρχαιολογικού ντοκιμαντέρ στο Φεστιβάλ Ροβέρτο στην Ιταλία.

Άλλωστε για λόγους εκπαιδευτικούς, καλύτερης κατανόησης και αισθητικής απόλαυσης όλων των επισκεπτών, δημιουργήθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, μικρές ταινίες και προβολές, στις οποίες συνδυάζονται η επιστημονική έρευνα με τη μυθοπλασία, τα αρχαία κείμενα και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Αναπαραστάσεις, animations και τρισδιάστατες απεικονίσεις και σχήματα ολοκληρώνουν το σύνολο.

Ο αριθμός των επισκεπτών στα τρία και πλέον χρόνια λειτουργίας του είναι μερικές εκατοντάδες χιλιάδες, φέρνοντας το Μουσείο της αρχαίας Ελεύθερνας, με τις στατιστικές μετρήσεις του φθινοπώρου 2019, στη δεύτερη θέση στην Κρήτη, μετά, φυσικά, από το Μουσείο Ηρακλείου. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Μουσείου παρέχονται δωρεάν, χάρη στις δωρεές για τον σκοπό αυτό, και τα έχουν παρακολουθήσει πάνω από 15.000 μαθητές της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.³⁰¹ Ο αριθμός και η ποιότητα ορισμένων επισκεπτών αποτυπώνει και άλλες απίθανες λεπτομέρειες. Στη διάρκεια της προετοιμασίας της έκθεσης «Κρήτη. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα – Ελεύθερνα – Κνωσός» στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης,³⁰² μου διηγούνταν ότι οι αρχαιοφύλακες του χώρου της Απτέρας μάζευαν συχνά πεταμένα εισιτήρια του Μουσείου και του αρχαιολογικού χώρου της Ελεύθερνας, γεγονός που πιστοποιεί την πυκνή επισκεψιμότητα του χώρου της τελευταίας. Συνάμα, όμως, πιστοποιεί το δίκτυο που οι επισκέπτες της Ελεύθερνας δημιουργούν ως πρόγραμμα ταξιδιωτικής αρχαιολογικής περιήγησης σε ολόκληρη την Κρήτη και, επομένως, το όφελος που προκύπτει σε κάθε επίπεδο από τη νέα δραστηριότητα στο αρχαιολογικό-πολιτιστικό γίγνεσθαι του νησιού.

Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας αποτελούν πλέον μια πραγματικότητα στον τομέα της προσεγγίσιμης πολιτιστικής ανάπτυξης. Έχουν ήδη προγραμματιστεί και προγραμματίζονται, και βέβαια έχουν ήδη λάβει χώρα, μια σειρά από εκδηλώσεις, παιδαγωγικές (εκπαιδευτικά προγράμματα), μορφωτικές (διαλέξεις, συνέδρια,³⁰³ εθνικά και διεθνή), ψυχαγωγικές (μουσικές³⁰⁴ κ.ά.) στους ίδιους τους διαμορφωμένους αρχαιολογικούς χώρους, δηλαδή στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας καθώς και στο υπαίθριο θέατρο και στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου της αρχαίας Ελεύθερνας. Στη μεγάλη αίθουσα προβολής του Μουσείου έχει ήδη φιλοξενηθεί η Έκθεση «Κρητών πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων», συνεργασία του Πανεπιστημίου Κρήτης, της ΕΦΑ Ρεθύμνου και της Νομισματικής Συλλογής της Alpha Bank.³⁰⁵ Εξάλλου στο Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας έχει τη δυνατότητα κανείς όχι μόνο να δει τις αναπαραστάσεις, τα μικρά και μεγαλύτερα φιλμ και τις ιστορίες που προκύπτουν από τον συνδυασμό της αρχαιολογίας των ευρημάτων και των αρχαίων πηγών του Ομήρου, του Ηροδότου κ.ά., αλλά και να μελετήσει στη Βιβλιοθήκη ή τα εργαστήρια συντήρησης το υλικό της αρχαίας πόλης, το αρχαιολογικό, το αρχιτεκτονικό, το ανθρωπολογικό, το παλαιοβοτανολογικό, το επιγραφικό και, επομένως, το ιστορικό, το κοινωνικό, το θεσμικό, το λατρευτικό-θρησκευτικό, το δημόσιο και το ιδιωτικό. Συνελόντι ειπείν, τη ζωή των ανθρώπων της αρχαίας πόλης, ανεξαρτήτως των παροχών γνώσεων που προσφέρει η τεχνολογία σήμερα, με ηλεκτρονικό τρόπο, αλλά κυρίως χειροπιαστά, δηλαδή μέσα από τον αρχαίο άνεμο που ακόμα φυσά στην περιοχή, μέσα στο φως, τις κλιματολογικές συνθήκες, τη φύση και το περιβάλλον όπου όλα αυτά δημιουργήθηκαν. Να κοιτάξει κανείς και να δει, να διαβάσει και να μάθει και, εν τέλει, να ζήσει και να βιώσει ζωές ανθρώπων που πέρασαν, που άφησαν το κομμάτι αυτό του πολιτισμού τους, μνήμη και μνημείο *εσαεί*. Να δει όχι μόνον τα ίδια τα πράγματα αλλά και τον άνθρωπο πίσω από αυτά, να διδαχθεί ουσιαστικά για να κατανοήσει και να δημιουργήσει μια καλύτερη ζωή. Αυτή που αποτελεί τη νέα ταυτότητα της αρχαίας Ελεύθερνας.

¹ Κατά την αρχαία ορολογία *σφάζ* και *σφαγή*, δηλαδή τομή στο σώμα της γης, σημαίνει φαράγγι, έξ ου και χώρα των Σφακιών, δηλ. των φα-ραγγιών και της πικροδάφνης –της σφάκας στην κρητική διάλεκτο– που είναι το ενδημικό φυτό στις ρεματιές.

² «Φαίνεται ότι ο χώρος θα μπορούσε να δικαιολογήσει μια ελάχιστη πιθανότητα για μια δεύτερη ανασκαφική δραστηριότητα».

³ Ο όρος δικός μου, πρωτοδημοσιευμένος στο Stampolidis 1990α, 399-400.

⁴ Ίδη σημαίνει δασωμένο βουνό, γεγονός που θα ίσχυε στην αρχαιότητα. Το πλούσιο δάσος θα πρέπει να αποψιλώθηκε σε δύο περιόδους: στα ρωμαϊκά χρόνια, για να χρησιμεύσει η ξυλεία του στην κατασκευή πλοίων ή και άλλων κατασκευών, όπως και κατά την Ενετοκρατία, για την κατασκευή γαλερών και μεγάλων κτισμάτων. Στα νεότερα χρόνια η αποψίλωση μάλλον οφείλεται στην υπερβόσκηση.

⁵ Γεροπόταμος = Ιεροπόταμος. Το ποτάμι δεν είναι ούτε γέρικο ούτε γερό, δηλαδή δυνατό. Η ονομασία του προέρχεται από το Ιεροπόταμος, Γεροπό-ταμος, ποτάμι ιερό, αφού ξεκινά ψηλά, από τον Ψηλορείτη, τον ιερό τόπο όπου γεννήθηκε ο Ύψιστος θεός, ο Δίας.

⁶ Βλ. Τσερεβελάκης Γ., *Ιστορία των Κρητικών Επανάστασεων Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας. Α΄ Βενετοκρατία* (1204-1669), 14, από το αναρτημένο κείμενο στο Internet (<https://www.scribd.com/doc>) και Τσερεβελάκης 2009.

⁷ Από τον 12ο τόμο της Γενικής Ιστορίας του Φλαμανδού περιηγητή Olfert Dapper (1639-1689), *La Canée*, Paris 1703 (μτφρ. Μ. Βερνάρδου του Κρητός 1846, Αθήνα, 151-152).

⁸ V. Bérard, *Les affaires de Crète*, Paris 1898 και 1900². Βλ. V. Bérard, *Κρη-τικές υποθέσεις. Οδοιπορικό 1897. Μέρη ναυάρχων και Επανάστασεις: Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Σητεία, Σφακιά* (μτφρ. Γ. Μοραγλή, 1994), Αθήνα, 310.

⁹ Με τον όρο Αρχαία Ελεύθερνα εννοούμε στο εξής το χωριό που μετο-νομάστηκε από Πρινές σε Αρχαία Ελεύθερνα το 1986, ενώ με τον όρο αρ-χαία Ελεύθερνα την αρχαία πόλη και την περιοχή της.

¹⁰ van Spritael – Σπανάκης 1981, 18, Αποσκίτη 2002.

¹¹ Από το χειρόγραφο του Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Arcipelagi*, 1420. Βλ. επίσης Αποσκίτη 2002.

¹² Donnus Nicolaus Germanus (επιμ.), *Claudii Ptolomei Viri Alexandrini Cos-mographie Octavus et Ultimus Liber Explicit Opus*, Ulm 1482.

¹³ Είναι σημαντικό να αναφερθεί η ελάχιστη διαφορά-απόκλιση από τα σημερινά ακριβή δεδομένα που δίδονται για τη θέση: 45°, 156' και 35°, 19' αντιστοίχως.

¹⁴ Bartolomeo dalli Sonetti, *Isolario*, Venezia 1485.

¹⁵ Τσιγκάκου 2018, 346-371, Τσιγκάκου 2019, 336-363.

¹⁶ Oppianus Apamensis, *Cynegetika*, Parigi 1554 (Bibliothèque Nationale de France, mss. Occ. Grec 2737, fol. 35).

¹⁷ Wolfgang Lazius, *Commen: Rerum Graecorum Libri II in quibus tam Hel-ladis quam Peloponnesi. Quae in luceum antea non venerunt explicantur. In-clytis Prin: diuo Ferdinando Rom: Imp: Max: & Maximiliano Boh: Regi Se-renissimo Consecrati. Autore Vulfgango Lazio Medico & Historico Caesa-reo*, Vienna 1558.

¹⁸ Ferrando Bertelli, *Heac Est illa Insignis Insula Creta*, Venezia 1562.

¹⁹ Τσελίκας 2006.

²⁰ Στυλιανού 1974.

²¹ Αλεξίου 1960, Χρονικά.

²² Στέφανος Βυζάντιος, λέξεις *Σάτρας, Σάωρος και Άωρος*. Guarducci 1939, XII. 141 κ.εξ.

²³ Stampolidis 2008.

²⁴ Philippus Cluverius, *Introductio in Universam Geographiam*, I-VI parts, Leiden 1624-1629.

²⁵ Ζαχαράκης 2004, 213, αρ. 53.

²⁶ Jan Moretus, *Tabula Peutingeriana*, Antwerp 1598.

²⁷ Johannes Janssonius, *Tabula Peutingeriana*, Amsterdam 1652.

²⁸ Κατόρθωσε δηλαδή η Ελεύθερνα να περάσει το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο από την ίδια την πόλη ή τη γειτονιά της, μολονότι επιβάρυνε έτσι και το κόστος «οδοποιίας» και τη χιλιομετρική απόσταση και, φυσικά, τον απαι-τούμενο χρόνο για να φθάσει κάποιος προς την πρωτεύουσα Γόρτυνα, κατευθυνόμενος από τα δυτικά της Κρήτης. Για τον οδοδείκτη, βλ. Ανδρε-αδάκη-Βλαζάκη 2004α, 39, εικ. 36.

²⁹ Cornelius de Wit, *Atlas sive descriptio Terrarium Orbis*, Antwerp 1680.

³⁰ Vincenzo Maria Coronelli, *Citta, Fortezze, Porti ed altri luoghi del Regno e Isole di Candia...*, Venezia 1707.

³¹ Βλ. Kotsonas 2009, 385, όπου ο Ορτέλιους (1584) θεωρείται πρωιμότερος.

³² Πολύ κοντά χρονολογικά με αυτόν του χειρογράφου του Οππιανού της Απάμειας (1554), που είδαμε παραπάνω (σελ. 28-29).

³³ Francesco Barozzi, *Descrittione dell' Isola di Creta*, Venezia 1577-1578. Βλ. επίσης Κακλαμάνης 2004.

³⁴ Ωστόσο, κάποια δραστηριότητα ή επισκέψεις στον χώρο της ερειπωμένης πόλης μπορεί δειλά να υποθεθεί στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι., από την ανεύρεση βενετσιάνικων νομισμάτων από τις ανασκαφές, όπως και αργότερα, στον 17ο αι., πάλι από νομίσματα που βρέθηκαν στις πανεπι-στημιακές ανασκαφές (π.χ. στη νέα ανασκαπτόμενη θέση Αγία Ειρήνη).

³⁵ Αν πρόκειται για μονή στη σημερινή εκκλησία του Σωτήρα Χριστού στην ανατολική και νότια πλευρά του λόφου του Πρινέ ή για το μετόχι της Μονής Αρκαδίου, τα ερείπια του οποίου υπάρχουν και σήμερα στα μισά του μονο-πατιού από τις Δεξαμενές προς την Ορθή Πέτρα, στη δυτική κλιτύ του λόφου, δεν είναι εύκολο να απαντηθεί χωρίς ανασκαφική έρευνα. Πάντως, η Μονή Αρκαδίου φαίνεται να διαφεντεύει την περιοχή, όπως συνάγεται και από την ιστορία της αλλά και από τη δυτική πρόσοψη του καθολικού της, με τις ανά-γλυφες κεφαλές που ανακαλούν τις ανάλογες της Κρήνης Rimondi στο Ρέ-θυμνο ή τις προσόψεις της Αγίας Τριάδας στο Ακρωτήριο Χανίων, έργα του τέλους του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα.

³⁶ Τσιγκάκης 1990.

³⁷ Τσιγκάκης 1990.

³⁸ Πρβλ. και τις αντίστοιχες αποσπάσεις σε άλλα μέρη του Αιγαίου και τη Μ. Ασία, όπως π.χ. το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού, για τη Ρόδο, την Κω, τη Γένοβα, ήδη μέσα από τις αρχές του 16ου αιώνα, βλ. σχετικά Stam-olidis 1988.

³⁹ Olfert Dapper, *Naukerige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee...*, Amsterdam 1688.

⁴⁰ Ωστόσο, ο Dapper εικονογραφεί έναν Κρήτα τοξότη στο βιβλίο του (βλ. και Τσιγκάκου 2018, 357-358). Οι Κρήτες της αρχαιότητας είναι δεινοί στον τοξοβολία, όπως φαίνεται ήδη από τα ομηρικά έπη (βλ. *Ιλιάς* Ψ, 860, 870 κ.εξ., ιδιαίτερα για τον Ίδομενέα και τον Μηριόνη). Μια σειρά από εξαι-ρετικά βέλη του 9ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν σε τεφροδόχο αγγείο στον τάφο Α1Κ1 (των πολεμιστών) στην ίδια την Ελεύθερνα πιστοποιούν την πολεμική αυτή τακτική των Ελευθερναίων στην Πρώιμη Εποχή του Σιδή-ρου. Για παραστάσεις αρχαίων Κρητών τοξοτών, βλ. λ.χ. τα νομίσματα της Κυδωνίας. Για Κρήτες μισθοφόρους τοξότες, όπως π.χ. ο Απτεραίος Όρουσος, που, πολεμώντας με τους Λακεδαιμονίους, σκοτώνει τον γιο του βασιλιά της Ηπείρου, βλ. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Πύρρος*, 30. Αλλά το ίδιο συμβαίνει και στα βυζαντινά χρόνια και τον Μεσαίωνα, βλ. π.χ. Μαλάλας Ι. 2001, *Χρονογραφία*, Αθήνα, 126 (στήχ. 6-7).

- ⁴¹ Guillaume de Lisle/Delisle, *Atlas de Geographie*, Paris 1731.
- ⁴² Μελάς 1999.
- ⁴³ Richard Pococke, *A Description of the East and Some other Countries*, τόμ. II, London 1745, 259.
- ⁴⁴ Ένα ακόμα εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου υπάρχει μέσα σε βραχοσκεπή-σπηλαιο, στον επαρχιακό δρόμο που ενώνει το σημερινό χωριό Ελεύθερνα (παλιά Αναχουρδομέτοχα) με το χωριό Αρχαία Ελεύθερνα (παλαιότερα Πρινές), λίγο ανατολικότερα του Μουσείου της αρχαίας Ελεύθερνας. Είναι δύσκολο αλλά όχι απίθανο να μπορούσε να μιλά γι' αυτό, με τη διαδρομή που φαίνεται να ακολούθησε από τους Μαργαρίτες (ανατολικά) προς τα δυτικά, γιατί τότε θα είχε περάσει εγγύτερα στον αρχαίο Πύργο της νεκρόπολης και δεν θα τον έβλεπε στο «βάθος».
- ⁴⁵ Τσικνάκης 1990.
- ⁴⁶ Franz W. Sieber, *Travels in the Island of Crete in the year 1817*, London 1823 (μτφρ. Δ. Μούστρη 1994, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, Αθήνα).
- ⁴⁷ Ανάμεσά τους η Κνωσός, η Γόρτυνα, η Απτέρα, η Ρίθυμνα κ.ά.
- ⁴⁸ Robert Pashley, *Travels in Crete*, τόμ. I, London 1837, 145-146. Πράγματι, στα 36 συναπτά χρόνια που ανασκάπτω στην Ελεύθερνα, συνέβη τρεις-τέσσερις φορές να μην είναι προσβάσιμος ο σύγχρονος δρόμος που οδηγεί προς την Ελεύθερνα, τουλάχιστον από το χωριό Ρούπες και υψηλότερα, λόγω του χιονιά. Για τις καλές κλιματολογικές συνθήκες, βλ. και Σταμπολίδης 2008, 25.
- ⁴⁹ Thomas A. B. Spratt, *Travels and Researchers in Crete*, London 1865.
- ⁵⁰ Μπορεί η αναφορά του Spratt ότι είναι ο πρώτος που εντοπίζει την αρχαία πόλη να θεωρείται υπερβολική (βλ. Kotsonas 2009, 387), αλλά είναι αυτός που πραγματικά επισκέπτεται την πόλη και «διαβάζει» τα ερείπια και τα μνημεία της.
- ⁵¹ Thenon 1868.
- ⁵² Perrot 1867.
- ⁵³ Conrad Bursian, *Geographie von Griechenland*, Leipzig 1862-1872.
- ⁵⁴ Victor Raulin, *Description physique de l'île de Crète*, Paris 1869.
- ⁵⁵ Fabricius 1885, 92-94, Guarducci 1939, 150-151, αρ. 8-9.
- ⁵⁶ Halbherr – Comparetti 1888, 162-170.
- ⁵⁷ Doublet 1889, 47.
- ⁵⁸ Joubin 1893a.
- ⁵⁹ Joubin 1893β, Joubin 1893γ.
- ⁶⁰ Stampolidis 2008, 135-137, 143-151, Σταμπολίδης 2012, 5, 9 κ.εξ., εικ. 10 και 15, Σταμπολίδης 2018, 110, Stampolidis 2019, 113.
- ⁶¹ Βλ. Martinez 2000, Pasquier – Martinez 2007.
- ⁶² von Schwartz 1892, 77-78.
- ⁶³ Mariani 1895.
- ⁶⁴ Halbherr 1894, Halbherr 1896, 579-608 (σε διάσπαρτες σελίδες).
- ⁶⁵ Brown 1993, Brown 2001.
- ⁶⁶ Για όλα τα παραπάνω, βλ. Kotsonas 2008α, 278-282, Stampolidis 2008, 46-48.
- ⁶⁷ Ο Halbherr, άλλωστε, είχε θεωρήσει την Ελεύθερνα ως «an important centre of very early civilization», βλ. Halbherr 1894, 540.
- ⁶⁸ Stampolidis 2008, 47 διεξοδικότερα. Βλ. και Kotsonas 2008α, 282, σημ. 34 («At the time of writing, no plans for celebrating Eleutherna's centenary were in plan»), όπου δεν παραπέμπεται ούτε το βιβλίο μου ούτε η επετειακή αναφορά του 1908.
- ⁶⁹ Πετρουλάκης 1914, Πετρουλάκης 1914α, Πετρουλάκης 1915.
- ⁷⁰ Διεξοδικά για τις προετοιμασίες της ανασκαφής, τις «μηχανοραφίες», τα της διαμονής και ανασκαφικής έρευνας του Payne, βλ. Kotsonas 2008α. Ωστόσο, για κάποιες ερμηνείες και υποθέσεις που εκφράζονται στο άρθρο αυτό θα επανέλθω με άλλη ευκαιρία.
- ⁷¹ Η επιθυμία του Payne εκπληρώθηκε αμέσως μετά, με την ανασκαφή του στην Περαχώρα στα ιερά της Ήρας. Βλ. Μάντης 2008.
- ⁷² Woodward 1929, 226.
- ⁷³ Stampolidis 2008, 47-48.
- ⁷⁴ Powel 1973, 12.
- ⁷⁵ Από προφορικές πληροφορίες γύρω στο 1935. Βλ. Τσαντιρόπουλος 1994, Stampolidis 2008, 49.
- ⁷⁶ Πλάτων 1947, 637-638.
- ⁷⁷ Πλάτων 1956, 421-422, Τζεδάκις 1965.
- ⁷⁸ Αλεξίου 1960, Τζεδάκις 1970, Παπαποστόλου 1975, 516-517.
- ⁷⁹ Τζεδάκις 1970, 468.
- ⁸⁰ Η διαίρεση έγινε σε τρεις ανασκαφικούς τομείς: Τομέας I, ανατολικός για την ανατολική πλαγιά του λόφου του Πρινέ (Αρχαία Ελεύθερνας) υπό τη διεύθυνση του Π. Θέμελη (1985-2003), Τομέας II κεντρικός για το πλάτωμα της ακρόπολης του λόφου του Πρινέ και της περιοχής του πλάτωματος της Ελεύθερνας (θέση Νησί) υπό τη διεύθυνση του Θ. Καλπαξή (1985-2009), και Τομέας III δυτικός, για τη δυτική πλαγιά του λόφου του Πρινέ, της ανατολικής πλαγιάς της Ελεύθερνας και των αντίστοιχων της Λαγκάς υπό τη διεύθυνση του Ν. Σταμπολίδη (1985 κ.εξ.). Από το 2007 κ.εξ. ο Τομέας I, ανατολικός, τελεί υπό τη διεύθυνση του Ν. Σταμπολίδη ενώ ο Τομέας II από το 2011 κ.εξ. υπό τη Χρ. Τσιγωνάκη.
- ⁸¹ Στέφανος Βυζάντιος, λέξεις *Σάτρας*, *Σάωρος* και *Άωρος*. Guarducci 1939, XII. 141 κ.εξ.
- ⁸² Σταμπολίδης 1993, 25, Σταμπολίδης 1994, 143-144. Πρβλ. την αντίστοιχη σχέση Κυρήνης και Απολλωνίας στη βόρεια Αφρική (σημερινή Λιβύη).
- ⁸³ Faure 1959, 197. Βλ. και Chaniotis 1996, 112 και 404.
- ⁸⁴ Βλ. Καλπαξής 2004, 111.
- ⁸⁵ Πρόκειται για βουνό (153 μ.) στα ΒΑ της Σμύρνης που συνδέεται με τον μύθο της Νιόβης και την εξόντωση των παιδιών της από τον Απόλλωνα και την Άρτεμη.
- ⁸⁶ Στράβων, 10.469: «...καὶ φρυγίαν Μεγάλην θεόν, ἀπὸ δὲ τῶν τόπων Ἰδαῖον καὶ Δινδυμήνην καὶ Σιπυλήνην καὶ Πεσσινουντίδα καὶ Κυβέλην».
- ⁸⁷ Βλ. Σταμπολίδης 1998, 129-130, Stampolidis 1998, 95-96.
- ⁸⁸ v. Effenterre 1991.
- ⁸⁹ *Historia Plantarum* 3.3.4.
- ⁹⁰ Chantraine 1980, 991.
- ⁹¹ Σταμπολίδης 2007.
- ⁹² Guarducci 1939, XII. 141 και 145.
- ⁹³ Βλ. Στέφανος Βυζάντιος, λέξεις *Σάτρα* και *Ελευθεραί*, και *Ηρωδιανός*, λέξη *Ελευθεραί*.
- ⁹⁴ Aravantinos 1999, 59.
- ⁹⁵ *Ελλάδος Περιήγησις*, 9.20.1.
- ⁹⁶ Π.χ. Παπαχατζής 1981, 133-134, 296 (πρβλ. *Ελλάδος Περιήγησις*, 9.20.1 και 10.73).
- ⁹⁷ Βλ. Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα και τα μινωικά ρητά στο δελφικό ιερό [Stampolidis/Σταμπολίδης 2003, 403, αρ. 633-634 ('Ε. Παρτίδα)], για να μην αναφερθώ εδώ στις χάλκινες ασπίδες ή άλλα έργα που έχουν βρεθεί στους Δελφούς και σχετίζονται με την Κρήτη, ό.π.
- ⁹⁸ Βλ. *RE*, τόμ. VII (1907), στήλες 173-178.
- ⁹⁹ Πρβλ. Burkert 1992, 23-24, Σταμπολίδης 1998, 109, Stampolidis 1998, 75.
- ¹⁰⁰ Πρβλ. Stampolidis 2006. Στη μελέτη αυτή γίνεται σαφέστερη και η σχέση της μητρόπολης Θήρας και της αποικίας Κυρήνης, καθώς και ο ρόλος της Κρήτης σ' αυτήν μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Βλ. εδώ, παρακάτω σελ. 301.
- ¹⁰¹ Guarducci 1939.
- ¹⁰² Σταμπολίδης 2004, 154-155, αρ. 9-10 (Θ. Καλπαξής), 155, αρ. 11 (Ι. Τζιφόπουλος) με βιβλιογραφία.
- ¹⁰³ Gagarin – Perlman 2015.
- ¹⁰⁴ Βλ. Σταμπολίδης (υπό έκδ.)

- ¹⁰⁵ Βλ. Treister M. – Shelov-Kovedyayev V. 1989, 289 κ.εξ., κυρίως 292-293. Για κρητικό αλφάβητο (Ελεύθερνας; Δρήρου;) συμφωνεί και η Οικονομάκη, βλ. Οικονομάκη 2020.
- ¹⁰⁶ Βλ. Σταμπολίδης 2006, «Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου», *Διασχίζοντας το αρχιπέλαγος. Νομίσματα από τα νησιά του Αιγαίου στην Ελεύθερνα της Κρήτης*. Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση, Μυτιλήνη 16-19.9.2006 (υπό έκδοση).
- ¹⁰⁷ Λέξη *Απολλωνία*, σελ. 30, 31, 41, 43
- ¹⁰⁸ Βλ. Stampolidis 1990α, 399-400. Η ορολογία υιοθετήθηκε από τον Morris και αντιγράφεται από τον Haggis, ο οποίος παραπέμπει στον Morris αγνοώντας την αρχική πηγή.
- ¹⁰⁹ Βλ. Erickson 2000, 156-228. Επίσης να προστεθεί εδώ η χρονολόγηση του επιτύμβιου πεσσού από την Ελεύθερνα στο Μουσείο Ρεθύμνου (Λεμπέση 1981, 7-9) στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.
- ¹¹⁰ Για τις σχέσεις του Άργους με τις πόλεις της δυτικής Κρήτης ήδη από τα υστερογεωμετρικά χρόνια, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004.
- ¹¹¹ Ο Erickson θεωρεί ότι αυτό συμβαίνει γύρω στο 400 π.Χ. αλλά η γνώμη μου είναι ότι αυτό το ιδιότυπο «εμπάργκο» με την Αθήνα που ξεκίνησε από τα Περσικά με την Κρήτη, ξεθωριάζει ήδη μετά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, για διάφορους λόγους. Βλ. Erickson 2000, 385-401, Erickson 2005, 636-641. Δεν θα πρέπει, εξάλλου, να λησμονούμε τη δράση καλλιτεχνών στην Αθήνα, όπως ο Κυδωνιάτης γλύπτης Κρησίας, που έχει σχέση και με την καλλιτεχνική σχολή του Άργους.
- ¹¹² Βλ. πρόσφατα Οικονομάκη 2020.
- ¹¹³ Lambert 2007, 123, αρ. 134.
- ¹¹⁴ Θέμελης 2000, 16, εικ. 5 και 15, Θέμελης 2004, 50, εικ. 8 και κυρίως 156, αρ. 12 (Π. Θέμελης – Α. Ματθαίου).
- ¹¹⁵ Rehm 1909, 140.
- ¹¹⁶ v. Effenterre 1991, 26-30, Chaniotis 1996, 190-195.
- ¹¹⁷ *IG IX² 1*, 17.
- ¹¹⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004α, 28 και Τζιφόπουλος 1999, όπου συνδέει τις επιγραφές του σπηλαίου που αναφέρονται σε μια πόλη με της Ελεύθερνα.
- ¹¹⁹ Βλ. Σταμπολίδης 2007.
- ¹²⁰ Βλ. Χανιώτης 2000, σχετικά με Κρήτες και Αίγυπτο από τον 5ο στον 1ο αι. π.Χ. Το graffito του Ακουσίλα μπορεί να συνδέεται με μισθοφορική δραστηριότητα ίσως κατά τη βασιλεία του Πτολεμαίου Α΄.
- ¹²¹ Βλ. Γιαννικουρή 1996-1997.
- ¹²² Guarducci 1939, XII, 164-165, αρ. 25. Βλ. και Thenon 1868, 296.
- ¹²³ v. Effenterre 1991, 24-26, Chaniotis 1996, 205-208. Στην ίδια κατηγορία και την ίδια περίοδο φαίνεται να χρονολογείται και το ανάγλυφο με την επιγραφική μαρτυρία για τον κρητικό ονειροκρίτη που έχει βρεθεί στην Αίγυπτο και βρίσκεται σήμερα στο Βερολίνο, βλ. Καρέτσου – Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000.
- ¹²⁴ *IC II*, 12,20.
- ¹²⁵ Βλ. και Μπουραζέλης 1981. Βλ. Καρέτσου – Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000.
- ¹²⁶ Guarducci 1939, II, 143. Rehm 1909, αρ. 38.
- ¹²⁷ *IG IX²*, 1,31.
- ¹²⁸ Το όνομα υπάρχει και στις επιγραφές από την Ελεύθερνα, Guarducci 1939, Ελεύθερνα, αρ. 9,2.
- ¹²⁹ Guarducci 1939, αρ. 21.
- ¹³⁰ FD III.4.135, στήλη II, 10-11.
- ¹³¹ Rehm 1909, 115, αρ. II.
- ¹³² *IG IX²*, 1176.
- ¹³³ Breccia 1970, 23.
- ¹³⁴ Σταμπολίδης 1991, 485.
- ¹³⁵ Το όνομα του Πυθόκριτου υπάρχει και σε επιγραφή στη Σαμοθράκη, βλ. *IG XII*, 8.239, όπου υπογράφει ως Ρόδιος: *Πυθόκριτος Τιμοχάριος Ρόδιος έποίησε*.
- ¹³⁶ Για υπογραφή του με το Ελευθερναίος, βλ. *SEG* 49, 1080, 58.809 και Φανταουτσάκη 2004, 44-45.
- ¹³⁷ Σταμπολίδης ό.π. και αργότερα. Παπαχριστοδούλου 2000, 541-549.
- ¹³⁸ v. Effenterre 1991, 24-26, Chaniotis 1996, 276-278.
- ¹³⁹ Βλ. Guarducci 1939, 144.
- ¹⁴⁰ Για την εξωτερική πολιτιστική των Ατταλιδών, βλ. Σταμπολίδης 1981, Σταμπολίδης 1987.
- ¹⁴¹ Guarducci 1950, 250-253, αρ. 179.
- ¹⁴² *IG IV*, 179,4.
- ¹⁴³ Σταμπολίδης κ.ά. 2018, 185, αρ. 68 (Ι. Λουρεντζάτου), Stampolidis κ.ά. 2019, 180, αρ. 68 (Ι. Lourentzatos).
- ¹⁴⁴ Πρόκειται μάλλον για το επιστύλιο ενός ταφικού μνημείου, που χρησιμοποιήθηκε από τον 2ο αι. π.Χ. έως τον 2ο αι. μ.Χ. και η αναφορά του ονόματος και της καταγωγής του Σωτηρίου από την Ελεύθερνα «τονίζει τις σχέσεις συμμαχίας και φιλίας των δύο πόλεων», βλ. Νινιού-Κινδελη – Τζανακάκη 2018, 57-59.
- ¹⁴⁵ Βλ. Bruneau – Ducat 2005, 41-44.
- ¹⁴⁶ *ID*, 1416, Β. στήλη I, 100 κ.εξ.
- ¹⁴⁷ Σταμπολίδης 2004, 198, αρ. 125 (Ν. Τσατσάκη) με βιβλιογραφία.
- ¹⁴⁸ Σταμπολίδης 1992.
- ¹⁴⁹ *ID*, 1416 Β. στήλη II, 56 κ.εξ.
- ¹⁵⁰ *ID*, 2593, 63.
- ¹⁵¹ Plassart 1921, 19, στήλη 111, 119.
- ¹⁵² Βλ. Guarducci 1935.
- ¹⁵³ Guarducci 1939, XII, 144, Chaniotis 1996, 276-278. *ICI*, XVI, 17, 14-20.
- ¹⁵⁴ v. Effenterre 1991, 51-68, Chaniotis 1996, 278-280.
- ¹⁵⁵ Θέμελης 2010, 60-62 και Οικονομάκη 2020.
- ¹⁵⁶ Κουμανούδης 1871, 202, αρ. 1646.
- ¹⁵⁷ Σταυριανοπούλου 1991, Stavrianoπούλου 1993, Καλπαξής – Πετροπούλου 1988-1989, Σταμπολίδης 2004, 157-158, αρ. 14 (Θ. Καλπαξής).
- ¹⁵⁸ Xanthoudidis 1898, 71 κ.εξ.
- ¹⁵⁹ *IG VI*, 939. Για τον Πάνα και την Αφροδίτη στην Ελεύθερνα, βλ. παρακάτω σελ. 85.
- ¹⁶⁰ *Syll³* 737.
- ¹⁶¹ Βλ. Παντερμαλής 1992, Παντερμαλής 1999, 236-239.
- ¹⁶² *IG*, XII 5, 718.
- ¹⁶³ Σταμπολίδης 2004, 158, αρ. 15 (Π. Θέμελης).
- ¹⁶⁴ Θέμελης 2002, 20 εικ. 8.
- ¹⁶⁵ Guarducci 1939, XII, 145 και αρ. 27 κ.εξ.
- ¹⁶⁶ Θέμελης 2002, 20, Σταμπολίδης 2004, 159, αρ. 18 (Π. Θέμελης).
- ¹⁶⁷ *Syll³* 737.
- ¹⁶⁸ Βλ. Θέμελης 2002, 31 κ.εξ., Θέμελης 2004, 57-69 κ.α., Καλπαξής 2004, 111-114 κ.α. και Σταμπολίδης 2004.
- ¹⁶⁹ Di Vita 2000, 459-476.
- ¹⁷⁰ A. Marcellinus, *Rerum Gestarum XXXVI*, X, 15-19 και Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, IV, 18, 1-2.
- ¹⁷¹ Θέμελης 2000, 21.
- ¹⁷² Βλ. Θέμελης 2000, Θέμελης 2002, 80 κ.εξ. αλλά και αρκετά στοιχεία στην ακρόπολη του Πρινέ παρουσιασμένα εν μέρει στην *Κρητική Εστία* και άλλα ακόμα αδημοσίευτα. Πολύ πρόσφατες αναφορές, βλ. Σταμπολίδης 2018, 137-139, εικ. 12, Stampolidis 2019, 136-137, fig. 12.
- ¹⁷³ Θέμελης 2002, 22-23, εικ. 10-11.
- ¹⁷⁴ *650.9*
- ¹⁷⁵ *ACO*.
- ¹⁷⁶ Θέμελης 2002, 24.
- ¹⁷⁷ Θέμελης 2002, Θέμελης 2004, 70 κ.εξ., Σταμπολίδης 185-186.

- ¹⁷⁸ Σταμπολίδης – Οικονόμου 2014.
- ¹⁷⁹ Για τα χρυσά επιστόμια, βλ. Carratelli 1993, Τζιφόπουλος 2004.
- ¹⁸⁰ *OC*, 2, 270. Guarducci 1939, 145.
- ¹⁸¹ Θέμελης 2002, 24-25.
- ¹⁸² Τσουγκαράκης 1987, 373 και 402-403.3. Τσουγκαράκης 1988, 323-324.
- ¹⁸³ Θέμα για το οποίο γίνεται λόγος αμέσως παρακάτω.
- ¹⁸⁴ *Genesis*, 2.10.32.22.
- ¹⁸⁵ Βλ. Καλπαξής 2004, 115.
- ¹⁸⁶ Για έναν πρώτο σχολιασμό, βλ. Σταμπολίδης 1993, 29 κ.εξ., Σταμπολίδης 1994, 146 κ.εξ.
- ¹⁸⁷ Καθώς το λατομείο χρησιμοποιείται ως στάνη κατά τους χειμερινούς μήνες, χρίζει καθαρισμού από καιρού εις καιρόν και, φυσικά, περιφράξης.
- ¹⁸⁸ Βλ. Manning 1994, 226.
- ¹⁸⁹ Από την ονομασία της θέσης, όπου ανευρέθησαν στη νότια κεντρική Κρήτη. Για τα ειδώλια αυτά, βλ. πρόσφατα Σταμπολίδης 2017.
- ¹⁹⁰ Θέμελης 2002, 14.
- ¹⁹¹ Θέμελης 2004, 49.
- ¹⁹² Καλπαξής 2004, 106-107. Για τη σφραγίδα, βλ. Σταμπολίδης 2004, 188, αρ. 90 (Θ. Καλπαξής).
- ¹⁹³ Για MM όστρακα και στον ανατολικό τομέα, βλ. Θέμελης 2002, 29.
- ¹⁹⁴ Τσιγωνάκη (υπό έκδ.).
- ¹⁹⁵ Αυτό συμβαίνει κυρίως στην ανασκαφή της ακρόπολης, όπου έχουν βρεθεί τμήματα τοίχων βαθιά, σχεδόν πάνω στον μαργαίκο ασβεστόλιθο του λόφου, και τα οποία συνδέονται με όστρακα της ΥΕΧ, βλ. Καλπαξής 2004, 106.
- ¹⁹⁶ Καλπαξής κ.ά. (υπό έκδ.) [Καλπαξής Θανάσης, Μπίτης Ιωάννης, Σπανού Νικολία (Ε΄ ΑΕΚ, «Η ανασκαφή του αρχαίου λατρευτικού κτηρίου στην Ακρόπολη της Ελεύθερας (Τομέας II Κεντρικός)»].
- ¹⁹⁷ Βλ. Καλπαξής 2004, 100-111.
- ¹⁹⁸ Βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004α, 28. Βλ. επίσης Τζιφόπουλος 1999.
- ¹⁹⁹ Tsatsaki 2013, 283-284.
- ²⁰⁰ Θέμελης 2002, 25 κ.εξ., Θέμελης 2004, 48-50.
- ²⁰¹ Καλπαξής 2004, 108-109.
- ²⁰² Για μια πρώτη παρουσίαση, βλ. Σταμπολίδης 1993, 34-35 εικ. 16, Σταμπολίδης 1994, 148-149, εικ. 16, Σταμπολίδης 2004α, 84.
- ²⁰³ Για ανάλογο χτίσιμο και με πληοπάτωμα, βλ. το μεγαροειδές κτίσμα στον Κατσιβέλο, βλ. Θέμελης 2002, 25 κ.εξ.
- ²⁰⁴ Καλπαξής κ.ά. 1994.
- ²⁰⁵ Stambolidis 2008, 89-90, εικ. 36, 107, εικ. 48. Για άλλα όστρακα της εποχής από τη νεκρόπολη και αλλού στη δυτική κλιτύ του λόφου του Πρινέ, βλ. Ericson 2010.
- ²⁰⁶ Λεμπέση 1976.
- ²⁰⁷ Erickson 2005, Erickson 2010.
- ²⁰⁸ Θέμελης 2004, 50.
- ²⁰⁹ Βλ. και παραπάνω σελ. 44, 56
- ²¹⁰ Θέμελης 2004, 50, Σταμπολίδης 2018, 124.
- ²¹¹ Βλ. παραπάνω σελ. 60
- ²¹² Γι' αυτό στο εξής ανάλογα τμήματα που ενδέχεται να αποτελούν σύστημα προστασίας της Ελεύθερας θα αναφέρονται ως «τείχος» ή «τείχη» έως ότου υπάρξει μια σχετική εμπεριστατωμένη τεκμηρίωση με την πρόοδο των ανασκαφών.
- ²¹³ Καλπαξής 1994-1996, 286, εικ. 10.
- ²¹⁴ Θέμελης 2002, 18.
- ²¹⁵ Το πάχος 1,20 μ. είναι το μικρότερο, που συνήθως διαθέτουν κλασικά και ελληνιστικά τείχη, όπως π.χ. το προτείχισμα των Αθηνών στη σημερινή οδό Διπύλου. Για την κατασκευή και την ανασκαφή της, βλ. Σταμπολίδης 2004α, 92, εικ. 11.
- ²¹⁶ Από μαρτυρίες, όπως αυτή του γηραιού Ν. Τζανιδάκη, προέρχεται και η πληροφορία μου ότι ο πατέρας του τού διηγούνταν όταν ήταν παιδί (στη δεκαετία του '30) ότι ο Ραγνε είχε σκάψει στον Λωτό (*σήμερα πάνω από τις ελιές του Φουντούλη*) και ότι είχε κάνει μεγάλη εντύπωση και συζητιόταν πολύ στο χωριό η εσπευσμένη αναχώρηση των Άγγλων ανασκαφών: *Ξαφνικά ένα ξημέρωμα δεν τους είδαμε πια εκεί. Είχαν ξεστήσει τη σκηνή τους και είχαν φύγει χωρίς να χαιρετήσουν καν.*
- ²¹⁷ Έτσι λ.χ. τμήμα του ύστερου τείχους στα Α του πλατώματος του ανεσκαμμένου χώρου της ακρόπολης, που εντόπισαν προ καιρού οι ανασκαφές τον Χρ. Τσιγωνάκη και τον Π. Καρανασάση.
- ²¹⁸ Τέτοιου είδους συστήματα, όπου υψηλοί αναλημματικοί τοίχοι ή ακόμα και εξωτερικοί τοίχοι υψηλών οικοδομημάτων χωρίς θυραία ανοίγματα, μπορούσαν να αποτελούν συγχρόνως και τοίχους και «τείχος» σε οικισμούς από την αρχαιότητα έως και τον μεσαίωνα.
- ²¹⁹ Βλ. Θέμελης 2000, 37-38.
- ²²⁰ Βλ. Καλπαξής 2004, 107.
- ²²¹ Θέμελης 2002, 38.
- ²²² Βλ. Spratt 1865, 96 και σχέδιο σελίδας 90.
- ²²³ Βλ. Myres κ.ά. 1992, 91.
- ²²⁴ Βλ. Σπανάκης 1990, 263, Myers κ.ά. 1992.
- ²²⁵ Sanders 1982, 162.
- ²²⁶ Καλπαξής 2004, 105.
- ²²⁷ Θέμελης 2000, 36-38, εικ. 23.
- ²²⁸ Καλπαξής κ.ά. 1994, Καλπαξής 2004, 107-108.
- ²²⁹ Θέμελης 2000, Θέμελης 2002, Θέμελης 2004, από όπου και αρυόμεθα.
- ²³⁰ Θέμελης 2004, 51.
- ²³¹ Θέμελης 2004, 53.
- ²³² Θέμελης 2004, 54.
- ²³³ Θέμελης 2004, 55.
- ²³⁴ Θέμελης 2004, 58.
- ²³⁵ Θέμελης 2004, 58-62.
- ²³⁶ Σταμπολίδης 2004, 182-183, αρ. 77 (Π. Θέμελης).
- ²³⁷ Σταμπολίδης 2004, 231-232, αρ. 248 (Π. Θέμελης) και 224, αρ. 221-222 (Π. Θέμελης) αντιστοίχως.
- ²³⁸ Σταμπολίδης 2004, 217, αρ. 186 (Π. Θέμελης).
- ²³⁹ Θέμελης 2004, 63-64.
- ²⁴⁰ Θέμελης 2004, 64-67.
- ²⁴¹ Θέμελης 2004, 67-69.
- ²⁴² Θα μπορούσε, ωστόσο, να δικαιολογηθεί, καθώς δεν υπήρχε μεγάλος χώρος εξωτερικά του νάρθηκα, όπως συμβαίνει σε άλλες βασιλικές.
- ²⁴³ Θέμελης 2002, 24.
- ²⁴⁴ Ωστόσο, η αφιέρωση εδώ θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, καθώς ο αρχαίος ναός, επάνω στον οποίο οικοδομήθηκε η βασιλική, ανήκε στην Αφροδίτη και τον Ερμή, ο οποίος ανάμεσα στις άλλες ιδιότητές του ήταν και ψυχοπομπός, ιδιότητα και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.
- ²⁴⁵ Θέμελης 2004, 78-80.
- ²⁴⁶ Οι θέσεις ήταν γνωστές με αυτή την ονομασία όταν ξεκίνησαν οι ανασκαφικές έρευνες από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και μου υποδείχθηκαν από τον Ν. Τζανιδάκη στα 1985. Οι βορειότερες συστάδες προς την Αγία Ελέσα ήσαν επίσης γνωστές και είναι προφανώς αυτές στις οποίες αναφέρεται ο Faure 1965, 44-45. Πιθανότατα μέσα από ορισμένους από αυτούς τους τάφους προέρχονται κάποια από τα γνωστά μας χρυσά ελάσματα-επιστόμια της περιοχής της Ελεύθερας. Για τα τελευταία, βλ. συνολικά Caratelli 1993 και Τζιφόπουλος 2004.
- ²⁴⁷ Για τις ανασκαφές στο Νησί, βλ. Καλπαξής κ.ά. 1994 και για ορισμένους από τους τάφους «στα Μνήματα», βλ. Kalpaxis – Tsatsaki 2000.
- ²⁴⁸ Βλ. Σταμπολίδης 2004β, 138-139.
- ²⁴⁹ Kalpaxis – Tsatsaki 2000.

- ²⁵⁰ Σταμπολίδης 2004β, 139-141, Σταμπολίδης 2008, 95-97, εικ. 38-40, Σταμπολίδης 2018, 139.
- ²⁵¹ Θέμελης 2002, 81.
- ²⁵² Καλπαζής 2004, 114.
- ²⁵³ Μάλιστα στα Β, ΒΑ της αντίστοιχης πλευράς του στεγάστρου, δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν κατά διαστήματα, έχουν αποδώσει αρκετά όστρακα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. που ενδεχομένως συνδέονται με τη χρήση της νεκρόπολης έως και αυτά τα χρόνια.
- ²⁵⁴ Στα ανώτερα στρώματα, ωστόσο, έχουν βρεθεί όστρακα ανάμεικτα διαφόρων εποχών ακόμα και ελληνιστικά και δεν αποκλείεται να πρόκειται για αποθέσεις ή «μπαζώματα» διευθέτησης του χώρου.
- ²⁵⁵ Κάτι ανάλογο έχει συμβεί και στα νεότερα χρόνια στο κέντρο της πόλης του Ρεθύμνου. Το κεντρικό τμήμα του οθωμανικού νεκροταφείου, έξω από τα τείχη, στα νότια της πόλης, έμεινε ελεύθερη πλατεία και μετατράπηκε βαθμιαία στον «Κήπο» του Ρεθύμνου, πνεύμονας πρασίνου, μερικά μόνο μέτρα ΝΔ της εκκλησίας των τεσσάρων Μαρτύρων.
- ²⁵⁶ Βλ. Σταμπολίδης 2008, 109-111, Σταμπολίδης 2018, 144, Stampolidis 2019, 140.
- ²⁵⁷ Βλ. Stampolidis 2008, 111-112, Σταμπολίδης 2018, 144, Stampolidis 2019, 140.
- ²⁵⁸ Βλ. Σταμπολίδης 2008, 112-117, Stampolidis 2008, 112-117, Σταμπολίδης 2018, 145, Stampolidis 2019, 141.
- ²⁵⁹ Βλ. Σταμπολίδης 2008, 117-119, Stampolidis 2008, 117-119, Σταμπολίδης 2018, 147, Stampolidis 2019, 145.
- ²⁶⁰ Για το cippus και τα ανάλογά του, βλ. Stampolidis 2003α, 221-226.
- ²⁶¹ Για το κτίριο Λ, βλ. Σταμπολίδης 2008, 133-134, Stampolidis 2008, 133-134, Σταμπολίδης 2018, 146, Stampolidis 2019, 144.
- ²⁶² Για μία πρώτη παρουσίαση του συνόλου, βλ. Σταμπολίδης 2012.
- ²⁶³ Βλ. Σταμπολίδης 2008, 120-126, Stampolidis 2008, 120-126.
- ²⁶⁴ Για ανάλογα υπολείμματα τροφών σε ταφικές πυρές των Κυκλάδων ή των Δωδεκανήσων, λ.χ. βλ. Ζαφειροπούλου 2001, 287-288, εικ. 15-16.
- ²⁶⁵ Βλ. Σταμπολίδης 1996, 30 κ.εξ., Stampolidis 1996, 30 κ.εξ.
- ²⁶⁶ Βλ. Σταμπολίδης 1996, Stampolidis 1996, Stampolidis 2015.
- ²⁶⁷ Βλ. Σταμπολίδης 1996, 125, εικ. 174, Stampolidis 1996, 125.
- ²⁶⁸ Βλ. Σταμπολίδης 1996, 201-203, Stampolidis 1996, 201-203.
- ²⁶⁹ Για δύο σκελετούς σε εγχυτρισμούς άλλων περιοχών, βλ. λ.χ. στην Αθήνα, Kurtz – Boardman 1971, 55 και 179, 185-186 (για δυο αντωπά αγγεία).
- ²⁷⁰ Βλ. Σταμπολίδης 2008, 126-130, Stampolidis 2008, 126-130, Σταμπολίδης 2018, 149, Stampolidis 2019, 146.
- ²⁷¹ Agelarakis 2020.
- ²⁷² Βλ. λ.χ. τη σφαγή της Πολυξένης πάνω στον τύμβο σε τυρρηνικό αμφορέα του Ζωγράφου του Τιμιάδη (570-550 π.Χ.), σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο (αρ. 1897.0727.2).
- ²⁷³ Βλ. πρόσφατα Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 170 κ.εξ.
- ²⁷⁴ Ο τοίχος του περιβόλου του μνημείου έχει δεχθεί τις φλόγες ταφικών πυρών που συντελέστηκαν πάνω από τους ορθοστάτες και το ανατολικό τμήμα της «αυλής» του αποτεφρωτηρίου Α. Η χρονολόγηση των πυρών γύρω στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. ή στο γ' τέταρτό του, που βεβαιώνεται από τους πρωτοκορινθιακούς αρυβάλλους που βρέθηκαν ως κτερίσματα εντός τους, αποτελεί και το όριο *ante quem* και για τον περίβολο, και, επομένως, για το μνημείο που ανεγέρθηκε στο κέντρο αυτού του χώρου.
- ²⁷⁵ Βλέπε LIMC λ. Κουρήτες.
- ²⁷⁶ Σχετικά με τις ιδιότητές του κλπ., βλ. Σταμπολίδης 2004β, 140-141.
- ²⁷⁷ Βλ. Σταμπολίδης 1996, Stampolidis 1996, Σταμπολίδης 2008, 120, 125, 158-159, Σταμπολίδης 2018, 152, Stampolidis 2019, 149.
- ²⁷⁸ Agelarakis 2005.
- ²⁷⁹ Αγελαράκης 2020.
- ²⁸⁰ Βλ. Σταμπολίδης 2008, 151 κ.εξ., Stampolidis 2008, 151 κ.εξ.
- ²⁸¹ Σταμπολίδης 2004β, Σταμπολίδης 2008, 152, εικ. 106.
- ²⁸² Βλ. Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 236, αρ. 282 (Ν. Σ.).
- ²⁸³ Βλ. Σταμπολίδης 2020, 34, εικ. 20.
- ²⁸⁴ Για τα έργα αυτά, βλ. Σταμπολίδης 2004, 274, αρ. 340 (Ν. Σταμπολίδης), Σταμπολίδης 2008, 153-154.
- ²⁸⁵ Για ορισμένες παρουσιάσεις κοσμημάτων, βλ. Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 262, 268-269 κ.α., Σταμπολίδης 2004, 286, 290-291, Σταμπολίδης 2008. Τελευταία Ε. Μητάκη 2019 (αδημ. διδ. διατριβή).
- ²⁸⁶ Σταμπολίδης 2003, 522, Σταμπολίδης 2008, 154, εικ. 110-112.
- ²⁸⁷ Σταμπολίδης 2003, 487-488. Για φαγεντιανό ειδώλιο Σεκμέτ, βλ. Σταμπολίδης 2003, 510, αρ. 974 (Ν. Σταμπολίδης).
- ²⁸⁸ Stampolidis 1992. Να προστεθεί εδώ ότι ένα πέμπτο από το ίδιο σύνολο εντοπίστηκε πολύ αργότερα και γι' αυτό παρέμεινε αδημοσίευτο.
- ²⁸⁹ Είναι χαρακτηριστική η υστερότερη χρονολογικά σχέση με τον Εύξεινο Πόντο (6ος αι. π.Χ.) μέσω ενός *graffiti* σε ελευθερινιώτικο αλφάβητο πάνω σε ένα πήλινο λάσανο ή η ανεύρεση του κλασικού νομίσματος της Τενέδου στην ίδια την Ελεύθερνα.
- ²⁹⁰ Stampolidis 1990.
- ²⁹¹ Βλ. Σταμπολίδης – Οικονομάκη 2009.
- ²⁹² Βλ. προηγούμενες σελίδες.
- ²⁹³ Για σχετική βιβλιογραφία στα πιο πρόσφατα έργα, βλ. Σταμπολίδης 2004, Stampolidis 2008, Stampolidis 2014, Stampolidis 2016.
- ²⁹⁴ Σταμπολίδης 1993, Stampolidis 1996, Σταμπολίδης 1996, Stampolidis 2014.
- ²⁹⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 236, 254 και παρακάτω σελ. 291.
- ²⁹⁶ Βλ. Σταμπολίδης 1993.
- ²⁹⁷ Βλ. Σταμπολίδης 1994.
- ²⁹⁸ Βλ. Σταμπολίδης 2004.
- ²⁹⁹ Βλ. πρόσφατα Πυργιωτάκης 2018, 405-419.
- ³⁰⁰ Βλ. περιοδικό *Archaeology*, February 2010 (<https://archive.archaeology.org/1001/topten/crete.html>).
- ³⁰¹ Για περισσότερες λεπτομέρειες και εικόνες σχετικά με τη δημιουργία του αρχαιολογικού χώρου και του Μουσείου, βλ. Πυργιωτάκης 2018, 411-419.
- ³⁰² Σταμπολίδης κ.ά. 2018, Stampolidis κ.ά. 2019.
- ³⁰³ Όπως λ.χ. το Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο Κρήτη, Ελεύθερνα και ο έξω Κόσμος, 30/5/2018 – 3/6/2018 Ρέθυμνο.
- ³⁰⁴ Όπως π.χ. του Γιώργου Καλούδη στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας με έργα του Μπαχ με τσέλο και τετράχορδη κρητική λύρα ή του Λουδοβίκου Ανωγειών και της Νένας Βενετσάνου στο υπαίθριο θέατρο του Μουσείου. Οι εκδηλώσεις αυτές πραγματοποιούνται συνήθως κοντά στα γενέθλια του ΜαΕ, Ιούνιο ή Ιούλιο εκάστου έτους (2017, 2018, 2019).
- ³⁰⁵ Βλ. Σταμπολίδης – Τσαγκάρη – Γιαννοπούλου 2019, Stampolidis – Tsangari – Giannopoulou 2019.

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΠΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ξεναγώντας τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας στα εγκαίνια του Μουσείου τον Ιούνιο του 2016, τόλμησα να πω ότι όσο σημαντικό κι αν ήταν το επίτευγμα της οικοδόμησης του Μουσείου, τόσο ως προς τη συγκράτηση του οικονομικού του προϋπολογισμού όσον και στην αρχιτεκτονική, μουσειογραφική και μουσειολογική του εκτέλεση, δεν ήταν ούτε τα μπετά, ούτε τα ηλεκτρομηχανολογικά συστήματα, η χωροταξική του διάταξη, οι γεμάτες αποθήκες και τα εργαστήριά του, οι τρισδιάστατες αναπαραστάσεις, τα ντοκιμαντέρ και τα φιλμάκια, τα επιτοίχια και επεξηγηματικά κείμενα, οι λαμπρές προθήκες με τη διάτάξή τους στον χώρο, θα τολμούσα να πω ούτε οι αρχαιότητες μέσα σε αυτές, που θα έπρεπε να εντυπωσιάζουν.

Γιατί για μένα το ουσιαστικότερο στοιχείο του Μουσείου ήταν και είναι οι άνθρωποι. Οι τότε και οι τώρα. Όλοι εμείς που το κατορθώσαμε, ο καθένας με το μέγεθος και τη συμβολή του, «ο καθένας με το λιθάρι του είτε μικρό είτε μεγάλο...», όπως λέει ο ποιητής. Και κυρίως οι τότε, οι άνθρωποι που βρίσκονται πίσω από τα τέχνηρα του πολιτισμού που θαυμάζουμε, οι δημιουργοί, οι άνθρωποι, οι πίστες, οι δοξασίες τους, οι ιδέες τους, οι πρωταγωνιστές ενός πολιτισμού του μέτρου, όπως είναι ο ελληνικός, όπου θεός, φύση και άνθρωποι είναι ένα.

Έχοντας την παραπάνω άποψη ως αρχή και ότι το αρχαιολογικό αποτέλεσμα είναι δημόσιο αγαθό, δεν είναι μόνον για τους ειδικούς αλλά για καθέναν που ορέγεται να δει και να μάθει [Αριστοτέλης: «(ο άνθρωπος) τοῦ εἰδέναι ὀρέγεσθαι φύσει»], προσπαθούμε αμέσως παρακάτω να αποδώσουμε το απτό, το χειροπιαστό μέρος της Ιστορίας με τρόπο εύληπτο και κατανοητό. Από τα εκτεθειμένα αντικείμενα του Μουσείου, διαλέξαμε εννέα (9) –όσες και οι Μούσες της αρχαιότητας– και τα πραγματευόμαστε εδώ με διττό τρόπο: σε ορισμένα ερμηνεύουμε απλώς το περιεχόμενο και τη σημασία τους, ενώ άλλα τα αποδίδουμε ως ένα κομμάτι από τις ιστορίες των ανθρώπων, όπως θα μπορούσε να είχαν συμβεί. Προσπαθούμε δηλαδή να δούμε τον άνθρωπο εκείνης της εποχής και τις αλήθειες του με ευχάριστο και μυθοπλαστικό τρόπο, στηριζόμενοι μεν στην επιστημονική έρευνα και γνώση αλλά ανασυνθέτοντας τα διάφορα επεισόδια ως μικρά «ιστορικά μυθιστορήματα».

Η μεγάλη εικόνα της ιστορίας μας

Στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., που τις ονομάζουμε Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, οι κοσμοπολίτικες πόλεις της Συροπαλαιστινιακής ακτής είχαν πολύ ωφεληθεί από το εμπόριο. Στην Τύρο, την Άραδο, τη Σιδώνα και άλλες πόλεις συνέρρεε ένα πλήθος από προϊόντα της Ανατολής πέρα από τις χώρες ανάμεσα στα μεγάλα ποτάμια, τον Τίγρη και τον Ευφράτη, κι ακόμα πιο ανατολικά, από τον Βορρά, την ανατολική Μ. Ασία αλλά κι από τον Νότο, την Αραβική χερσόνησο και την Αίγυπτο, κι ακόμα από τη Δύση, την Κύπρο και το Αιγαίο. Μέταλλα, πολύτιμα και άλλα, χρυσός, άργυρος, χαλκός, σίδηρος, προϊόντα εξωτικά: αρώματα, λιβάνι, ελεφαντόδοντο, κάθε είδους μπαχαρικά και «αιώνιο» ξύλο από τους κέδρους του Λιβάνου, υφάσματα, βότανα, έργα τέχνης...

Μεγάλη αγορά η Αίγυπτος και τα νησιά της Πράσινης θάλασσας, όπως ονόμαζαν οι Αιγύπτιοι τη Μεσόγειο, και όλες οι ακτές, όπως ο ήλιος έγερνε απ' την οροσειρά του Ταύρου και πέρα. Αρχιτέκτονες, κατασκευαστές και καλλιτέχνες παντός είδους, μάγοι, αγύρτες, ιερείς, γιατροί, τεχνίτες, πολεμιστές, κυρίως όμως έμποροι, συνέρρεαν στις πόλεις και η νέα αυτοκρατορία του Ασσύριου Αντάντ-Νιράρι του Β' (912-891 π.Χ.), με τα μάτια στραμμένα σε Ανατολή και Δύση, φρόντιζε να εκπληρώνει τους στόχους της. Με μια εξαιρετική πολεμική μηχανή που είχε συγκροτήσει, η Ασσυρία άλωσε πρώτα την κραταιή Βαβυλώνα, προχώρησε την εξουσία της στη ΝΑ Μικρά Ασία (Ανατολία) και κατέλαβε τη Συριακή πεδιάδα. Κατόπιν φάνηκε εύκολο στον εγγονό του, τον Ασουρνασιπάλ τον Β' (883-859 π.Χ.), να φτάσει ως τις ακτές της μεγάλης Πράσινης θάλασσας. Ο δισέγγονός του, ο Σαλμανάσαρ ο Γ' (859-824 π.Χ.), βασιλιάς μακρόβιος, 34 χρόνια στην εξουσία, επεξέτεινε την αυτοκρατορία του στη Βαβυλώνα και την Περσία, ενώ νότια, προς την ακτή της Μεσογείου, κατέλαβε τη γη των Αράμ.

Έτσι, όταν ο γιος τής Σαμουραμάτ, που οι Έλληνες την ονόμαζαν Σεμίραμι, ο Αντάντ-Νιράρι Γ' (810-783 π.Χ.), ανέλαβε την εξουσία, δεν του ήταν άγνωστα ούτε τα μέρη ούτε τα πλούτη ούτε οι λαοί που είχαν υποταχτεί στους προγόνους του. Μόνον που τώρα τα ήθελε όλα. Υποτελείς του οι Νεοχεττίτες στα βόρεια, προς την οροσειρά του Ταύρου, η Συρία, η γη και οι πόλεις των Αραμαίων, οι πόλεις της Φοινίκης, που πλήρωναν φόρους ήδη στους παππούδες του, τα Φιλισταιικά κράτη, η Δαμασκός, το Ισραήλ. Επιτίθεται ακόμα και στους κατοίκους της Ουρατρού, νότια από το μεγάλο βουνό, το Αραράτ, στους Μήδους και στον Νότο, εκεί που στενεύουν τα δύο ποτάμια, στους Χαλδαίους. Τέτοια πολεμική μηχανή και κέρδη για τους Ασσυρίους θα είχαν ξανά μόνον ο Σαργών ο Β' (721-705 π.Χ.), οι γιοι και τα εγγόνια του: ο Εσαρχαδών (681-669 π.Χ.) και ο περίφημος Ασουρμπανιμπάλ (668-627 π.Χ.), που οι Έλληνες τον ονόμαζαν Σαρδανάπαλο. Αυτοί επιτίθενται και νικούν την Αίγυπτο, την Ουρατρού, κι ο τελευταίος φθάνει από τη Λυδία έως το Ελάμ στην Αραβική χερσόνησο. Μόνον που ο νεότερος γιος του, ο Σιν-Σαρ-Ισχούν, θα βίωνε μερικά χρόνια αργότερα τη λεηλασία της ίδιας τους της πρωτεύουσας, της Νινευή (612 π.Χ.).

Οι κατά καιρούς πόλεμοι και λεηλασίες για την επέκταση της Ασσυρίας οδηγούσαν κύματα προσφύγων προς τη μεγάλη Πράσινη θάλασσα κι ακόμα πιο πέρα. Ήδη από τα πρώτα κύματα πίεσης του Ασουρνασιπάλ και του μακροβιότερου βασιλιά της, του Σαλμανάσαρ του Γ', τεχνίτες και μάστορες από

τα βόρεια της Συρίας και τα νότια της πρώην χώρας των Μιτάνι και της Ουρατρού, μαζί με προνοητικούς εμπόρους και τεχνίτες των φοινικικών πόλεων, αναζήτησαν καταφύγιο και την τύχη τους στη μεγάλη γη της Πράσινης θάλασσας, την Αλασίγια, την Κύπρο, που οι Ασύριοι την ονόμαζαν Ιατνάνα, κι ακόμα πιο πέρα, προς τη Δύση. Ωστόσο, η μεγάλη διαδρομή συντελέστηκε στα χρόνια του γιου της Σεμιράμιδος, του Αντάντ-Νιράρι του Γ'. Ανθρώπινα κύματα, ακολουθώντας τους θαλάσσιους δρόμους προς τον Βορρά και τη Δύση, διέφυγαν προς την Κύπρο και την Κρήτη κι άλλοι προς τον Νότο, μέσω των ακτών της Κρήτης και της Αιγύπτου, για να βρουν καταφύγιο στη νεοϊδρυμένη (814 π.Χ.) αποικία των Φοινίκων, την Καρτ-Χαντάς (= νέα πόλη), την κατόπιν περίφημη Καρχηδόνα. Έφυγαν άλλοι από φόβο, άλλοι ντυμένοι τον μανδύα του κέρδους και άλλοι για τη γοητεία του αγνώστου. Όλοι ωστόσο φορτωμένοι τιςπίστεις, τις ιδέες, τις συνήθειες και τα ήθη τους, τις τέχνες, τις σχέσεις τους, εμπορικές, ιδεολογικές ή άλλες, άμεσες ή έμμεσες. Άνθρωποι που μοιάζουν μεταξύ τους κι όμως είναι διαφορετικοί, όπως τα κύματα της Μεσογείου, που κινείται αέναα, άγρια με τον Βοριά, γαλήνια με τον Ζέφυρο...

Η μικροϊστορία

Ο Χιράμ, γιος του Εθβάλ του χαλκουργού και εγγονός του αρχιτεχνίτη Χιράμ, που είχε εργαστεί στον μεγάλο ναό στη Ιερουσαλήμ όταν βασιλιάς ήταν ο Σολομών, είχε γίνει καραβοκύρης δεινός και πλούσιος κυρίως από τα ταξίδια του προς και από την Καρχηδόνα, το Κίτιον, την πόλη στα νοτιοδυτικά του νησιού της Αλασίγια (Κύπρου). Τελευταία ξανοιγόταν στην Πάφο και έφερνε υφάσματα πορφυρά, αρώματα αλλά και χαλκώματα που κατασκεύαζε ο πατέρας του, να τα πουλήσει στο ιερό της μεγάλης θεάς, που οι Έλληνες την ονόμαζαν Αφροδίτη, στο λιμάνι της Μπάφα (Πάφου). Εκεί είχε συναντήσει άλλους εμπόρους από τα νησιά της Γαλάζιας θάλασσας (του Αιγαίου) που πηγαινοέρχονταν στην Πάφο από τα λιμάνια της μεγάλης γης, της Κουρητίας, που οι πρόγονοί του την ονόμαζαν Κεφτί, της Κρήτης, περνώντας από το νησί της Ιγιαλίσας, της Ιαλυσού της Ρόδου. Ο καπετάνιος Κύρβις, που καταγόταν από τα μικρά νησιά στο μέσον της Γαλάζιας θάλασσας, τις Κυκλάδες, που η θέση τους άλλαζε με τις Ώρες (εποχές), και με τον οποίο ο Χιράμ αντάλλασε κουβέντες για τις δύσκολες διαδρομές, τα ρεύματα της Γαλάζιας θάλασσας, τους αστερισμούς αλλά και τα κέρδη του εμπορίου, του μιλούσε συχνά για την ομορφιά των λιμανιών και των πόλεων της Κουρητίας, της Κρήτης.

Έτσι, κάποια φορά, μαζί με Παφίτες καπετάνιους, που σύχναζαν με τα πλοία τους στη γη της Κουρητίας, αποφάσισε να τους ακολουθήσει στη διαδρομή τους στα λιμάνια της πολυάνθρωπης Κνωσού (Κνωσού). Πλησιάζοντας ξημερώματα την Κουρητία, διέκρινε τον μεγάλο όγκο της και το ψηλό βουνό, πελώριο γι' αυτόν, που η κορυφή του σκεπαζόταν ακόμα από χιόνι, κι ας ήταν ήδη ο δεύτερος μήνας της άνοιξης. Στην Αλασίγια είχε περάσει ήδη καιρός από τις τελευταίες χειμωνιάτικες βροχές.

Το λιμάνι τού φάνηκε καλό και η κίνηση τεράστια, με καπεταναίους από τα νησιά της Γαλάζιας θάλασσας, από τις ακτές της Αθήνας, κι ακόμα από τις ακτές της γης των προγόνων των Αχιγιάβα (της Πελοποννήσου). Γέμισε το πλοίο με εξαιρετικό αρωματισμένο λάδι και μέλι πρώτης ποιότητας, ξηραμένα φαρμακευτικά βότανα, λεπτά αρώματα της ίριδας και κοσμήματα εξαιρετικά: ένα περιδέραιο από χρυσό και ορεία κρύσταλλο και δύο ζευγάρια σκουλαρίκια. Για να μπορέσει να αγοράσει ένα μικρό αγαλματίδιο από δόντι ελέφαντα, έδωσε με βαριά καρδιά σε έναν Κνώσιο έμπορο τη βαριά χάλκινη φιάλη, που είχε χαραγμένο το όνομα του αδελφού του πατέρα του. Παίρνοντας τον δρόμο του γυρισμού,

υποσχέθηκε πως θα ξαναγυρίσει. Πράγματι, για μια δεκαετία μετά θα συνέχιζε να κάνει ταξίδια προς την Κουρητία.

Είχαν περάσει αρκετά χρόνια μετά το πρώτο του ταξίδι όταν αποφάσισε να πάρει μαζί του τον μεγάλο του γιο, τον Αράμ, και τον μεγάλο ανιψιό του, τον Απάλλα, γιο της αδερφής του με τον Ασσύριο Κάσκα, επιδέξιο χαλκουργό και τεχνίτη, που είχε κρατήσει όλες τις αρετές της τέχνης από τον παππού του. Περνώντας από τη Λινδία Ρόδο, έφτασε στην Ιαλυσό και άφησε εκεί μια παραγγελία που του είχε δώσει ο Παφίτης έμπορος Γελάσων. Η γυναίκα του τελευταίου, η Άρβη, είχε μόλις γεννήσει τον δεύτερο γιο του, τον Κούρη, και γι' αυτό ο Γελάσων προτίμησε να μην ταξιδέψει μαζί τους. Έφτασαν στο λιμάνι της Κονωσού ξημερώματα, με έναν ήλιο που ανέβαινε γρήγορα στον ουρανό. Έχοντας περισσότερο χρόνο και καμία βιασύνη αυτήν τη φορά, άφησαν το πλήρωμα στο λιμάνι και προχώρησαν έως την πολύβουη πόλη, που είχε ήδη ξυπνήσει, απλωμένη σε λόφους κοντά στον ποταμό Κερίτη. Τους φιλοξένησαν, αντάλλαξανπραμάτειες, κι ο νεαρός Αράμ με τον Απάλλα παρατηρούσαν τα χαλκώματα, που είχαν μια λεπτότητα και χάρη σε σχέση με αυτά της Πάφου. Κουβεντιάζοντας άκουσαν για το μεγάλο ιερό σε μια πελώρια σπηλιά, στην κορυφή του μεγάλου βουνού, που το ονόμαζαν Ίδη. Άκουσαν για τις πόλεις που βρίσκονταν πιο κοντά στο ιερό αλλά και για την πόλη στην οποία οι νέοι της άρχοντες άφηναν ελεύθερους όσους ζητούσαν άσυλο και δουλειά, την Ελούθερνα. Ξεχώρισαν τα λυγερόκορμα κορίτσια, που μοιάζαν με αυτά της Πάφου, και θέλοντας πολύ να επισκεφθούν την Ελούθερνα, έπεισαν τον Χιράμ να ταξιδέψουν πιο δυτικά ακτή-ακτή για τα λιμάνια της, πριν πάρουν ξανά τον δρόμο του γυρισμού.

Ο καιρός ήταν πρίμος και δεν άργησαν να φτάσουν στο μεγάλο λιμάνι, αφήνοντας πίσω τους τη λιμνοθάλασσα που σχημάτιζε το Ιερό ποτάμι, που πήγαζε από τις κορυφές του μεγάλου βουνού. Ο ήλιος βασιλεύε τεράστιος, δίνοντας στη Γαλάζια θάλασσα το χρώμα του κρασιού, που οι ραψωδοί ονόμαζαν «οΐνοπα πόντο».

Πρωί ξεκίνησαν με μουλάρια που νοίκιασαν από τον Πραξία, που ζούσε στην Ελούθερνα, πληρώνοντας τον με μικρά κομμάτια χρυσού. Από τον ίδιο είχαν αγοράσει αρωματικά βότανα και φάρμακα, μαζί με εξαιρετικής ποιότητας μαλλί για γυναικίους λεπτούς χιτώνες. Προχώρησαν σε μια ανηφορική διαδρομή προς το βουνό. Τα τεράστια δέντρα, το πράσινο φύλλωμά τους, τα κοπάδια που έβοσκαν, οι εργάτες στα χωράφια, αφαιμιώτες τους ονόμασε ο Πραξίας, κι ο μυρωμένος αέρας τούς ενθουσίαζαν. Μετά από ώρα ξεχώρισαν στον λόφο τα σπίτια της Ελεύθερνας, χτισμένα με πέτρα και πλιθιά. Πέρασαν ανάμεσα από πηγές, είδαν τα εργαστήρια του πηλού στον δρόμο και κοντοστάθηκαν παρατηρώντας τις ομορφοντυμένες κυράδες και τις κόρες τους να ασχολούνται στις αυλές των σπιτιών τους με το γνέσιμο του μαλλιού. Τα χαρωπά πρόσωπα και η φιλική διάθεση των ανδρών τούς έκαναν εντύπωση καλή και το εξαιρετικό φαγητό, με το οποίο τους φίλεψε στο σπίτι του ο Πραξίας, ήταν αυτό που τους έκανε να υποσχεθούν ότι σίγουρα θα ξανάρχονταν σ' αυτήν την πόλη.

Ενώ ο Χιράμ θα έμενε στην πόλη, ο Αράμ και ο Απάλλα ξεκίνησαν πρωί πρωί για το ιερό σπήλαιο με τη συντροφιά του αδελφού του Πραξία, του Τοξότη, που είχε νυμφευθεί την κόρη του Κυκλαδίτη καπετάνιου Κύρβι. Πήραν μαζί τους τρόφιμα και κλινοσκεπάσματα για να διανυκτερεύσουν εκεί. Προσπέρασαν την πόλη της Οάξου, κρεμασμένη σε υψηλούς λόφους, και έβλεπαν σκόρπια τα κοπάδια ανάμεσα στην πλούσια βλάστηση στις πλαγιές. Έφθασαν αργά έξω από το πλάτωμα της σπηλιάς. Δυο-τρεις βοσκοί κι ένας ιερέας τούς καλωσόρισαν. Δείπνησαν λιτά και ξάπλωσαν κάτω από μια βραχοσκεπή, για να επισκεφθούν το πρωί τον τόπο όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Ύψιστος θεός, ο δυνατός,

ο κυρίαρχος του σύμπαντος, που όμως γεννιόταν, πέθαινε και ανασταινόταν κάθε χρόνο, όπως τους εξήγησαν και οι ιερείς.

Είχε ψυχράνει ξαφνικά και σύννεφα μαζεύτηκαν με μια περίεργη ομίχλη γύρω. Ο Απάλλα ξαφνιάστηκε όταν μια λάμψη αστραπής έσκισε το σκοτάδι και φώτισε το βάθος της σπηλιάς, επιτρέποντας να ξεχωρίσουν τις σκιές των βράχων και τα αφιερώματα, όπως τα φώτιζε το λιγοστό φως από τα λυχνάκια που είχαν ανάψει οι ιερείς. Θέλησε να σηκωθεί και να προχωρήσει λίγο βαθύτερα στη σπηλιά, όμως ο Τοξότης τον κράτησε ακίνητο. Διέκρινε αμυδρά τους ιερείς που ετοιμάζονταν να σκεπάσουν με μεγάλα υφάσματα έπιπλα και αντικείμενα ιερά, στο βάθος της τεράστιας σπηλιάς. Ο Τοξότης τού εξήγησε, όπως μπορούσε, τις ιδιότητες του μεγάλου θεού, του κυρίαρχου του ουρανού, του δυνατού θεού του καιρού, του κεραυνού αλλά και της γονιμότητας της γης. Κι ακόμα τη δύναμη του ιερατείου, τις τελετές με τους νέους που ανέβαιναν στο βουνό σε συγκεκριμένες γιορτές, τη λατρεία, τα συμπόσια...

Ο Απάλλα θυμήθηκε όταν ήταν μικρός τις ιστορίες που του διηγείτο ο πατέρας του, ο Αμούρου. Για τη δουλειά του στα ανάγλυφα του μεγάλου παλατιού του βασιλιά Ασουρνασιρπάλ, για τις ασπίδες με τις λεοντοκεφαλές και τα καρφιά που δουλεύονταν στο εργαστήριο του παππού του Κουρούντα, για τα ασσυριακά στρατεύματα. Τις ασπίδες αυτές τις αφιέρωναν στα ιερά του θεού του κεραυνού και της βροχής. Κατάλαβε ξαφνικά πως μόνον τα ονόματα των θεών άλλαζαν, κάποιες λεπτομέρειες ίσως, οι τρόποι, αλλά η πίστη ήταν το ίδιο ζωντανή. Με τις σκέψεις αυτές κοιμήθηκε πιο ανάλαφρος.

Τα πέπλα της νύχτας άλλαζαν χρώμα καθώς νικημένη εξαφανιζόταν σαν φάντασμα στο φως ενός τεράστιου ήλιου, που ανέβαινε γοργά. Σηκώθηκαν στο φως μιας λαμπρής μέρας. Ο Τοξότης τούς έδειξε μακριά προς τον Βορρά, στην απέραντη Γαλάζια θάλασσα, έναν όγκο που αχνοφαινόταν και τους εξήγησε πως ήταν η Θήρα, η πατρίδα του καπετάνιου Κύρβι. Οι ιερείς τούς υποδέχτηκαν αυστηρά, αλλά όταν ο Αράμ άνοιξε το μάλλινο δισάκι του, χαρίζοντάς τους περόνες από ελεφαντόδοντο για τους μανδύες τους, χάρηκαν σφόδρα. Ο Απάλλα τούς υποσχέθηκε πως θα τους φέρει χαλκώματα την επόμενη φορά, εξηγώντας τους για το εργαστήριο του παππού και του πατέρα του. Συζήτησαν και με τη μεσολάβηση του Τοξότη για τον θεό της Ίδης αλλά και για τους δικούς τους θεούς, με τις ανάλογες ιδιότητες και τα διαφορετικά ονόματα. Τους ζήτησαν να μείνουν μαζί τους, αν ήθελαν, ώστε να κατασκευάσει ο Απάλλα ή να επιδιορθώσει χάλκινους λέβητες για τις ανάγκες του κοινού συμποσίου στη μεγάλη γιορτή που ετοίμαζαν. Ωστόσο, ο λίγος χρόνος που είχαν στη διάθεσή τους, του επέτρεψε να επισκευάσει με μπάλωματα ένα μόνον από τους μεγάλους χάλκινους λέβητες του ιερού.

Κατέβηκαν στην Ελούθερνα με ένα μοναδικό φαινόμενο αργά το απόγευμα. Ο ήλιος έγερνε και βυθιζόταν στο πέλαγος φορώντας ένα πορφυρό πέπλο, καλύτερο και λαμπρότερο από το φοινικικό πορφυρό-κόκκινο. Την ίδια στιγμή η Πασιφάη, αυτή που φώτιζε όλους, η Σελήνη, ανερχόταν από την Ανατολή ανάμεσα στα βουνά του Τάλω και του Τυμπανάτορα στα βορειοανατολικά της Ίδης. Ο Απάλλα υποσχέθηκε στον εαυτό του να ξανάρθει, καθώς την επομένη σαλπάρανε ακτή-ακτή της Κουρητίας στον δρόμο του γυρισμού προς τα ανατολικά.

Δεν κατάφερε όμως να εκπληρώσει την ευχή του σύντομα. Παρόλο που μάθαινε ότι αρκετοί καρaboκύρηδες ακολουθούσαν πια τους Κύπριους και τους Κυκλαδίτες συναδέλφους τους για την Κουρητία, ο Χιράμ είχε ελαττώσει τα ταξίδια προς τη Δύση και εμπορευόταν με την Αίγυπτο. Ο Ασσύριος βασιλιάς Σαλμανάσαρ είχε προετοιμάσει μια εκπληκτική στρατιωτική μηχανή. Ο οπλισμός τους, τα σπαθιά, τα κράνη, οι ασπίδες –κυρίως αυτές των αξιωματούχων με τις φοβερές κεφαλές των λιονταριών στο μέσον–,

οι θώρακες, όλα είχαν δώσει δουλειά στα εργαστήρια των σιδηρουργών και των χαλκουργών της περιοχής. Δεν είχε, λοιπόν, καιρό για μακρινά ταξίδια. Η μεγάλη σύγκρουση δεν άργησε να έρθει στο Καρκάρ, κοντά στον ποταμό Ορόντη. Ο Σαλμανάσαρ εκστράτευσε ενάντια στον συνασπισμό δώδεκα βασιλέων με επικεφαλής τον βασιλιά της Δαμασκού Ανταντεγέρ: άρματα αλλά και για πρώτη φορά ιππείς μαζί με το πεζικό κατήγαγαν μια λαμπρή νίκη, επιτρέποντας στους Ασσύριους την εισβολή στις πλούσιες περιοχές και τις πόλεις του Νότου.

Ήταν φοβερή η σφοδρότητα των επιθέσεων του Ασσύριου βασιλιά Σαλμανάσαρ στη γη του Αράμ και στις πόλεις της Φοινίκης, στην Τύρο, τη Σιδώνα, την Αράδ (Αραδο), και οι οι φόροι που επιβλήθηκαν δυσβάστακτοι. Δούλεψε για λίγο στις μεγάλες ζωφόρους για τις πύλες του Μπαλαβάτ (Balawat), παραγγελία του Σαλμανάσαρ για να μιμηθεί τα έργα του πατέρα του. Μετά τις παραγγελίες για τις ασπίδες στη Σαμάλ (Sam'al) για τον βασιλιά Χάγια (Hayya) και τον γιο του τον Σαήλ (Sail), οι παραγγελίες και οι δουλειές στένεψαν και αποφάσισε να πάρει των ομματιών του προς τη Δύση. Εγκαταστάθηκε πρώτα στο Κίτιον και λίγο μετά κοντά σε συγγενείς και φίλους στην Πάφο. Μαζί του και άλλοι τεχνίτες και αγύρτες, σπρωγμένοι από τις πατρίδες της Ανατολής και τη Φοινίκη, αναμειγνύονταν στο πολυσύχναστο λιμάνι της πόλης, όπου είχε εγκαταστήσει το εργαστήρι του. Σύχναζαν εκεί άνθρωποι πολλοί, ένας κόσμος ολόκληρος, με τις ιστορίες της προσφυγιάς και τις διηγήσεις τους. Όμως, δεν στέριωσε στην Πάφο. Μετά τον ξαφνικό θάνατο της γυναίκας του σκέφτηκε ξανά την Κουρητία, την Ελούθερνα, το ιερό. Μαζί με τον γιο του και ανθρώπους από το εργαστήρι του μπήκαν στο πλοίο του Θήρα, του γιου του Κύρβι, και απέπλευσαν για την Κρήτη. Στο λιμάνι της Κνωσού επιβιβάστηκαν σε κυπριακό πλοίο που κατευθυνόταν για τη Δύση και έφτασε στο δυτικό λιμάνι της Ελεύθερας.

Ξεμπάρκαραν και αναζήτησαν τον Πραξία και τον Τοξότη. Έμαθαν πως, γέροντες πια, δεν κατέβαιναν στο λιμάνι. Τούς γνώρισαν τον γιο του Τοξότη, τον Ίδα, πλούσιο κτηματία με περιουσία στους λόφους κοντά στο λιμάνι, που τους καλοδέχτηκε και τους φιλοξένησε σπίτι του. Τις επόμενες μέρες ο γιος του Πραξία τους παραλάμβανε για να ανηφορίσουν μετά από τόσα χρόνια ξανά στην Ελούθερνα. Ο γιος του και οι συνεργάτες του θαύμαζαν τη γη, τη φύση και το τοπίο, όπως είχε κάνει κι εκείνος νεαρός με τον Αράμ και τον πατέρα του τον Χιράμ. Η έγνοια του ήταν πώς θα μπορούσε να εγκατασταθεί στην πόλη, που είχε μεγαλώσει και απλωθεί. Φαινόταν καθαρή και πλούσια. Ο γιος του Πραξία τούς έδειξε ψηλά στην ακρόπολη το ιερό και χαμηλότερα στα δυτικά το νεκροταφείο, πιο κάτω τον χείμαρρο και νότια τα μέρη όπου έβοσκαν τα κοπάδια τους. Η κορυφή του βουνού διατηρούσε ακόμα λίγο χιόνι.

Ο Πραξίας τούς καλοδέχτηκε και ο Τοξότης συγκινήθηκε πολύ που ξανάβλεπε τον Απάλλα. Θυμήθηκαν το ταξίδι τους στο ιερό της μεγάλης σπηλιάς και την επισκευή του χάλκινου λέβητα. Μετά το φαγητό ο Απάλλα ζήτησε να μιλήσουν στους δημογέροντες και στους άρχοντες, τους κόσμους της πόλης, για να τους επιτρέψουν να εγκαταστήσουν εκεί ένα εργαστήρι χαλκουργών και σιδηρουργών. Η στιγμή ήταν κατάλληλη, καθώς τα μεταλλεία σιδήρου στα όρη του Τάλω, ανατολικά, είχαν παραγωγή σιδήρου, τον οποίον εμπορεύονταν με επιτυχία ο άρχων Πρείγιστος.

Η εγκατάστασή τους έγινε με σχετική ευκολία. Οι δεξιότητες του εργαστηρίου φάνηκαν από την αρχή. Ντόπιοι τεχνίτες, που σχετίζονταν με τα μεταλλεία σιδήρου, έχυναν σίδηρο σε αγγεία, σχηματίζοντας σόλους (μικρά τάλαντα σιδήρου) για να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή εργαλείων και όπλων. Ο χαλκός εξακολουθούσε να καταφθάνει κυρίως από την Κύπρο, αλλά ο Απάλλα και οι συνεργάτες του, μαζί με ντόπιους, μάζευαν παλιά μπακίρια και χαλκώματα και τα έλιωναν ξανά για να κατασκευάσουν

νέα έργα. Ο Απάλλα δεν ξέχασε την υπόσχεσή του στους ιερείς. Ανέβηκε στην Ίδη με τον γιο του τον Κάσκα και τους ανθρώπους από το εργαστήρι του, στη μεγάλη γιορτή της ενηλικίωσης των νέων πολεμιστών της Ελούθερνας. Ορισμένοι από τους μεγαλύτερους ιερείς τον θυμήθηκαν. Τον καλοδέχτηκαν, θυμήθηκαν την επισκευή του μεγάλου χάλκινου λέβητα κι εκείνος εκπλήρωσε την υπόσχεσή του χαρίζοντάς τους έναν χάλκινο δίσκο, με την παράσταση του θεού να σηκώνει τον ταύρο πάνω από το κεφάλι του και τους φτερωτούς δαίμονες να τον συνοδεύουν. Η έκπληξη των ιερέων ήταν μεγάλη, ανάμεικτη με χαρά. Συζήτησαν μαζί του για την παράσταση και τον ρώτησαν για τη δουλειά του. Τους μίλησε για το εργαστήρι του και συμφώνησαν να παίρνει παραγγελίες τους, όταν επιθυμούσαν. Έτσι, ξεκινούσε μια νέα περίοδος στη ζωή του Απάλλα, του γιου του τού Κάσκα και των ανθρώπων του εργαστηρίου του, ντόπιων και νεοφερμένων. Ο θαυμασμός για τα έργα τους μεταδόθηκε από το ιερό της μεγάλης σπηλιάς στο λιμάνι και στις γύρω πόλεις.

Τεχνουργοί ευφείς και γρήγοροι, ταξίδευαν και σε άλλες πόλεις για να πουλήσουν την πραμάτεια τους, προσαρμόζοντάς τη στα γούστα και τις επιθυμίες των αρχόντων και των εντολοδόχων τους. Μαζί τους εκπαιδύτηκαν και άλλοι τεχνίτες από την πόλη και ορισμένοι από τους χαλκουργούς που συναντούσαν στις περιοδείες τους.

Ο γάμος του Κάσκα με την κόρη του Κνώσιου χαλκουργού Κούρη, γιου του Κρητικού Μίτα και της Κύπριας Γλαύκης, που εγκαταστάθηκε μαζί του στην Ελούθερνα, έφερε χαρά στον πατέρα του και στην πόλη, καθώς η σχέση των Κυπρίων με τους Κρητικούς της Ελούθερνας και οι δεσμοί τους, όπως άλλωστε και με τους Κυκλαδίτες εμπόρους, μεγάλωνε και συμβάδιζε με τον πλούτο στις κοινωνίες αμφοτέρων των πόλεων και των γύρω τους περιοχών.

Με τον χρόνο οι παραγγελίες για τα ιερά, τα νοικοκυριά, τις ανάγκες των πολεμιστών μεγάλωναν και ο Απάλλα, ο Κάσκα και οι συνεργάτες τους εξελίσσονταν σε μεγάλους δημιουργούς. Η επαφή τους με την πόλη και το ιερατείο της σπηλιάς του μεγάλου θεού, η ώσμωση με τις γιορτές και τα πανηγύρια, η επαφή με το λιμάνι και τα νέα που έρχονταν από τη Γαλάζια και τη μεγάλη Πράσινη θάλασσα, έφερναν τους ανθρώπους και τις ιδέες τους πιο κοντά. Από τους ιερείς του Ύψιστου θεού έμαθε και ο γιος του το τελετουργικό τυπικό για τη συγκέντρωση των νέων πολιτών, όταν έφθαναν στην ενηλικίωση. Μαζεύονταν σε ομάδες στη μεγάλη γιορτή του θεού, κατασκήνωναν τριγύρω από τη σπηλιά, κυνηγούσαν και στους μεγάλους σιδερένιους κρατευτές έφηναν σε οβελούς (σούβλες) τα κομμάτια των θηραμάτων, έτρωγαν, έπιναν, τραγουδούσαν, ασκούσαν στα όπλα και τον χορό... ως τη μεγάλη μέρα. Τη μέρα της γιορτής μαζεύονταν οι πιστοί και οι ομάδες των υποψήφιων ενηλίκων με τους συγγενείς και τους φίλους τους, έσφαζαν το ζώο του θεού και στους μεγάλους λέβητες έβραζαν τα κομμάτια. Έπιναν από τον κοινό ζωμό των λεβήτων και έτρωγαν ο καθένας ένα τμήμα από το ζώο του θεού, μετέχοντας έτσι στο κοινό σώμα της κοινωνίας της πολιτείας τους, ως πολίτες και πολεμιστές και υπερασπιστές πια της Ελούθερνας.

Ο Απάλλα δεν έζησε για να δει τα νέα κύματα από ανθρώπους που έφευγαν από την Ανατολή, ακολουθώντας την τύχη τους προς την Καρχηδόνα. Ο Κάσκα και οι άνθρωποι του μάθαιναν τα νέα από τους εμπόρους και τους ανθρώπους που έφθαναν στα λιμάνια της Κνωσού και της Ελούθερνας. Στην ενηλικίωση του γιου του Πρειγίστου, του Ίδα, ο Κάσκα δούλεψε μια εξαιρετική χάλκινη ασπίδα. Βασισμένος σε παλιά σχέδια του πατέρα του, την κόσμησε με την προτομή του λιονταριού στο κέντρο. Καθώς θυμούνταν τις διηγήσεις του πατέρα του για τις νίκες του Σαλμανάσαρ και τη στρατιωτική δύναμη των Ασσυρίων σαν πυγμή ενός στιβαρού, δαιμονικού θεριού, έφτιαξε τα πόδια

του ζώου σαν χέρια ανθρώπου με πέντε δάχτυλα και σιδερένιο γάντι και έβαλε δυο αντωπές σφίγγες κάτω από αυτά. Η παράσταση αποτελούσε ενθύμηση της ήττας και της υποταγής των 12 βασιλείων, τα οποία υποδαύλιζε η Αίγυπτος, η οποία δεν κατόρθωσε έκτοτε να ασκήσει επιρροή σε όλη τη ζώνη της Φοινίκης, κάτω από την ηγεσία του Φαραώ Όσοκρον. Πάνω στον αυχένα του λιονταριού κόσμησε τη μεγάλη γυμνή θεά του έρωτα και του πολέμου, να εκτείνει τα χέρια της, ισορροπώντας τη δύναμη των νεαρών λιονταριών στα αριστερά και τα δεξιά της. Θεά της φύσης και της ισορροπίας της, επόπτευε από κει ψηλά τα νεαρά λιοντάρια και τη ζωή, τους νεαρούς πολίτες πολεμιστές και υπερασπιστές της Ελούθερας. Στον έξω δακτύλιο τοποθέτησε λιοντάρια και ταύρους που μάχονταν, το αντίπαλο δέος της ζωής και του θανάτου.

Άστραφτε ολόλαμπρη, μοιάζοντας χρυσή όταν την κράτησε ο Ίδας στην παρέλαση της μεγάλης γιορτής. Οι ιερείς κάλεσαν τον Κάσκα, συζήτησαν μαζί του και παρήγγειλαν να ενσωματωθεί στο εξής στο τελετουργικό της μεγάλης γιορτής της ενηλικίωσης για την ομάδα των νέων πολιτών μια τέτοια, μεγαλύτερη ασπίδα, που να ταιριάζει με το τελετουργικό και τους λέβητες στο μεγάλο πανηγύρι. Αυτή η εντολή προκάλεσε τέτοια δυναμική και οι εκάστοτε καλεσμένοι, εντυπωσιασμένοι, παρήγγελλαν ανάλογες ασπίδες, έτσι, που η παραγωγή τους συνδέθηκε και με άλλα ιερά στο νησί, φυσικά με παραλλαγές στα μεγέθη και τις παραστάσεις. Όλες είχαν στο κέντρο τους την προτομή του λιονταριού, σύμβολο δύναμης και εξουσίας, και έμεναν αφιερώματα στα ιερά μετά τις ιεροπραξίες. Στη μεγάλη σπηλιά της Ίδης όλες, μεγαλύτερες και μικρότερες, είχαν το λιοντάρι ως έμβλημα, εκτός από εκείνη τη μεγάλη που είχαν παραγγείλει στη γιορτή που συνέπεσε με τη μεγαλύτερη πανσέληνο και την έκλειψη που είχαν προβλέψει οι ιερείς. Τότε ζήτησαν η μεγάλη ασπίδα που θα παρουσιαζόταν στους πιστούς να έχει κατ' εξαίρεση στο κέντρο της τον αετό του ίδιου του Δία, με απλωμένα τα φτερά του, ώστε να προστατεύει ό,τι βρίσκεται πάνω στη γη.

Ο Κάσκα θα ζούσε πολύ ακόμα για να δει τον θάνατο του Ίδα, του γιου του άρχοντα Πρείγιστου, που τον άρπαξαν από τη μάχη οι συμπολεμιστές του τραυματισμένο, όταν είχε προστρέξει να βοηθήσει μια συμμαχική πόλη. Τον μετέφεραν στο σπίτι, λίγες μέρες πριν από τη μεγάλη γιορτή, όπου, ως κόσμος και αρχηγός των νέων πολιτών, θα παρήλαυνε κρατώντας τη δική του, την πρώτη, χάλκινη ασπίδα, που του είχε χαρίσει ο Κάσκα.

Στην καύση του Ίδα μαζεύτηκε η πολιτεία ολόκληρη. Οι νέοι κατέβηκαν από την κατασκήνωση διακόπτοντας την εκπαίδευση και οι δικοί του τού έφεραν κτερίσματα τα όπλα του και τους κρατευτές από τα κοινά τους συμπόσια. Ο Κάσκα ξαναγυάλισε την ασπίδα και την παρέδωσε στον Πρείγιστο, τον πατέρα του νεκρού. Κι ο πονεμένος πατέρας την τοποθέτησε κάλυμμα στο τεφροδόχο αγγείο των οστών του γιου του, να τον ασπίζει στον μακρύ και άγνωστο, γεμάτο κινδύνους δρόμο του για τα λιβάδια του Άδη και της Περσεφόνης.

Ο ΟΦΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΙΝΟ*

Ανάμεσα στα κτερίσματα που εντοπίστηκαν στον χρονολογικά πρωιμότερο ταφικό πίθο με την αλυσίδα των πλούσια κτερισμένων γυναικείων ταφών του 8ου και του 7ου αι. π.Χ., στα βόρεια της ανεσκαμμένης νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, ανασύρθηκε ραγισμένη μια οينوχόη. Σήμερα το αγγείο, συντηρημένο και γυαλιστερό, στροβιλίζεται αργά πάνω σε έναν δίσκο στη δεύτερη προθήκη της μεγάλης αίθουσας Α του Μουσείου, ώστε να μπορεί ο επισκέπτης να το χαρεί από όλες τις όψεις του.

Πρόκειται για μια υπέρκομψη οينوχόη με πλατιά βάση έδρασης, σφαιρικό-ογκηρό σώμα, στενό κυλινδρικό λαιμό, τριφυλλόσχημο λεπτό χείλος και στιβαρή στριφτή λαβή. Στη μια πλευρά, στο κάτω μέρος της κοιλιάς, υπάρχει μια κυκλική μεσαίου μεγέθους οπή, που φαίνεται να έχει δημιουργηθεί σκόπιμα για κάποιο λόγο. Πιθανότατα πρόκειται για οπή που έγινε ώστε να «θανατωθεί» το αγγείο και να μη χρησιμοποιηθεί ποτέ ξανά, να μείνει δηλαδή εκεί έσαει (για πάντα), συνοδευτικό δώρο-κτερίσμα στη νεκρή, για την οποία το εναπέθεσαν έξω από τον τάφο της. Άλλωστε, το αγγείο ήταν ίσως ένα από αυτά που θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται στον οίκο της νεκρής στα συμπόσια, όσον καιρό ήταν ζωντανή –κρατώ πάντως μια επιφύλαξη, αν δηλαδή η οينوχόη είχε ποτέ χρησιμοποιηθεί σε μια τέτοια συνάφεια. Αυτό που είναι ξεχωριστό, πέραν της εξαιρετικής ποιότητας του πηλού και της στιλπνότητας του αγγείου, είναι η διακόσμηση του.

Εκτός από τη μελανή βαφή της λαβής και κάποιων δακτυλίων στον λαιμό και τη βάση του αγγείου, δύο συμμετρικά, εξαιρετικά αποδοσμένα λεπτόγραμμη χταπόδια, ενταγμένα μέσα σε περιθέουσες περιμέτρους κύκλου, κοσμούν τις πλαϊνές επιφάνειες του ολοστρογγυλού σώματος. Αφήνουν έτσι ένα κενό στο οποίο ο δημιουργός της σύνθεσης έχει χωρέσει ένα φίδι ελισσόμενο προς τα πάνω. Το φαρδύ κεφάλι του πλησιάζει, σαν να μυρίζει, ένα άνθος, κρεμάμενο από τη βάση του λαιμού. Και πίσω, κάτω από τη βάση της λαβής, σχηματίζεται ένας ρόμβος από ομόκεντρους κυκλίσκους.

Καθώς τα θέματα της διακόσμησης αυτής δεν φαίνεται να συνάδουν με την καθημερινή, συμποτική ή εορταστική χρήση της οينوχόης, αλλά μάλλον ταιριάζουν σε ένα αγγείο που είχε σκοπό να συμβολίσει κάτι διαφορετικό στο ταφικό τελετουργικό τυπικό, θεωρώ ότι η οينوχόη μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως αγγείο σπονδής.

Ανεξαρτήτως του εάν τα λεπτόκορμα χταπόδια παραπέμπουν στις θηλυκού γένους αλιδόνες, το χταπόδι και τα μαλάκια (καλαμάρια κλπ.) είναι συχνά διακοσμητικά θέματα σε αγγεία ταφικών συνόλων και σε πήλινες σαρκοφάγους ήδη από τα υστερομινωικά (υστεροελλαδικά) χρόνια του 13ου αι. π.Χ. Επομένως, η απεικόνισή τους στη συγκεκριμένη οينوχόη μόνον τυχαία δεν είναι.

* Μολονότι ο τίτλος παραπέμπει στο πρώτο διήγημα του Νίκου Καζαντζάκη, εδώ δεν είναι μεταφορικός, όπως εκεί, αλλά κυριολεκτεί.

Το χταπόδι έχει τη δυνατότητα αναγέννησης των αποκομμένων μελών του. Εάν δηλαδή κοπεί ένα ή περισσότερα πλοκάμια του, εν καιρώ αναφύονται εκ νέου. Κι αυτή η αναγεννητική του ιδιότητα φαίνεται να το καθιέρωσε ως συχνό διακοσμητικό θέμα σε παραστάσεις αντικειμένων που σχετίζονται με τον θάνατο και την πίστη των ανθρώπων της εποχής για μια μεταθανάτια αναγέννηση.

Όμως, πώς συνδέεται η απεικόνιση των χταποδιών με το φίδι που ανελίσσεται μυρίζοντας ένα κρίνο;

Καθώς το αγγείο φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί στην Κρήτη, ο αστραπιαίος λογικός διασκελισμός με οδήγησε στον περίφημο μύθο του Γλαύκου: ο μύθος αναφέρει ότι ο άτακτος μικρός γιος του βασιλιά Μίνωα, παίζοντας στις αποθήκες του ανακτόρου του πατέρα του, πνίγηκε μέσα σε ένα πιθάρι με μέλι. Ο βασιλιάς μέσα στον πόνο και τον σπαραγμό του κάλεσε τους σοφούς, τους μάντεις και τους θεραπευτές του βασιλείου του να ξαναδώσουν ζωή, να αναστήσουν το παιδί του, διαφορετικά θα τους θανάτωνε ο ίδιος. Αλαφιασμένοι οι σοφοί προσπαθούσαν να ξαναφέρουν το παιδί στη ζωή. Ένας από αυτούς, ο Πολύ(ο)ιδος (= αυτός που γνωρίζει πολλά), ενόσω αναζητούσε τρόπο να αναστήσει τον νεαρό Γλαύκο, παρατήρησε ένα νεκρό φίδι και πλάι του τον ζωντανό σύντροφό του, ο οποίος κινήθηκε γρήγορα και επέστρεψε φέρνοντας στο στόμα του ένα κρίνο. Το τοποθέτησε στη μύτη του νεκρού συντρόφου του και εκείνος αναστήθηκε. Πανευτυχής ο Πολύιδος, φέρνει το κρίνο στο ανάκτορο του Μίνωα, το τοποθετεί στη μύτη του Γλαύκου και ανασταίνει το παιδί του βασιλιά. Τέλος, το θέμα του ρόμβου με τους κυκλίσκους κάτω από τη στριφτή λαβή της οινοχόης, όπως γνωρίζουμε κι από άλλα παραδείγματα, μάλλον αναπαριστάνει ένα σχηματοποιημένο «δέντρο της ζωής».

Ολόκληρη, επομένως, η ανάγνωση της εικονογράφησης της συγκεκριμένης οινοχόης παραπέμπει σε πίστεις και δοξασίες ανάστασης και αναγέννησης. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια απλή ή τυχαία εικονογράφηση ενός οποιουδήποτε αγγείου, αλλά για ένα αγγείο με ισχυρό συμβολισμό. Γι' αυτό και τοποθετήθηκε ως κτέρισμα από τους οικείους μιας εκ των νεκρών γυναικών του ταφικού πίθου, έξω από τον οποίο και βρέθηκε. Δηλώνει την πίστη τόσο της νεκρής όσο (πιθανόν) και των δικών της για μια επέκεινα του θανάτου ζωή, για μια μελλούμενη αναγέννηση/ανάσταση. Εν προκειμένω διαθέτουμε ένα συνοπτικό εικονογραφημένο διήγημα σε τρεις πράξεις που αναφέρεται στα «πιστεύω» μίας τουλάχιστον ομάδας ανθρώπων της αρχαίας Ελεύθερνας, 2.800 περίπου χρόνια πριν.

Η εικόνα ενός ζώου που μυρίζει ένα άνθος φαίνεται ότι έχει βαθιές ρίζες στην εικονογραφία της αρχαίας ελληνική τέχνης ήδη από τη Μυκηναϊκή Εποχή. Υπάρχει μια σειρά αγγείων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και συνεχίζονται και έως τα αρχαϊκά χρόνια στην Κύπρο, όπου εικονίζεται ένας ταύρος να σκύβει για να μυρίσει ένα λουλούδι. Η παράσταση αυτή μού έφερε στον νου το βιβλίο (2002) του οικουμενικού Ισραηλινού συγγραφέα Άμος Οζ και την ομώνυμη ταινία (2015), *Ιστορία αγάπης και σκότους (A Tale of Love and Darkness)*. Η ετυμολογία των λέξεων, λέει κάποια στιγμή ο πρωταγωνιστής πατέρας του νεαρού Οζ, είναι η μαγεία των νοημάτων. Για παράδειγμα η λέξη άνθος, λουλούδι, στα εβραϊκά είναι συνδυασμός των λέξεων «ταύρος» και «μυρωδιά». Η λέξη «ταύρος» έχει την ίδια ρίζα με τη λέξη γονιμότητα, και η μυρωδιά ελκύει τα έντομα και γονιμοποιεί τα λουλούδια.

Μια τέτοια ερμηνεία, ετυμολογική-γλωσσολογική, σε μια από τις αρχαίες γλώσσες της Εγγύς Ανατολής, ταιριάζει απόλυτα στις εικονογραφήσεις που ανέφερα πιο πάνω, στον συνδυασμό δηλαδή του ταύρου, ενός δυνατού και στιβαρού ζώου, που σκύβει σχεδόν τρυφερά να μυρίσει το λουλούδι. Επομένως, η γονιμοποιός δύναμη και η γονιμότητα φαίνεται να συνδέονται με τη μυρωδιά, η δε μυρωδιά διαδίδεται μέσα από τον αέρα και την πνοή. Έτσι ακριβώς ο Θεός, στην Παλαιά Διαθήκη, δημιουργεί μεν τον άνθρωπο ως εικόνα του από πηλό, αλλά η πνοή είναι εκείνη που του δίδει ζωή, όπως η μυρωδιά από το κρίνο χαρίζει πνοή και ζωή στον πεθαμένο Γλαύκο, που έχει μεν μορφή αλλά δεν έχει πνοή. Βέβαια, στη δική μας περίπτωση το ζώο είναι ένα φίδι, σύμβολο αναγέννησης κι αυτό, αφού κάθε χρόνο ανανεώνεται καθώς αφαιρεί το παλιό του δέρμα, το «πουκάμισό» του, και ενδύεται το νέο του δέρμα. Είναι όμως και σύμβολο σοφίας το φίδι, σύμβολο χθόνιο και υποχθόνιο, όπως και η Χθόνια, η υπογεία γη, είναι δύναμη γονιμότητας και ζωής, καθώς γονιμοποιεί και αναγεννά κατ' έτος τη φύση.

Ανάμεσα στις πολλές (ανέπαφες ή διαταραγμένες) ταφικές πυρές που έχουν ανασκαφεί έως σήμερα στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, η έρευνα έφερε στο φως μιαν ακέραιη, τα υπολείμματα της οποίας διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση. Η ταφική αυτή πυρά (ΛΛ90/91), που είχε κατασκευαστεί με τον τρόπο που περιγράφηκε παραπάνω,¹ ανήκε σε έναν πολεμιστή και στην/ον σύντροφό του. Το μεγάλο σιδερένιο ξίφος του, τα σιδερένια μαχαίρια και η χάλκινη αιχμή ενός δόρατος –εάν η τελευταία ανήκει στην πολεμική σκευή του– που τον συνόδεψαν στην τελευταία του κατοικία, συνηγορούν σαφώς υπέρ της πολεμικής του ιδιότητας εν ζωή, μολονότι στον όρο πολεμιστής δεν δίδεται εδώ απαραίτητα η έννοια του κατ' επάγγελμα οπλοφόρου. Η ανεύρεση σειράς κτερισμάτων μαζί με τα όπλα του δηλώνουν το status του, την εξέχουσα θέση του στην ελευθεριώτικη κοινωνία της εποχής. Όπως εξάγεται από την ανθρωπολογική μελέτη των υπολειμμάτων των οστών του, θα πρέπει να κάηκε σε ηλικία περίπου 30 ετών. Όμως, η ταφική πυρά ΛΛ90/91 μας επεφύλαξε μια μοναδική ανακάλυψη: τον σκελετό ενός γεροδεμένου άνδρα στο ΒΔ άκρο της, ηλικίας 30-40 ετών, άκαυτου στο μεγαλύτερο μέρος. Η θέση του, έξω από τα υπολείμματα της καύσης του Ελευθερναίου πολεμιστή, η αφύσικη μηνοειδής στάση του, το γεγονός ότι βρέθηκε ακέφαλος, άκαυτος και ουσιαστικά ακτέριστος, οδηγούν λογικά στην ερμηνεία ότι πρόκειται για έναν άνδρα που δεν πήγε από φυσικό θάνατο. Η συγχρονικότητά του με την ταφική πυρά του Ελευθερναίου πολεμιστή είναι δεδομένη, αφού ορισμένα από τα οστά του ακέφαλου σκελετού, ψηλά προς τον λαϊμό, έχουν μισοκαεί από τις φλόγες και τη δύναμη της ταφικής πυράς.

Ανάμεσα στις υποθέσεις που μπορούν να διατυπωθούν με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και συμφραζόμενα, η επικρατέστερη ερμηνεία κλίνει στο ότι πρόκειται, πιθανότατα, για αιχμάλωτο που εκτελέστηκε «άνευθεν», μπροστά στην πυρά του πολεμιστή. Είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς αν πρόκειται για απλή εκτέλεση, τελετουργική εκδίκηση ή θυσία εξιλασμού, αφού και οι τρεις ερμηνείες βρίσκονται πολύ κοντά η μια στην άλλη. Η απουσία, όμως, της δειροτομηθείσας κεφαλής οδηγεί στο συμπέρασμα εκτέλεσης αντιποίνων. Εάν δύο μικρά τμήματα κρανίου, που ανευρέθηκαν στα νότια, κοντά στα πόδια του καμένου τριαντάρη Ελευθερναίου, ανήκουν στον σφαγμένο, δειροτομηθέντα νεκρό, τότε η καύση τους θα πρέπει να θεωρήθηκε απαραίτητη για τα ήθη και τα έθιμα της περιόδου. Η αποκοπέισα κεφαλή του αιχμαλώτου, δηλαδή, ως έδρα της ψυχής, κάηκε για να μην προσβληθούν οι θεοί του Κάτω Κόσμου. Η εναπόθεση, ωστόσο, μόνη της, ξεχωριστά από το υπόλοιπο σώμα του αποκεφαλισμένου άνδρα, οδηγεί αυτόματα και στη δυνατότητα ερμηνείας της πράξης. Από τη μια, η κεφαλή μόνη της στα δώματα του Κάτω Κόσμου δεν θα μπορούσε να βλάψει τον εχθρό του, δηλαδή τον καμένο εξέχοντα πολεμιστή της Ελεύθερας, και

¹ Βλ. παραπάνω σελ. 210 και πλήρως δημοσιευμένο, Σταμπολίδης και Stampolidis 1996.

Αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας του Μύσωνα στο Λούβρο με απεικόνιση της ταφικής πυράς του Κροίσου, 500-490 π.Χ. (Σταμπολίδης 1996, 81, Εικ. 138, Σταμπολίδης-Τσαγκάρη-Τασούλας 2017, 31).

από την άλλη, το άκαυτο σώμα δεν θα μπορούσε ακόμα και ως φάντασμα, ακέφαλο, να βλάψει τους δημίους του. Επομένως, θα ήταν ουσιαστικά ένας νεκρός ανάμεσα σε δύο κόσμους (τον επάνω και τον Κάτω).

Η μοναδική αυτή ανακάλυψη φέρνει στον νου όχι μόνον το ταφικό τελετουργικό τυπικό της καύσης που περιγράφεται ορισμένες φορές στο έπος αλλά και την αντίστοιχη δραματική σκηνή της σφαγής των 12 ευγενών αιχμαλώτων Τρώων μπροστά στην πυρά του Πατρόκλου, την οποία περιγράφει ο Όμηρος στην 23η ραψωδία (Ψ) της *Ιλιάδας*, η οποία έχει απεικονιστεί και σε αγγειογραφίες της Κλασικής Περιόδου², όπως αυτή του Ζωγράφου του Δαρείου, του 4ου αι. π.Χ. Και εκεί, όπως και εδώ, οι δειροτομηθέντες νεκροί δεν καίγονται αλλά βρίσκονται «άνευθεν» (δηλαδή «ξεχωριστά» από τον εξέχοντα νεκρό της πυράς). Επίσης, η ανακάλυψη αυτή δικαιώνει τον Αριστοτέλη στη διένεξή του με τον Πλάτωνα για το κατά πόσον η επική ποίηση και ο Όμηρος περιγράφουν την αλήθεια.³ Η ταφική πυρά ΛΛ90/91, επομένως, αποτελεί μια μοναδική εικονογράφηση των περισσότερων στίχων του Ομήρου στο Ψ της *Ιλιάδας*. Συνάμα το χρονολογικό της πλαίσιο στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. φαίνεται να συμβάλει στην κατανόηση του τρόπου σύνθεσης του έπους.

Σήμερα οι περισσότεροι μελετητές του ομηρικού έπους (φιλόλογοι, στρουκτουραλιστές κ.ά.) παραδέχονται ότι αυτό περιέχει τρία χρονικά επίπεδα προφορικής διήγησης: αυτά που μάλλον ανήκουν στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, δηλαδή στη μυκηναϊκή Ελλάδα (16ος-12ος αι. π.Χ.), αυτά που ανήκουν στα πρωτογεωμετρικά χρόνια (11ος-9ος αι. π.Χ.) και, τέλος, όσα ανήκουν στα γεωμετρικά-πρωτοαρχαϊκά χρόνια (8ος-7ος αι. π.Χ.), δηλαδή τα χρόνια πριν από την καταγραφή του. Είναι γεγονός ότι πρωταγωνιστής πάρα πολλών επεισοδίων του έπους είναι ο Οδυσσέας. Αυτός πρωταγωνιστεί σε κατασκοπίες, σε συγκεντρώσεις, σε διάφορες ενέργειες, αυτός και οι σύντροφοί του κατασκευάζουν τον Δούρειο Ίππο. Είναι, επομένως, απορίας άξιο γιατί στην κατασκευή της επισημότερης ταφικής πυράς, αυτής του Πατρόκλου, ο Όμηρος δεν επιλέγει ως πρωταγωνιστές του ταφικού τελετουργικού τυπικού τον Οδυσσέα και τους Κεφαλλήνες του, αλλά δύο Κρητικούς, από το ξεκίνημα της συλλογής των ξύλων «στα σύλλακα της δασωμένης Ίδης» έως και την ξύλινη κατασκευή της πυράς: τον Ιδομενέα και τον Μηριόνη (μαζί με τους υποτελείς των). Για να το κάνει αυτό ο Όμηρος σημαίνει ότι θεωρούσε –ο ίδιος και προφανώς και το κοινό του– ότι στα θέματα των τελετουργιών, και μάλιστα των ταφικών, πρωταγωνιστικό ρόλο είχε η Κρήτη και οι Κρήτες.⁴ Επομένως, η *saga* για την ταφική πυρά του Πατρόκλου έχει, κατά τη γνώμη μου, έναν κρητικό πυρήνα, αντίστοιχα όπως η *saga* για το περίφημο ποτήρι του Νέστορα προϋποθέτει έναν πυρήνα μεσσηνιακό. Άλλωστε δεν είναι άμοιρο σημασίας το γεγονός ότι στις ΒΔ υπώρειες της Νίδας, δηλαδή του Ψηλορείτη, της Ίδης της αρχαιότητας –που ήταν δασωμένη τότε– βρίσκεται η Ελεύθερνα, όπου ανακαλύφθηκαν οι ταφικές πυρές. Επιπλέον ο Όμηρος τοποθετεί στην Ίδη της Τροίας τους Κρήτες, που γνωρίζουν τα σχετικά, να αναλαμβάνουν την ίδια εργασία.

² Βλ. παραπάνω σελ. 210 και πλήρως δημοσιευμένο, Σταμπολίδης και Stampolidis 1996.

³ Βλ. Stampolidis 1996, 201-203.

⁴ Γεγονός που το γνωρίζουμε από την παράδοση για το Κυλώνειον άγος που ενέσκηψε στην Αθήνα: για να συνδράμει αποτελεσματικά στους καθαμούς της πόλης κλήθηκε και πάλι ένας Κρητικός, ο Επιμενίδης.

Η ταφική πυρά ΛΛ90/91 του αριστοκράτη πολεμιστή της Ελεύθερας, από το σύνολο των ευρημάτων, αγγείων, όπλων και γενικά κτερισμάτων, όπως προείπα εν παρόδω, χρονολογείται με βεβαιότητα στο τελευταίο τρίτο του 8ου αι. π.Χ. (730-700 π.Χ.), δηλαδή σε εποχή που το σύνολο των επών δεν είχε διαμορφωθεί πλήρως αλλά συνέχιζε να διαμορφώνεται έως την πρώτη (;) καταγραφή τους, πιθανότατα μέσα στον 6ο αι. π.Χ. Επομένως, η ενσωμάτωση του κρητικού πυρήνα (*saga*) για το ταφικό τελετουργικό τυπικό προϋπήρχε, η δε συγκεκριμένη ταφική πυρά και όσες χρονολογικά προηγούνται, όπως και ορισμένες που έπονται της πυράς στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, δεν αντέγραψε ούτε μιμήθηκε την ταφική πυρά στο Ψ της *Ιλιάδας*. Ήταν ένα τυπικό τελετουργικό ταφικό, γνωστό σε περιοχές της Κρήτης ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (π.χ. στον Ολούντα στην ανατολική Κρήτη) και στη διάρκεια των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων στην Ελεύθερα κ.α. Εκείνο που κάνει την ανακάλυψη της Ελεύθερας να ξεχωρίζει είναι ακριβώς η σφαγή ενός αιχμαλώτου μπροστά στην ταφική πυρά ενός πολεμιστή, έθιμο σπάνιο μιν, γνωστό δε, όπως φαίνεται, που συνδέεται με τις πρακτικές του πολέμου.

Εξάλλου, ακόμα και το όνομα του Ιδομενέα (Ίδη + μένος = το παλικάρι, η δύναμη της Ίδης) παραπέμπει στην αρχαιότατη Ίδη (Ψήλορείτης), στις υπώρειες της οποίας βρίσκεται η Ελεύθερα και η νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας με τις καύσεις. Δεν υπαινίσσομαι, βέβαια, ότι ο Ιδομενέας ήταν από την Ελεύθερα ή ότι βασίλευσε εκεί, καθώς γύρω από το τεράστιο βουνό, και στην ευρύτερη περιοχή του, έχουν ανακαλυφθεί πολλές πόλεις με χρονολογικό ορίζοντα από την Ύστερη τουλάχιστον Εποχή του Χαλκού και μετά.

Θέλω να πω, με απλά λόγια, ότι στην αρχαιότητα δεν υπήρχαν ραδιόφωνα, τηλεοράσεις ή εφημερίδες για να γνωρίζει το πανελλήνιο ειδήσεις, ήθη και έθιμα από διαφορετικά διαμερίσματα του ελλαδικού, του νησιωτικού και του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Υπήρχε, ωστόσο, η κινητικότητα, τα ταξίδια, οι μετακινήσεις όχι μόνον των πραγμάτων αλλά και των ανθρώπων. Μαζί με αυτούς ταξίδευαν από τη μια περιοχή στην άλλη οι πίστες, οι δοξασίες, η ιδεολογία τους, οι απόψεις τους. Κι ανάμεσα στους μετακινούμενους, έμποροι, τεχνίτες, θεραπευτές, μάντις, ιερείς, πρέσβεις, καθώς και ένα εξαιρετικό είδος, ένας συνδυαστικός κρίκος μεταξύ των περιοχών, οι αιιοδοί, οι ραψωδοί, που συγκέντρωναν μύθους, λεγόμενα, δρώμενα, ιστορίες και πίστες από διαφορετικά γεωγραφικά μήκη και πλάτη κατοίκησης των Ελλήνων της αρχαιότητας κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ και την ΠΕΣ. Αυτοί δεν ασκούσαν την τέχνη τους μόνο σε παλάτια και συμπόσια αλλά, κυρίως, συγκεντρώνονταν για να τραγουδήσουν τα «έπη» τους στις μεγάλες πανελλήνιες εορτές. Και όχι μόνον της Ολυμπίας, ήδη από τις αρχές του 8ου αι. π.Χ. (776 π.Χ. η πρώτη Ολυμπιάδα), αλλά και των άλλων πανελλήνιων εορτών της Πελοποννήσου, της Αττικής, του νησιωτικού χώρου, τις πανιώνιες εορτές, λ.χ. στη Δήλο ή τη Σάμο. Σ' αυτές τις συγκεντρώσεις κάποιοι θα τραγουδούσαν τα τμήματα των «ιστοριών» της πατρίδας τους, άλλοι θα άκουγαν και θα συνέθεταν ολοένα και περισσότερα «έπη», έως την τελική καταγραφή αυτών που συγκέντρωσε και συνέθεσε ο Όμηρος ή οι Ομηρίδες.

Επομένως, ο πυρήνας του μύθου, η *saga*, της ταφικής πυράς του Πατρόκλου θα είχε κρητικό πρόσημο, όπως ακριβώς αποδεικνύεται όχι μόνον από τους στίχους του Ομήρου στο Ψ της *Ιλιάδας* και αλλού, αλλά και από την «εικονογράφηση» τους, έτσι όπως προκύπτει απτά και χειροπιαστά από την αρχαιολογική σκαπάνη και το σύνολο των ταφικών πυρών της Ελεύθερας, από το 900 περίπου έως και τον 6ο αι. π.Χ. Ειδικότερα μάλιστα από την ταφική πυρά ΛΛ90/91, κυρίως εξαιτίας της τελετουργικής εκδίκεσης που έλαβε χώρα εκεί.

Το ζήτημα περί της αλήθειας των ομηρικών επών δεν είναι νέο. Δημιουργήθηκε στην αρχαιότητα, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, και κυρίως από τον Πλάτωνα (*Πολιτεία* 391b), τον 4ο αι. π.Χ. Ο φιλόσοφος

αναρωτήθηκε για το κατά πόσον ο ποιητής των επών λέει την αλήθεια όταν αναφέρει ότι ο Αχιλλέας έσυρε τον Έκτορα γύρω από τον τάφο του Πατρόκλου και ότι έσφαξε τους Τρώες αιχμαλώτους μπροστά στην πυρά του νεκρού φίλου του («τάς τε ἄν' Ἔκτορος ἔλξεις περὶ τὸ σῆμα τοῦ Πατρόκλου καὶ τὰς τῶν ζωγρηθέντων σφαγὰς εἰς τὴν πυράν, ξύμπαντα ταῦτα οὐ φήσομεν ἀληθῆ εἰρηῆσθαι»). Θεωρεί δηλαδή ο Πλάτων ότι πρόκειται για ποιητική υπερβολή. Και καθώς η ποίηση, κατά τη γνώμη του, και μάλιστα η επική, επηρεάζει την ψυχή, αντιδρώντας ως μεταρρυθμιστής της κοινωνικής ζωής, και μάλιστα στο επίπεδο της πολιτικής, έχει αντιρρήσεις κατά πόσον οι «ἀρχαῖοι λόγοι», οι μύθοι, που αναφέρονται στον Όμηρο, μπορούν να ωφελήσουν τη διαπαιδαγώγηση των νέων. Ο Αριστοτέλης, αντίθετα, θαυμαστής και υπερασπιστής του Ομήρου, αναλαμβάνει (όπως είχαν κάνει και παλαιότερα άλλοι, λ.χ. ο Θεαγένης από το Ρήγιο, τον 6ο αι. π.Χ.) και συγκεντρώνει σε έξι βιβλία, με τον τίτλο *Απορήματα Ομηρικά ή Τα του Ομήρου προβλήματα*, έναν ολόκληρο κατάλογο με τα «προβλήματα» του Ομήρου καθώς και τις «λύσεις» τους. Αντικρούοντας, επομένως, τον Πλάτωνα για την αλήθεια του Ομήρου σχετικά με την έλξη του Έκτορα και τη σφαγή των Τρώων, και χρησιμοποιώντας τη λεγόμενη ιστορική ή ανθρωπολογική μέθοδο, του απαντά ότι με βάση τα κρατούντα έθιμα στη σύγχρονή τους Θεσσαλία, του 4ου αι. π.Χ., ο Όμηρος περιέγραφε την αλήθεια στη ραψωδία Ψ της *Ιλιάδας*. Φέρνει μάλιστα ως παράδειγμα τον Ευρυδάμαντα, γιο του Μειδία, τον οποίο εκτέλεσε ο τύραννος της Λάρισας Σίμος, εκδικούμενος τον θάνατο του αδελφού του Θρασύλου.

Άλλωστε, η πρακτική αυτή της εκδίκησης φαίνεται ότι θα συνεχίσει να υπάρχει σε όλες τις «αρχαϊκές» κοινωνίες, όσον η αυθόρμητη αντίδραση του ανθρώπου για τη δικαιοσύνη του αίματος θα υφίσταται και θα γίνεται αυτοδικία είτε σε περίοδο πολέμου είτε σε περίοδο ειρήνης, ανεξάρτητα από τους νόμους των οργανωμένων κοινωνιών. Χαρακτηριστικό είναι ένα παράδειγμα από την ορεινή Κρήτη κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Εξηγώντας κάθε φορά τα ευρήματά μας στους φοιτητές και τους εργάτες της ανασκαφής, τη χρονιά που βρέθηκε η πυρά ΛΛ90/91 στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, συνοψίζοντας ρώτησα τους Ελευθεριώτες, αν κατάλαβαν τι είχαμε ανακαλύψει. Ανάμεσά τους ο εβδομηντάχρονος τότε Ν. Τζανιδάκης μού είπε χαρακτηριστικά, στην κρητική διάλεκτο: «Και βέβαια θα σου πω ίντά βρηκες. Το '44, ένα κατοχικό απόσπασμα έπιασεν ένα πρωτοπαλικάρο από τ' Ανώγεια (που βρίσκονται κοντά στην Αξό, ανατολικότερα και ψηλότερα από την Ελεύθερα), τον Στεφανογιάννη με τ' όνομα, και τον εκτελέσανε. Αργότερα οι φίλοι ντου κι οι γεδικοί ντου, για να εκδικηθούν με τη σειρά τωνε, πιάσανε τον αρχηγό του γερμανικού αποσπάσματος, τονε σύρανε πάνω στον τάφο του Στεφανογιάννη και τονε σφάξανε. Και σηκώνοντας την κεφαλή του σφαγμένου πάνω από τον τάφο φωνάζανε: "Σήκω, Στεφανογιάννη, να δεις τι γίνεται". Αυτό εύρηκες και συ».

Μέσα από το πλήθος των κτερισμάτων του τάφου των πολεμιστών (A1K1) ξεχωρίζει μια κατηγορία χάλκινων αντικειμένων, αγγείων, που ανάλογα με τη χρήση τους ονομάζονται λεκανίδες, φρουτιέρες, χέρνιβες, φιάλες. Μικρές ή μεγαλύτερες, χρησιμοποιήθηκαν ως καλύμματα-πώματα για να καλύψουν ορισμένα από τα τεφροδόχα αγγεία του τάφου, ασπίζοντας έτσι από «εισβολείς» το πολύτιμο ιερό περιεχόμενό τους, τα καμένα οστά των ηρώων πολεμιστών.

Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μια μεγάλη χάλκινη φιάλη, διαμέτρου περίπου 39 εκατοστών, με μια εξαιρετική σφουρήλατη, σε χαμηλό ανάγλυφο, παράσταση στην κεντρική ολόγυρη ζωφόρο, η οποία κοσμεί το αγγείο εξωτερικά. Πρωταγωνιστική στη διήγηση της παράστασης φαίνεται μια μεγαλόσωμη δεξιόστροφη γυναικεία μορφή σε κατατομή, καθήμενη σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο και ερεισίχειρα, η οποία πατά σε υποπόδιο. Είναι ντυμένη με μακρύ ποδήρες ένδυμα και φέρει το δεξί της ημίγυμνο χέρι στον αντίστοιχο μηρό. Μολονότι η κεφαλή της δεν σώζεται σήμερα, διατηρείται εντούτοις το κάτω μέρος της ομορφοπλεγμένης μακριάς κοτσίδας της, που φθάνει έως το μέσον περίπου της πλάτης. Πίσω της μια ομάδα πέντε δεξιόστροφων μουσικών με έγχορδα όργανα (δύο κιθάρες, ελληνικού και ανατολικού τύπου) φαίνεται ότι παρακολουθεί συμμετέχοντας στη σκηνή που εκτυλίσσεται μπροστά από την έθρονη μορφή: μια τράπεζα με αγγεία και προσφορές για την καθήμενη μορφή, ενώ μια όρθια γυναικεία μορφή με ποδήρες ένδυμα βρίσκεται ανάμεσα στην τράπεζα και σε ένα κιβώτιο-κυλικείο πίσω της, πάνω στο οποίο υπάρχουν επίσης αγγεία διαφόρων τύπων και μια αρύταινα (κουτάλα σούπας), που κρέμεται δεξιά. Ακολουθούν γυναικείες μορφές με ποδήρη ενδύματα που προσέρχονται με προσφορές: μία με ημισφαιρικές φιάλες στα υψωμένα της χέρια, μια άλλη που κρατά ψάρια, τα οποία κρέμονται από τριχιά, ένα στο δεξί, τρία από το αριστερό. Ανάμεσα στις προσφέρουσες και τους μουσικούς απεικονίζεται μια μεγάλη ομάδα δέκα γυναικών με ποδήρη ενδύματα που χορεύουν χειροκρατούμενες «ἐπὶ καρπῶ», όπως περιγράφει και ο Όμηρος το κράτημα μεταξύ χορευτών στη ραψωδία Σ της *Ιλιάδας*, σε ανάλογες σκηνές πάνω στην ασπίδα του Αχιλλέα.

Φαίνεται ότι η όλη σκηνή διαδραματίζεται σε εξωτερικό χώρο, όπως αφήνει να εννοηθεί η απουσία αρχιτεκτονημάτων. Την αμυδρή υποψία ενός «μπαλταχίν» (υφασμάτινου σκιαστρού) μπορεί να υπαινίσσεται η ύπαρξη κρεμάμενου προς τα κάτω άνθους, μπροστά από την καθιστή πρωταγωνιστική μορφή, προς την οποία και για την οποία λαμβάνουν χώρα τόσο οι προσφορές όσο και η μουσική και ο χορός.

Πρόκειται μάλλον για μια τελετουργία προς την πρωταγωνιστική έθρονη γυναικεία μορφή, η ερμηνεία της οποίας μπορεί να εξαχθεί από τις προσφορές αλλά και ορισμένους συμβολισμούς. Η ύπαρξη του κρεμάμενου προς τα κάτω –μαραμένου– άνθους οδηγεί σε μια ερμηνεία πένθους, όπως άλλωστε και η προσφορά ιχθύων προς μια θεότητα (ή, σπανιότερα, προς έναν νεκρό) σε ανάλογες τελετουργίες, που γνωρίζουμε από την Εγγύς Ανατολή ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ. προς θεότητες του Κάτω Κόσμου, όπως η Ινάννα ή η Ιστάρ. Να σημειώσω εδώ, εν παρενθέσει, πως ακόμα και σήμερα η κατάλυση ιχθύος είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με γεύματα ή δείπνα που συνδέονται με τελετές θανάτου –κηδείες ή μνημόσυνα. Με δανεισμένη την εικονογραφία της προσφοράς αυτής από την Ανατολή, χωρίς όμως την παρουσία ομάδων χορού εκεί (ο χορός προστέθηκε αργότερα μάλλον στον κυπριακό-αιγαιακό χώρο), η

παράσταση στη φιάλη της Ελεύθερας είναι η πιο πλήρης και μνημειακή γνωστή έως σήμερα με αλλαγμένο το νοηματικό της περιεχόμενο.

Στην ένθρονη μορφή, επομένως, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε μάλλον κάποια θεότητα και όχι κάποια νεκρή—έστω και αφηρωισμένη—, καθώς το χάλκινο αυτό αγγείο, όπως και άλλα ανάλογα, ορισμένα και με παρόμοιες παραστάσεις, κάλυπταν τα οστά ηρώων πολεμιστών και όχι γυναικών. Επομένως, η ερμηνεία της καθιστής μορφής ως θεότητας που συνδέεται με τον Κάτω Κόσμο θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Η σωματικότητά της θα μπορούσε να οδηγήσει σε ερμηνεία της ως Δήμητρας—Δήμητρα χθονία ή μέλαινα—, ωστόσο η ομορφοπλεγμένη μακριά πλεξίδα της, που φέρνει στον νου και τις αντίστοιχες κομμώσεις των νεαρών γυναικείων μορφών ολόκληρης της παράστασης, οδηγεί μάλλον προς μιαν ερμηνεία της ως Περσεφόνης. Η θεότητα αυτή αναφέρεται συχνά σε επιγραφές και χρυσά νεκρικά επιστόμια που έχουν εντοπιστεί στην Ελεύθερα, σε υστερότερες περιόδους όμως από τη χρονολόγηση της φιάλης μας. Η παραπάνω ερμηνεία συνάδει και με τον χώρο στον οποίο βρέθηκε η φιάλη, τον θαλαμωτό «τάφο των πολεμιστών» (A1K1). Εκεί δηλαδή όπου τοποθετούνταν όλα τα τεφροδόχα αγγεία που περιείχαν τα καμένα οστά και τη στάχτη των πολεμιστών και υπερασπιστών της πόλης, παρέχοντας έτσι στους αρχαιολόγους και τους ανθρωπολόγους μια παλαιοδημογραφική κάψουλα από το 900 περίπου έως το 660/650 π.Χ.

Η απεικόνιση στη ζωφόρο της χάλκινης φιάλης μιας σκηνής με προσφορές προς την Περσεφόνη (;) και με τη συμμετοχή μουσικών και χορευτριών φαίνεται ότι αποδίδει ένα τελετουργικό τυπικό που πιθανόν συνδεόταν με τα ταφικά έθιμα και τα μνημόσυνα στην πρωτοαρχαϊκή Ελεύθερα. Το αγγείο αυτό, και τα ανάλογα του είδους του, φαίνεται ότι αποτελούσαν χρηστικά αντικείμενα που γέμιζαν με προσφορές—όπως άλλωστε φανερώνει και η αναλόγου σχήματος φιάλη που απεικονίζεται με καρπούς πάνω στην τράπεζα προσφορών προς την ίδια θεότητα— για τους σκοπούς της ταφής και των μνημοσύνων, και μετά τη χρησιμοποίησή τους παρέμεναν για πάντα στον τάφο. Δεν επέστρεφαν στον οίκο, αλλά κάλυπταν τα αποτεφρωμένα οστά των νεκρών. Κάτι ανάλογο συμβαίνει κατά τη Γεωμετρική/Αρχαϊκή Περίοδο, όπως παρατηρούμε και στα αγγεία που χρησιμοποιούνται σε τελετές περί τους τάφους και τα οποία θραύονταν κατά χώραν, ώστε να μη χρησιμοποιηθούν ξανά. Θραύονταν ως «μιαρά» για να «σπάσει» το κακό και να μη γυρίσει στον οίκο, και ανήκαν μόνο στον χώρο των νεκρών. Πάλι εν παρενθέσει να σημειώσω εδώ ότι το ίδιο συμβαίνει ακόμα και σήμερα, σε αρκετά μέρη της Κρήτης και της υπόλοιπης Ελλάδας, με τη θραύση του πινακίου με τα κόλλυβα των εννιά ημερών πάνω στους τάφους των νεκρών.

Μία επιπλέον παρατήρηση: Από τις παραστάσεις στις ζωφόρους των μετάλλινων αγγείων της Ελεύθερας απουσιάζουν οι άνδρες. Μόνον γυναίκες φαίνεται ότι γνωρίζουν και τελούν το σχετικό ταφικό τελετουργικό τυπικό. Είναι ο γυναικείος παράγων αυτός που γνωρίζει τα τελούμενα μετά την ολοκλήρωση της καύσης και των μνημοσύνων. Είναι γνωστό από τις αρχαίες πηγές, και κυρίως από τον Αριστοτέλη, ότι οι γυναίκες στην αρχαιότητα συνδέονταν κατεξοχήν με τη ζωή του οίκου και αποκλείονταν από τις ανδροκρατούμενες δημόσιες αγορές, καθώς και από τη συμμετοχή τους στους πολέμους. Όμως, πέραν του οίκου τους, οι γυναίκες είχαν συχνά πρωταρχικό ρόλο σε δημόσιες τελετές θρησκευτικού χαρακτήρα, καθώς και σε ένα μεγάλο μέρος της σφαίρας του θανάτου, όπως γνωρίζουμε από τις αρχαϊκές μελανόμορφες αγγειογραφίες, κυρίως τις αττικές. Στην Κρήτη, ωστόσο, όπως γνωρίζουμε από τη βασιλίσσα των επιγραφών, στη Γόρτυνα, που χρονολογείται ανάμεσα στα 480 και τα 450 π.Χ. αλλά απηχεί αρχαϊκές δομές, οι γυναίκες είχαν εξαιρετική θέση, καθώς είχαν δικαίωμα εγγείου ιδιοκτησίας και ονομάζονταν αστές (άσται), γεγονός που παραπέμπει στην οικογενειακή καταγωγή και τα δικαιώματά τους στην πόλη.

Οι παραστάσεις, λοιπόν, των λεκανίδων φανερώνουν τον ρόλο των γυναικών, ρόλο προβεβλημένο σε θέματα εθίμων, θρησκευτικά και θανάτου, θέματα δηλαδή που άπτονται και της δημόσιας σφαίρας από πολύ νωρίς, ήδη από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., όταν ο θεσμός της πόλης-κράτους σιγά σιγά εδραιώνεται και οι γυναίκες της Κρήτης πρωταγωνιστούν σ' αυτόν με τον δικό τους τρόπο. Γιατί το πένθος και ο χειρισμός του ανήκει στον γυναικείο τομέα (*domain*), όπως θα λέγαμε «το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα».

Ο άρχοντας Πρείγιστος, τρεις φορές κόσμος στη μεγάλη πόλη της Ελεύθερας, ο δυνατός και πλούσιος, με τους αμπελώνες και τους ελαιώνες του στα βόρεια της πόλης, είχε ανέβει στις πλαγιές του ιερού βουνού, της Ίδης, να επιβλέψει τους ανθρώπους που έβοσκαν τα κοπάδια του. Εκεί τον βρήκε η είδηση του θανάτου της πρωτότοκης θυγατέρας του, της Γλαύκης. Μάζεψε βιαστικά τα προσωπικά του πράγματα για να κατέβει στην πόλη και έστειλε ανθρώπους του να παραγγείλουν τον «θόλο» όπου θα την ενταφίαζαν. Ένα τεράστιο πιθάρι, που θα τοποθετούνταν τελευταίο στη σειρά των πύθων των γυναικών του γένους του, δυτικά, κάτω από τον ταφικό οίκο των ιερειών.

Μαζεύτηκε ολόκληρη η πόλη, οι συγγενείς και οι φίλοι, και, φυσικά, τα άλλα δύο παιδιά του: ο γιος του ο Γλαύκος και η μικρή του η Πασιφάη, που την προόριζε για ιέρεια στον ναό της πολιούχου θεάς, πάνω στην ακρόπολη. Καθώς είχαν αποκλείσει με τοίχο τους «θόλους» των προηγούμενων νεκρών, τοποθέτησαν τον πίθο της Γλαύκης δυτικότερα, με όλα της τα κτερίσματα. Ο γόος και ο κοπετός των γυναικών κόπασε κι ο λαός άρχισε να ξεμακραίνει. Ο Πρείγιστος έμεινε μόνος μέσα στη νεκρόπολη και τα μάτια του χάιδεψαν το ηρώο, όπου λίγο καιρό πριν είχε αφιερώσει το όμορφο άγαλμα από ντόπια πέτρα που είχε λαξεύσει ο Σκύλλης, και ο ίδιος το τοποθέτησε στην ψευδόθυρα του μνημείου. Το φως του ήλιου έπεφτε πάνω στο μικρό άγαλμα, φθείροντας τα χρώματα στο πρόσθιο μέρος. Τα μαλλιά όμως εξακολουθούσαν να φαίνονται κατακόκκινα και να πέφτουν στους ώμους.

Λίγα χρόνια μετά, ο γιος του Σκύλλι, ο Κάναχος, κατασκεύασε ένα ακόμη μικρό άγαλμα για το νεκροταφείο. Το τοποθέτησαν στο μνημείο με τις σφίγγες, βορείως του ηρώου. Ήταν αλήθεια πως ο γιος του Σκύλλι είχε στον νου του ως μοντέλο την Πασιφάη, όπως την έβλεπε, με το μακρύ ποδήρες ένδυμα, τη λυγερή μέση και τη χάλκινη ζώνη που φορούσε στις τελετές, το ωραίο επίβλημα στους ώμους και τα μαργαριταρόσχημα μαλλιά, που έμοιαζαν με τα αιγυπτιακά ειδώλια τα οποία είχαν αφήσει στο ιερό της ακρόπολης οι ξένοι έμποροι που σύχναζαν στην πόλη. Το ολοκαίνουριο αγαλματάκι αντίκριζε λοξά το αφιέρωμα του Πρείγιστου και οι επισκέπτες της νεκρόπολης τα ονόμασαν «οι δύο αδελφές».

Χρόνια και χρόνια ο Κρόνος, ο Χρόνος, συνέχιζε να καταβροχθίζει τα παιδιά του και η νεκρόπολη δεχόταν τα κορμιά στη μεγάλη αγκαλιά της γης. Καθώς οι αιώνες περνούσαν και η πόλη μεγάλωνε, το παλιό νεκροταφείο εγκαταλείφθηκε και μετά την κατάληψη της Ελεύθερας από τον Ρωμαίο Μέτελλο, η ρυμοτομία της άλλαξε, αφήνοντας το κεντρικό τμήμα της νεκρόπολης με τα μεγάλα μνημεία ως πλατεία ανάμεσα στις νησίδες με τα νέα οικοδομήματα. Κι όταν η πόλη συρρικνώθηκε, γκρεμίστηκε και ξεχάστηκε, τα αγαλματάκια των «αδελφών» είχαν για χρόνια πια κοιμηθεί στην αγκαλιά της γης.

Όσπου ξαφνικά, με το μέτρημα του δικού μας χρόνου, στα τέλη του 19ου αιώνα, ακούστηκαν οι σκαπάνες που προχωρούσαν προς το μέρος τους. Άνθρωποι αλλιώτικοι από αυτούς που τα μικρά λίθινα αγάλματα είχαν αντικρίσει κατά καιρούς, ανέσυραν στο φως τη μικρή κόρη, το αγαλματάκι του Κάναχου. Ζαλισμένη και με το πρόσωπο μισοκατεστραμμένο έφαξε με το βλέμμα τη μεγάλη της «αδελφή». Την είδε τεμαχισμένη, με το κατωκόρμι της ξαπλωμένο μπροστά από το ηρώο. Έκλαψε και ευχήθηκε να τη ρίξουν μαζί της. Ωστόσο, κάποιος την τύλιξε και τη στρίμωξε ξανά στο σκοτάδι μιας ταξιδιωτικής βαλίτσας.

Εύπνησε μετά από καιρό στο εργαστήριο ενός γλύπτη. Τα αγαλματάκια, πήλινα και λίθινα, που βρίσκονταν μαζί της πάνω σε ένα μεγάλο ξύλινο τραπέζι, της εξήγησαν ότι βρίσκεται στη Γαλλία, στην πόλη της Ωσέρ.

Με τον θάνατο του Γάλλου γλύπτη άρχισε η περιπέτειά της. Η χήρα του την πούλησε στην αγορά. Την αγόρασαν και τη χρησιμοποίησαν ως porte-chapeau, για να κρεμούν το καπέλο τους οι επισκέπτες στην όπερα της πόλης της Ωσέρ. Στην αρχή δεν ένωθε άνετα. Θυμόταν συχνά το μνημείο όπου έστεκε, τον ήλιο, την ευεργετική βροχή, το αλφαβητάρι των άστρων, τις ασέληνες νύχτες, την ανατολή του φεγγαριού στη νεκρόπολη της Ελεύθερας, κυρίως όμως την αδελφή της, τους ανθρώπους που σύχναζαν στη νεκρόπολη... Μόνη της παρηγοριά η εναλλαγή των ανθρώπων που έρχονταν κατά καιρούς στην όπερα. Έως ότου ένας σεβαστός κύριος, ο Maxim Collignon, αναγνώρισε την ξενιτεμένη και την αντάλλαξε με έναν πίνακα ζωγραφικής για να μπορέσει να την πάρει μαζί του. Ο Κολλινιόν τη μετέφερε και την τοποθέτησε σε έναν κόσμο διαφορετικό, στο Μουσείο του Λούβρου, ανάμεσα σε έργα της πατρίδας της, της Ελλάδας, και κάποια από την ίδια την Κρήτη. Αναζήτησε με το βλέμμα της μήπως αντικρίσει σε κάποια γωνία τη μεγαλύτερη «αδελφή» της. Εις μάτην. Η περιποίηση όμως, η ομορφιά του χώρου έκτησής της και η συντροφιά των υπόλοιπων ξενιτεμένων δεν ήσαν ικανά να της γιατρέψουν τον πόνο, ιδιαίτερα στην αναζήτηση για τη μεγαλύτερή της «αδελφή». Πόσο θα ήθελε να ταξιδέψει στην Ελλάδα, στην Κρήτη, να ρουφήξει τον ήλιο που έδυε μπροστά της καθημερινά στη νεκρόπολη της Ελεύθερας, να απενίσει την ακρόπολή της, να τη χαϊδέψει ο αρχαίος άνεμος... Η εικόνα της τεμαχισμένης αδελφής της, έτσι όπως την άφησε τη μέρα του αποχωρισμού, τη στοίχειωνε.

Θα είχαν περάσει περίπου εκατό χρόνια μετά την άφιξή της στη Γαλλία όταν άκουσε μπροστά της τον διευθυντή Alain Pasquier και τον νεαρό τότε συνεργάτη του, τον Jean-Luc Martinez, να λένε πως ένας νεαρός ανασκαφέας στη νεκρόπολη της Ελεύθερας είχε βρει ξανά το κατωκόρμι της «αδελφής» της. Η καρδιά της χτύπησε δυνατά, στο σημείο ακριβώς που είχαν πάρει παλιότερα ένα δείγμα για να δουν το DNA της, αφήνοντάς της μια μικρή οπή κάτω από το αριστερό της στήθος. Να μπορούσε, άραγε, να ξαναδεί τη μεγάλη της αδελφή; Η ελπίδα της αναπτερώθηκε. Θα έπρεπε, όμως, να περιμένει ακόμα δεκατέσσερα χρόνια, μέχρι να δει τον αρχαιολόγο καθηγητή που είχε ανακαλύψει την «αδελφή» της. Μιλούσε μπροστά της με τον διευθυντή του Λούβρου Jean-Luc Martinez και τον Alain Pasquier και κανόνιζε να την ταξιδέψει στην Ελλάδα, όταν με βαθιά συγκίνηση άκουσε τη φράση των Γάλλων προς τον καθηγητή: «Φυσικά και θα επιτρέψουμε να επισκεφθεί την Ελλάδα, να συναντήσει την “αδελφή” της». Η ταραχή της ήταν μεγάλη. Ετοιμάστηκε για το ταξίδι. Όχι στην Κρήτη αλλά στην Αθήνα. Ας ήταν και έτσι. Σε λίγο καιρό έφθανε, το 2004, στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, όπου ο καθηγητής Ν. Σταμπολίδης, διευθυντής εκεί, την υποδέχτηκε με τιμές. Ξεσκέπασε το κατωκόρμι της «αδελφής» της και τις τοποθέτησε μετά από τόσα χρόνια ξανά μαζί. Πόσος κόσμος πέρασε να τις θαυμάσει, να τις δει να συζητούν, να τις χαρεί μαζί!

Συζήτησαν ξανά και ξανά την ιστορία της πόλης τους, για τους γλύπτες δημιουργούς τους, αντικρίζοντας γνωστά αντικείμενα και κτερίσματα από τη νεκρόπολή τους. Ευχαρίστησαν με το βλέμμα ξανά και ξανά τον ανασκαφέα που πήρε το DNA τους για να αποδείξει τη συγγενείά τους. Θυμήθηκαν τα ανθρώπινα πρότυπά τους, τη Γλαύκη και την Πασιφάη, τον αποχωρισμό των δύο αδελφών με τον θάνατο της πρώτης, και ετοιμάστηκαν ψυχικά, σιγά σιγά, για τον δεύτερο αποχωρισμό τους...

Είναι δεκτό ότι πατέρας της Ιστορίας είναι ο Θουκυδίδης, για την αντικειμενικότητά του στην εξιστόρηση των γεγονότων, για το αίτιον και το αίτιατόν. Αντίθετα, ο λίγο προγενέστερός του Ηρόδοτος από την Αλικαρνασό, με το τεράστιο υλικό που είχε να τιθαसेύσει από χώρες και λαούς, θεωρείται ότι τουλάχιστον ορισμένες φορές «μυθολογεί», χρησιμοποιώντας λαογραφικά στοιχεία και ιστορίες που δεν είναι πιστευτές. Άραγε, ισχύει κάτι τέτοιο στη διήγηση του Ηροδότου που μιλά για την Αξό της Κρήτης;

Στο 4ο Βιβλίο των *Ιστοριών* του (IV, 154-156) ο Ηρόδοτος διηγείται ένα επεισόδιο για την ίδρυση της Κυρήνης, συνδέοντας την Κρήτη, τη Θήρα (Σαντορίνη), τους Δελφούς και την Κυρηναϊκή με πρωταγωνιστικά πρόσωπα που μοιάζουν κατασκευασμένα. Διηγείται: Κάποτε στην Όαξο (σημερινή Αξό, ανάμεσα στην Ελεύθερνα και τα σημερινά Ανώγεια) βασιλεύει ο Ετέαρχος, ο οποίος είχε μια θυγατέρα, τη Φρονίμη, που ορφάνεψε από τη μάνα της. Ο βασιλιάς πατέρας της ξαναπαντρεύτηκε μια δεύτερη γυναίκα. Η μητριά της Φρονίμης αποδείχτηκε πραγματική μητριά, κατηγορώντας και διαβάλλοντας τη μικρή με οποιαδήποτε αφορμή, και μάλιστα για «μαχλοσύνη», πείθοντας έτσι τον Ετέαρχο να την ξαποστείλει. Εκείνη την εποχή υπήρχε στην πόλη κάποιος έμπορος από τη Θήρα, ο Θεμίσιων. Ο βασιλιάς τον κάλεσε να τον φιλοξενήσει. Κι όπως συνηθίζοταν, αφού τον περιποιήθηκε, τον έβαλε να του ορκιστεί ότι θα του κάνει μια χάρη φεύγοντας. Του ζήτησε δηλαδή να πάρει μαζί του τη θυγατέρα του τη Φρονίμη και όταν ξανοιχτεί στο πέλαγος να την «ποντίσει», να την πνίξει στη θάλασσα.

Έχοντας ήδη ορκιστεί, ο Θεμίσιων δεν μπορούσε πια να κάνει πίσω στον όρκο του. Παρέλαβε, λοιπόν, το κορίτσι και όταν ξανοίχτηκε στο πέλαγος, για να μην αθετήσει τον όρκο του, δένει τη Φρονίμη με ένα σχοινί, την «ποντίζει» στη θάλασσα και την ανασύρει ξανά επάνω. Έτσι, και τον όρκο του δεν πάτησε και την πριγκιποπούλα έσωσε από τον πνιγμό.

Όταν έφθασαν στη Θήρα, τη Φρονίμη την παρέλαβε ο Πολύμνηστος, άρχοντας πλούσιος μεταξύ των Θηραίων, και την είχε ως παλλακίδα. Μετά από καιρό, η Φρονίμη γέννησε ένα αγόρι, που το ονόμασαν Βάττο, λένε επειδή τραύλιζε. Κάποια στιγμή, για να δουν τι ακριβώς συμβαίνει με το τραύλισμα του παιδιού, ρώτησαν το μαντείο των Δελφών. Η Πυθία απάντησε ότι το παιδί θα γίνει βασιλιάς της Λιβύης, καθώς στη γλώσσα των Λιβύων «βάττος» σημαίνει βασιλιάς. Οι Θηραίοι απόρησαν που για άλλο λόγο πήγαν στο μαντείο και άλλα απάντησε ο Λοξίας Απόλλων.

Μετά από χρόνια φαίνεται ότι τα πράγματα δεν πήγαιναν καλά στη Θήρα. Ανήσυχος οι Θηραίοι, έστειλαν αντιπροσώπους στο δελφικό ιερό να δουν πώς θα καλυτερεύσουν τα πράγματα. Και η Πυθία τους έδωσε χρησμό ότι θα πρέπει ο Βάττος με άλλους Θηραίους να εποικίσουν την Κυρήνη στη Λιβύη, πράγμα που έγινε. Ο Βάττος ξεκίνησε το ταξίδι του προς τη βόρεια Αφρική με δύο πεντηκοντόρους.

Η παραπάνω περιληπτική απόδοση του κειμένου του Ηροδότου δημιουργεί μια σειρά από υποθέσεις και σκέψεις που μόνον το ορατό και χειροπιαστό μέρος της Ιστορίας, τα ανασκαφικά δεδομένα και τα αρχαιολογικά ευρήματα, μπορεί να τις τεκμηριώσει. Δεν θα επιμείνω εδώ σε λεπτομέρειες από την παλαιότερη επιστημονική δημοσίευσή μου για το θέμα.⁵ Είναι αλήθεια ότι τα ονόματα της ηροδότειας

⁵ Stampolidis 2006, *Herodotean locus and Eleuthernian locus*.

ιστορίας είναι «φορεμένα» για την ιδιότητα κάθε πρωταγωνιστικού προσώπου. Το όνομα του βασιλιά, Ετέαρχος, συντίθεται από το έτεός + ἄρχειν = αυτός που ἄρχει (βασιλεύει) από παλιά, από γενιά σε γενιά. Η κόρη που κατηγορείται για «αταξίες» φέρει το όνομα Φρονίμη, και ο Πολύμνηστος που την έχει ως παλλακίδα είναι αυτός με τις πολλές μνηστές. Τέλος, ο έμπορος που κρατά τον όρκο του αλλά είναι δίκαιος ονομάζεται Θεμίσων (από το Θέμις, το όνομα της θεάς της Δικαιοσύνης), ενώ το παιδί ονομάζεται Βάττος, όνομα που σημαίνει βασιλιάς στη γλώσσα των Λιβύων, εκεί δηλαδή όπου θα πάει ως οικιστής για να ιδρύσει την Κυρήνη, το 631 π.Χ., όπως είναι επιστημονικά αποδεκτό.

Ποια αλήθεια, επομένως, μπορεί να υποκρύπτεται στην ιστορία του Ηροδότου; Πώς η αρχαιολογία βοηθά σ' αυτήν και πού εμπλέκεται η Ελεύθερνα, η οποία δεν αναφέρεται καθόλου στο ηροδότειο κείμενο;

Η λογική ακολουθία στον χρησμό της Πυθίας, ότι για να καλυτερεύσουν τα πράγματα στη Θήρα θα πρέπει να φύγει ο Βάττος με άλλους Θηραίους και να αποικίσει τη Λιβύη, έχει μάλλον να κάνει με την πραγματικότητα του 8ου και του 7ου αι. π.Χ., που μας είναι γνωστή από νόμους και αρχαίες πηγές, ότι δηλαδή η στενότητα του χώρου και ο υπερπληθυσμός σε ορισμένες περιοχές προκαλούσαν ταραχές και στάσεις με δυσάρεστα αποτελέσματα. Αυτή θεωρείται μια σοβαρή αιτία του λεγόμενου Β' Αποικισμού, από τον ύστερο 8ο αι. π.Χ. και στη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ., κυρίως σε θέσεις της κεντρικής Μεσογείου (Σικελία, Ιταλία, Κυρηναϊκή) και από τις ιωνικές πόλεις στον Εύξεινο Πόντο.

Επομένως, στο μικρό νησί της Σαντορίνης, η δυσπραγία οδήγησε την Πυθία να χρησιμοδηγήσει για μια αποικία στο εύφορο μέρος της βόρειας Αφρικής, στην Κυρηναϊκή, «εκεί που ο ουρανός είναι τρύπιος και βρέχει», όπως ανέφεραν οι αρχαίοι. Και, φυσικά, στον αποικισμό αυτοί που εκπατρίζονταν δεν ήσαν οι πρωτότοκοι που ελάμβαναν ως κληρονομιά την περιουσία του πατέρα τους, αλλά τα παιδιά με τη μικρότερη μοίρα, όπως άλλωστε και ο γιος της παλλακίδας Φρονίμης, ο Βάττος, που απέπλευσε από το νησί με δύο πεντηκοντόρους, για τις ακτές της Κυρηναϊκής.

Το νησάκι Πλατέα, έξω από τις ακτές της Κυρήνης, που μας είναι γνωστό και πάλι από τον Ηρόδοτο, στο επεισόδιο με τον Σάμιο καπετάνιο Κωλαίο και τον Κρητικό Κορώβιο, φανερώνει τα μεγάλα υπερπόντια ταξίδια από τον αιγαιακό χώρο προς τη Δύση, καθώς και τους σταθμούς και τα αγκυροβόλια που ήσαν αναγκασμένα να κάνουν τα πλοία, αλλά και τη συμμετοχή των γειτονικών κάθε φορά πληθυσμών. Το λιμάνι της Κυρήνης, η Απολλωνία, στη βόρεια ακτή της Αφρικής απέναντι από την Πλατέα, όσον και η κοιλάδα και το τοπίο της ίδιας της Κυρήνης, που ομοιάζει με τους Δελφούς σε έναν βαθμό, αποτελούν στοιχεία για την επιρροή που ασκούσε κατά τους αποικισμούς –ανάμεσα στα άλλα– το δελφικό ιερό, δηλαδή ο «σκληρός δίσκος» της γνώσης στην αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα, όπως λ.χ. όστρακα αγγείων και αρχαϊκά κεραμικά από την Ιωνία, τη Σάμο αλλά και τη Θήρα –πιθανόν και κρητικά, που δεν έχουν διαγνωσθεί– φανερώνουν την πραγματικότητα στην περιοχή της Κυρηναϊκής⁶ στα χρόνια της διήγησης του Ηροδότου.

Δεν γνωρίζω αν υπάρχει αδημοσίευτο κεραμικό υλικό στην Αξό που να αποδεικνύει τη χειροπιαστή σχέση της με τη Θήρα. Ωστόσο, στην πόλη που συνόρευε με την Αξό στην αρχαιότητα, την Ελεύθερνα, είχαμε την τύχη να ανακαλύψουμε θηραϊκά αγγεία μέσα στον τάφο A1K1, των πολεμιστών. Ένα από αυτά βρέθηκε κοντά στην είσοδο του τάφου και σχετικά ψηλά, γεγονός που συνάδει

⁶ Δεν είναι άλλωστε άμοιρο σημασίας το γεγονός ότι μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Ρωμαίους και την κατοπινή δι-αίρεση των επαρχιών και των θεμάτων του ρωμαϊκού κράτους, η Γόρτυνα στη νότια Κρήτη ήταν πρωτεύουσα όχι μόνον της Κρήτης αλλά και της Κυρηναϊκής.

με τις τελευταίες αποθέσεις τεφροδόχων στον τάφο. Πρόκειται για έναν θηραϊκό πίθο, που χρονολογείται στα 680 π.Χ., και χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο αγγείο των υπολειμμάτων των καμένων οστών ενός ενήλικου άνδρα. Η κάλυψη του στομίου του είχε γίνει από μια ρηχή χάλκινη φοινικική φιάλη με παράσταση στο εσωτερικό της: εξάκτινο αστέρι στο μέσον, δύο εσωτερικές στενές ζώνες με φυτικό κόσμημα και αιγυπτιακές σφίγγες, σκαραβαίους και γεράκια πάνω σε παπύρους στην εξωτερική αρκετά φαρδιά ζώνη, προς το χείλος. Το χάλκινο αγγείο χρονολογείται ίσως προγενέστερα από τον θηραϊκό πίθο, αλλά η ανακάλυψή τους στο ίδιο σύνολο μέσα στον τάφο οδηγεί στη σκέψη ότι και τα δύο αγοράστηκαν από τον ίδιο ιδιοκτήτη, τον νεκρό, του οποίου τα υπολείμματα καύσης βρέθηκαν εντός του πίθου, ή έστω από τον στενό κύκλο των συγγενών κηδευτών του.

Η ανεύρεση των θηραϊκών πήλινων αγγείων, και ιδιαίτερα του πίθου, σε συνδυασμό με τη φοινικική φιάλη παραπέμπει σε άμεση εμπορική δραστηριότητα μεταξύ της Θήρας και της Ελεύθερας τουλάχιστον για το διάστημα του τέλους του 8ου και των αρχών του 7ου αι. π.Χ. Η σχέση των δύο νησιών δεν ξενίζει, καθώς η γειτονία τους είναι δεδομένη και οι σχέσεις τους γνωστές ήδη από τα μινωικά χρόνια. Ο συνδυασμός του θηραϊκού πήλινου αγγείου με το χάλκινο φοινικικό παραπέμπει και σε άλλη αναφορά του Ηροδότου (Βιβλίο IV, 147), όπου μιλά για την εγκατάσταση Φοινίκων στη Θήρα, βέβαια πολύ πριν από την εποχή για την οποία συζητούμε εδώ. Επομένως, η ανεύρεση των θηραϊκών πίθων στην Ελεύθερα και η χάλκινη φοινικική φιάλη φανερώνουν τον δρόμο (ή έναν από τους δρόμους) που ακολουθείτο από τη Θήρα (Σαντορίνη) στη βόρεια ακτή της Κρήτης, πιθανότατα σε ένα από τα λιμάνια της Ελεύθερας, και από εκεί στην κρητική ενδοχώρα και προς την ίδια την πόλη ψηλότερα. Μπορεί να μην έχουν βρεθεί ακόμα στοιχεία σύνδεσης της Θήρας με την Αξό, η ανεύρεση όμως μιας παρόμοιας χάλκινης φοινικικής φιάλης στο Ιδαίον Άντρο, πολύ πιο κοντά στη γειτονιά της Αξού, επιβεβαιώνει τον δρόμο που ακολουθούσαν οι έμποροι από τη Θήρα προς τη βόρεια ακτή της Κεντρικής Κρήτης, σε ένα λιμάνι της Ελεύθερας, στην πόλη της Ελεύθερας και κατόπιν στην Αξό, όπως ακριβώς την υπαινίσσεται η ιστορία της Φρονίμης, του Ετέαρχου και του Θηραίου εμπόρου Θεμίσωνος.

Και κάτι ακόμα: Αν όντως η Κυρήνη ιδρύεται από τον Βάττο το 631 π.Χ. –ακόμα κι αν δεν υποθέσουμε μια καθυστέρηση από τον πρώτο ελλιμενισμό στη νήσο της Πλατέας και μετά στην ακτή της βόρειας Αφρικής, στο κατοπινό λιμάνι της Κυρήνης, την Απολλωνία, και τελικά στην ίδρυση της ίδιας της Κυρήνης ψηλότερα–, ο Βάττος θα πρέπει να ήταν ένας άνδρας περίπου 30-40 ετών, για να μπορεί να ηγηθεί της αποστολής των δύο πεντηκοντόρων. Καθώς από τον Ηρόδοτο μαθαίνουμε ότι η Φρονίμη τον γέννησε αφού είχε περάσει ένα χρονικό διάστημα (χρόνου περιόντος εξεγένετο ο παῖς), γίνεται σαφές ότι η ηροδότεια ιστορία αναφέρεται περίπου στη δεκαετία του 680-670 π.Χ., περίοδο κατά την οποία χρονολογείται και ο θηραϊκός πίθος του τάφου A1K1 της νεκρόπολης της Ελεύθερας. Πιστοποιείται έτσι ότι, πίσω από την ενδεχόμενη εφεύρεση των ονομάτων των πρωταγωνιστών της ιστορίας που περιγράφει ο Ηρόδοτος, κρύβεται ένας πυρήνας πραγματικών στοιχείων και γεγονότων, τμήμα της αλήθειας της ηροδότειας *Ιστορίας*.

Ο μεγάλος του αδελφός, ο Λευκοκόμας, είχε κατέβει από το βουνό, τη δασωμένη Ίδη, έχοντας εκπαιδευτεί για ένα δίμηνο από τον άρχοντα Ευζύθετο. Μόλις είχε ολοκληρωθεί και η μεγάλη γιορτή με τη θυσία του ταύρου στον Δία και το συμπόσιο που ακολούθησε με εξαιρετικούς συνδαιτυμόνες: κλεινούς και παρασταθέντες με τους κόκκινους χιτώνες και τα κύπελλά τους από τις δικές τους ανάλογες τιμές, που είχαν λάβει πριν από τον Λευκοκόμα.

Ο μικρός, μελλέφηβος, Πραξίας επιθυμούσε να μεγαλώσει γρήγορα και ευχόταν να γίνει και η δική του εκπαίδευση. Αργούσε όμως, αν και ο ίδιος γνώριζε ήδη να βόσκει τα πρόβατα του πατέρα του κι ακόμα να στήνει βέργες για τα πουλιά, μολοντί προτιμούσε να κυνηγά τις κίχλες (τσίχλες) με τη σφενδόνα του. Το τόξο του πατέρα του δεν είχε τολμήσει να το τεντώσει, αλλά του Λευκοκόμα το είχε δοκιμάσει μια-δυο φορές, χωρίς εκείνος να το ξέρει. Καθώς βαριόταν τη σύναξη και η προσοχή όλων ήταν στραμμένη αλλού, τράβηξε ξανά για κυνήγι, παίρνοντας μαζί του τον Ταύρο, τον σκύλο του, ένα εξαιρετικό κρητικό λαγωνικό, φίλο και σύντροφό του, μεγαλωμένο μαζί του. Τρέχοντας προς το βουνό, ο Ταύρος μυρίστηκε δυο πέρδικες και ο Πραξίας, τρέχοντας να τον ακολουθήσει, έπεσε σε ένα από τα χάσματα της γης στην επίπεδη κορυφή του Τίτη. Ο θάνατος του παιδιού έγινε αντιληπτός από την επιστροφή του Ταύρου στο σπίτι, τα έντονα γαβγίσματά του, το τρέξιμό του εκεί που είχε γκρεμιστεί το παλικαράκι. Το γεγονός συγκλόνησε την Ελεύθερα.

Δυο μέρες μετά τη γιορτή για τον Λευκοκόμα, το πένθος σκέπασε την πόλη και όλοι ακολούθησαν τη σορό του Πραξία στη μεγάλη νεκρόπολη. Ένας πίθος παρέλαβε το σώμα του, στη μέση του νεκροταφείου, κοντά στο μνημείο με τον λαξευτό τάφο των πολεμιστών, και μια τεράστια βαριά πέτρα έφραξε το στόμιο του πίθου για πάντα. Μετά τα νενομισμένα, σιωπή. Μόνον ο Ταύρος τριγύριζε γύρω από τον ταφικό πίθο, αναζητώντας τον νεαρό κύριό του. Προσπάθησε με τα νύχια του να σκάψει κάτω από την τεράστια πέτρα που έφρασε το στόμιο του πίθου κρατώντας στο σκοτάδι το παιδί. Εις μάτην.

Όλες τις επόμενες μέρες ο σκύλος επέστρεφε στο σπίτι, τριγύριζε γύρω από το φαγητό του, χωρίς όμως να το γεύεται. Κουλουριαζόταν στην άκρη της αυλής κλαίγοντας. Σε λίγες μέρες το λαγωνικό εξαφανίστηκε. Ο Λευκοκόμας κι ο πατέρας του σκέφτηκαν πως θα γυρνούσε κάπου στα κτήματα ή στα πρόβατα. Μέρρες μετά, όταν οι γυναίκες ξαναπήγαν στο μνήμα του Πραξία για το μνημόσυνο, βρήκαν τον σκύλο ακίνητο πάνω από το μνήμα. Κατάλαβαν. Ο Ταύρος είχε πεθάνει από τη θλίψη του για την απώλεια του μικρού του αφέντη. Έσκαψαν πλάι στο ταφικό πιθάρι του Πραξία έναν μικρό λάκκο και τοποθέτησαν μέσα το νεκρό λαγωνικό. Ο Πραξίας δεν θα ήταν πια μόνος του στον Άδη. Θα μπορούσε να κυνηγά με τον Ταύρο στα λιβάδια της Περσεφόνης.

* Πρόκειται για την ταφή ενός κρητικού λαγωνικού που πέθανε από θλίψη και τάφηκε πλάι στην πιθοταφή του νεαρού κυρίου του, στο μέσον της ανεσκαμμένης σήμερα νεκρόπολης, βόρεια από τον τάφο των πολεμιστών, στα αρχαϊκά χρόνια. Η ιστορία που διηγούμαι εδώ είναι μυθοπλασία. Τα έθιμα όμως και ορισμένα από τα ονόματα των πρωταγωνιστών είναι αυτά που γνωρίζουμε από τις αρχαίες πηγές.

ΜΙΑ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΟΙΝΟΠΟΣΙΑΣ

Στην ακρόπολη της αρχαίας Ελεύθερας βρέθηκε μια μικρή ενεπίγραφη λίθινη στήλη που μοιάζει με δέλτο. Το σωζόμενο ύψος της είναι όσο μια σημερινή σελίδα Α4, με ανάλογο πλάτος, ενώ το πάχος της μετρά περίπου δέκα εκατοστά. Στην πρόσθια πλευρά διατηρεί μόλις δύο παραγράφους, γραμμένες βουστροφηδόν, δηλαδή όπως στρέφουν και οργώνουν τα βόδια ένα χωράφι: διαδοχικά από αριστερά στα δεξιά και από δεξιά στ' αριστερά. Ο τρόπος που είναι γραμμένη και οι λαξευμένοι χαρακτήρες των γραμμάτων παραπέμπουν –σε σύγκριση με άλλες επιγραφές από την Ελεύθερα– σε μια ύστερη αρχαϊκή χρονολόγηση, μέσα στον 6ο αι. π.Χ. Και οι δύο παράγραφοι αναφέρονται στην απαγόρευση υπερβολικής οινοποσίας (*MH INHINEIN* = να μην πιεις ώστε να μεθύσεις, σε ελεύθερη μετάφραση).

Στην πρώτη παράγραφο απαγορεύεται η υπερβολική οινοποσία σε μια κατηγορία ενηλίκων αλλά νεαρών ατόμων, στους δρομείς, οι οποίοι στη σημερινή στρατιωτική ορολογία θα αντιστοιχούσαν στους διαβιβαστές, στους ταχυδρόμους που υπηρετούσαν ως φρουρά ή σκοπιά με την ευρύτερη έννοια του όρου, θα λέγαμε κάπου στα σύνορα, στο Δίον Άκρον. Η τοποθεσία θα ήταν πιθανότατα είτε ένα ακρωτήριο είτε μια βουνοκορφή που το όνομά της τη συνέδεε με τον Ύψιστο θεό, τον Δία. Να μην πίνουν πολύ, πιθανότατα σε κάποια κοινή οινοποσία (σε ένα συμπόσιο; μια γιορτή;), ώστε να μη βρεθούν σε δύσκολη θέση όταν χρειαστεί να μεταφέρουν γρήγορα ένα μήνυμα στην πόλη της Ελεύθερας ή αλλού ή, ακόμα, να μην προδώσουν κάποιο μυστικό στον εχθρό, εάν αιχμαλωτιστούν μεθυσμένοι. Η δεύτερη απαγόρευση αφορά ανθρώπους που κάνουν ιεροπραξίες, ιερείς. Υποθέτω για να μην προσεύχονται μεθυσμένοι, με αποτέλεσμα να χάνουν τα λόγια τους και, επομένως, να μην εισακούονται από τους θεούς, που δεν θα κατανοούν τι λένε.

Η επιγραφή βρέθηκε στο πρωτοβυζαντινό συγκρότημα της ακρόπολης, προφανώς σε δεύτερη ή τρίτη επανάχρηση. Ωστόσο, το μέγεθός της και η περιποιημένη, πάνω σε διαχωριστικές εγχάρακτες γραμμές, προσεγμένη γραφή, οδηγούν στην υπόθεσή μας ότι δεν αποκλείεται να βρισκόταν –ενδεχομένως μαζί με άλλες– ως δέλτος διατάξεων σε ένα δημόσιο κτήριο, λ.χ. σε ένα ανδρείο, για να γίνονται γνωστές οι εντολές και να διαβάζονται από τους ενδιαφερομένους.

Στις πιο πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες –που συνεχίζονται–, στο μέσον περίπου της ανατολικής κλιτύος του λόφου της αρχαίας Ελεύθερας, εντοπίστηκαν δύο εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πρώιμες χριστιανικές βασιλικές. Η μεγαλύτερη σε μέγεθος, αυτή της Αγίας του Θεού Ειρήνης, στα χαμηλότερα πρηνή, είχε κατασκευαστεί από υλικά σε δεύτερη και τρίτη χρήση, από λίθους που ανήκαν σε παλαιότερα οικοδομήματα της ελληνοιστικής και της ρωμαϊκής πόλης. Εν μέρει το ίδιο συμβαίνει και με τη βασιλική στη θέση Άγιος Μάρκος, σε κοντινή απόσταση αλλά σε υψηλότερα πρηνή. Ανάμεσά τους, ωστόσο, βρέθηκε κι ένας μεγάλος αριθμός από επιγραφές και σπαράγματα επιγραφών της Αρχαϊκής και της Πρώιμης Κλασικής Περιόδου (6ος/5ος αι. π.Χ.).

Το ερώτημα που προκύπτει από την ανασκαφική εικόνα είναι εάν και κατά πόσον τα υλικά οικοδόμησης των βασιλικών προέρχονται από ήδη γκρεμισμένα παλαιότερα κτίρια ή εάν γκρεμίστηκαν σκόπιμα, ώστε το υλικό τους να χρησιμοποιηθεί στην οικοδόμηση των ναών της νέας λατρείας.

Το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί, καθώς υπάρχουν ενδείξεις από ηθελημένες βίαιες αποσπάσεις, όπως λ.χ. σε ορισμένα αποτμήματα από πλάκες αρχαϊκών επιγραφών. Σε άλλες όμως περιπτώσεις οι πλάκες μοιάζει να είναι ακέραιες και επαναχρησιμοποιημένες, ενταγμένες με προσοχή στα νέα οικοδομήματα. Στην εποχή ίδρυσης των βασιλικών, εποχή αλλαγών και βαθμιαίας μετάβασης από μια ιδεολογία σε μιαν άλλη, από τη μια πίστη στην άλλη, οι τρόποι που ακολουθήθηκαν για την επικράτηση του Χριστιανισμού δεν φαίνεται να ήσαν ίδιοι. Υπάρχουν παραδείγματα, όπως λ.χ. στην Ανατολή και την Αίγυπτο, όπου η μετάβαση γινόταν κατά τεκμήριο βίαια, ενώ αλλού, όπως π.χ. στην Αθήνα, πιο ισορροπημένα. Στην Αθήνα ο έπαρχος Ερκούλιος, στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., αφήνει τα κτίσματα των στοών της βιβλιοθήκης του Αδριανού στους εθνικούς (ειδωλολάτρες) και τον τεράστιο χώρο του αιθρίου στους χριστιανούς, οι οποίοι χτίζουν εντός του μια βασιλική.

Στην Κρήτη και στην Ελεύθερα φαίνεται να υπάρχει μια επίσης πιο ομαλή μετάβαση. Επειδή όμως τα φαινόμενα συχνά απατούν, θα χρειαστεί μελέτη με περισσότερα στοιχεία για κάθε περιοχή απ' άκρου εις άκρον στο νησί και για το χρονικό διάστημα ίδρυσης κάθε κτίσματος. Προς το παρόν, από τα έως σήμερα ανεσκαμμένα τμήματα υπάρχει ένα στοιχείο που φανερώνει μια πρώιμη αναγγελία της νέας πίστης, όπως αυτό αποτυπώνεται στα καλοδιατηρημένα ψηφιδωτά του βόρειου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης. Τα μοτίβα του ψηφιδωτού δαπέδου αντλούνται από παλαιότερα ελληνοιστικά και ρωμαϊκά θέματα, όπως λ.χ. τους πλοχμούς και τις φυτικές σπείρες που περιτρέχουν τους τοίχους και περιβάλλουν τα κεντρικά θέματα, με καρπούς, όπως τα ρόδια, και κισσόφυλλα, σύμβολα πολύσπορα και αειθαλή, σύμβολα θεοτήτων παλαιών, όπως η Περσεφόνη και ο Διόνυσος. Άλλωστε και σε άλλα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά, αγαπητά διονυσιακά σύμβολα, όπως η άμπελος, θα ενσωματωθούν στη νέα πίστη, όπου ο Χριστός είναι «*ή άμπελος ή άληθινή, ύμεις τὰ κλήματα*».

Εισερχόμενος, λοιπόν, ο πιστός στη θύρα από τον νάρθηκα, στο βόρειο κλίτος της βασιλικής της Αγίας Ειρήνης, πατούσε σε ένα ψηφιδωτό «χαλί» από σχηματοποιημένα άνθη, σαν σε παράδεισο. Στη μέση του μήκους του ψηφιδωτού το χαλί διακοπτόταν από σύμβολα, όπως ένας οκτάκτινος τροχός της ζωής, «συριακοί» πλοχμοί-σταυροί και άλλα ανάλογα θέματα και μοτίβα. Σε μιαν άκρη της ίδιας ενότητας εικονίζεται ένας μεγάλος αμφορέας, μέσα από τον οποίο φαίνεται να εκβλαστάνει ένα μικρό φύλλο ή καρπός, προς τον οποίο σκύβει να τσιμπήσει ένας πετεινός. Δεξιά στη βάση του αμφορέα έχει ψηφιοθετηθεί ένα ψάρι. Το σύνολο της παράστασης το ερμηνεύω ως εξής: Είναι γνωστό ότι το ψάρι είναι το πρώιμο σύμβολο του Χριστιανισμού: ΙΧΘΥΣ = *Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ*. Απεικονίζεται στο πλάι της βάσης του μεγάλου αμφορέα, του αγγείου που δηλώνει την πηγή της ζωής, μέσα από την οποία εκβλαστάνει συμβολικά τρυφερή και αβρότατη η νέα (χριστιανική) πίστη. Ο αλέκτωρ, ο κόκορας, δεν είναι παρά το πτηνό που αναγγέλλει τη νέα ημέρα και εδώ, αλληγορικά, την αυγή μιας νέας εποχής, του Χριστιανισμού. Μάλιστα σκύβει για να τραφεί από τον καρπό της νεοθάλλουσας βλάστησης, που εξέρχεται από την πηγή ζωής. Μετάβαση με νέο περιεχόμενο, όπως το νέο κρασί σε παλιά βαρέλια.

Ορθή Πέτρα, κάτω από το μονοπάτι των νεότερων χρόνων που συνέδεε τον Πρινέ με την αρχαία γέφυρα και την Αλφά.

Άνθρωποι: Εικόνες και μνήμες από την τριανταεξάχρονη ανασκαφική έρευνα της Ελεύθερας που συνεχίζεται...

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>	JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
ACO	E. Schwartz and J. Straub, <i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> (Berlin, 1914 -)	IC	Inscriptiones Creticae
AΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>	ID	F. Dürrbach et al., <i>Inscriptions de Délos</i> (Paris 1926 -)
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>	IG	M. Fraenkel, <i>Inscriptiones graecae</i> (Berlin 1895 -)
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>	Κρητική Εστία	Περιοδική Έκδοση Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>	ΚρΧρ	<i>Κρητικά Χρονικά</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>	MonAnt	<i>Monumenti Antichi</i>
BAR Int. Series	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>	OC	<i>Oriens Christianus</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>	ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>	PP	<i>Parola del Passato</i>
Boreas	<i>Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie</i>	RA	<i>Revue Archéologique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>	RE	A. Pauly – G. Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> (1893-1978)
FD III 4	G. Colin, R. Flacelière, A. Plassart, J. Pouilloux eds., <i>Fouilles de Delphes, III. Épigraphie. Fasc. 4, Inscriptions de la terrasse du temple et la région nord du sanctuaire, 4 vols. - (1 inscription)</i>	Syll. ³ (SIG)	W. Dittenberger, <i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i> (Leipzig 1883 -)
Hesperia	<i>Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>	ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
HOROS	<i>Ηόρος: ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό</i>		

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Σ. 1960: «Νομός Ρεθύμνης», *ΑΔ* 16, Χρονικά, 271-272.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2004: «Η Κυδωνία της Δυτικής Κρήτης στα πρώιμα χρόνια του Σιδήρου», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 21-34.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2004α: «Η περιοχή του Μυλοποτάμου κατά την αρχαιότητα», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 26-43.
- Αποσκήτη Μ. 2002: *Cristoforo Buondelmonti, Περιγραφή της νήσου Κρήτης (Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415)*, Ηράκλειο.
- Γιαννικουρή Α. 1996-1997: «Μελανόγραφες υδρίες Hadra από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου: συμβολή στη μελέτη της γραπτής ελληνιστικής κεραμικής», *ΑΔ* 51-52, 231-256.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη Ν. 2005: *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Αθήνα.
- Ζαφειροπούλου Φ. 2001: «Καύσεις στις γεωμετρικές Κυκλάδες. Οι περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Οι καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος 1999*, Αθήνα, 285-299.
- Ζαχαράκης Χρ. 2004: *Κρήτης Νήσου θέσις*, Ηράκλειο.
- Θέμελης Π. Γ. 2000 (επιμ.): *Ελεύθερα Ι.2: Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα*, Ρέθυμνο.
- Θέμελης Π. 2002: *Αρχαία Ελεύθερα, Ανατολικός τομέας*, Αθήνα.
- Θέμελης Π. 2004: «Η πόλη. Ο ανατολικός ανασκαφικός τομέας», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 46-80.
- Θέμελης Π. 2004α: «Υστερορωμαϊκή – πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα», στο Μ. Livadiotti – ΙΙ. Simiakaki (επιμ.), *Atti del congresso Internazionale: Creta Romana e Protobizantina, Iraklion, 23-30 settembre 2000*, τόμ. ΙΙ, Padova, 445-458.
- Θέμελης Π. 2010: «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 165, 53-64.
- Καλπαξής Θ. (επιμ.) 1991: *Ελεύθερα ΙΙ.1, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο.
- Καλπαξής Θ. 1994-1996: «Ελεύθερα. Τομέας ΙΙ», *Κρητική Εστία* 5, 283-286.
- Καλπαξής Θ. 2004: «Οι Ακροπόλεις», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 104-115.
- Καλπαξής κ.ά. 1994: Καλπαξής Θ. – Furtwängler A. – Schnapp A. – Γεωργιάδου Α. – Γιαλούρη Ε. – Guy M. – Ιωαννίδου Ρ. – Καραμαλίκη Ν. – Neisius D. – Matheron M.-F. – Sahm B. – Σαρπάκη Α. – Seilheimer A. – Τσατσάκη Ν. – Τσιγώνακη Χ. – Villa E., *Ελεύθερα ΙΙ.2: Ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί*, Ρέθυμνο.
- Καλπαξής Θ. κ.ά. (υπό έκδ.): Καλπαξής Θανάσης – Μπίτης Ιωάννης – Σπανού Νικολία (υπό έκδ.), «Το αρχαίο λατρευτικό κτήριο στην Ακρόπολη της Ελεύθερας (Τομέας ΙΙ - Κεντρικός)», στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5, Πρακτικά της 5ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 21-24 Νοεμβρίου 2019* (υπό έκδ.).
- Καλπαξής Θ. – Πετροπούλου Α. 1988-89: «Τμήματα δύο επιγραφών από την Ελεύθερα», *ΚρΧρ* 28-29, 127-133.
- Καρέτσου Α. – Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (επιμ.) 2000: *Κρήτη-Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο.
- Κουμανούδης Στ. 1871: *Αττικής επιγραφαί επιτύμβιοι*, Αθήνα.
- Λεμπέση Α. Κ. 1976: *Οι στήλες του Πριλιά*, Αθήνα.
- Λεμπέση Α. 1981: «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας: επιβιώσεις και αναβιώσεις», *ΑΕ* 120, 1-24.
- Μάντης Α. 2008: *Humfry Payne. Ελλάδας Περιήγησις. Αρχαιολογία και νεοελληνική πραγματικότητα στα χρόνια του Μεσπολέμου*, Αθήνα.
- Μελάς Β. Θ. (επιμ.) 1999: *Η Χάρτα του Ρήγα. Διακόσια χρόνια από την έκδοσή της*, Αθήνα.
- Μπουραζέλης Κ. 1981: «Παρατηρήσεις στις συνθήκες του βασιλιά Αντιγόνου με την Ελεύθερα και την Ιεράπυτνα», *ΑΕ* 120, 114-126.
- Νιγιού-Κινδελή – Τζανακάκη 2018: «Άπτερα, πόλις Κρήτης», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Ε. Παπαδοπούλου – Ι. Γ. Λουρεντζάτου – Ι. Δ. Φάππας (επιμ.), *Κρήτη. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα – Ελεύθερα – Κνωσός*, Αθήνα, 36-61.
- Παντερμαλής Δ. 1992: «Η Ύδραυλις του Δίου», *ΑΕΜΘ* 6, 217-220.
- Παντερμαλής Δ. 1999: *Δίον: η ανακάλυψη*, Αθήνα.
- Παπαποστόλου Ι. Α. 1975: «Περισυλλογή αρχαίων στη δυτική Κρήτη», *ΠΑΕ*, 515-517.
- Παπαχατζής Ν. 1981: *Παυσανίου Ελλάδας Περιήγησις*, Αθήνα.
- Παπαχριστοδούλου Ι. 2000: «Σχέσεις των κρητικών πόλεων με τη Ρόδο στην Ελληνιστική Περίοδο. Μια οικογένεια καλλιτεχνών από την Ελεύθερα», στα *Πεπραγμένα του Η΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2, Ηράκλειο, 541-551.
- Πετρουλάκης Ε. 1914: «Ελευθέρης Επιγραφαί», *ΑΕ*, 225-229.
- Πετρουλάκης Ε. 1914α: «Η προϊστορική γέφυρα της Ελευθέρης», *ΑΕ*, 230-232.
- Πετρουλάκης Ε. 1915: «Ρεθύμνης Μουσείον», *ΑΕ*, 51-52.
- Πλάτων Ν. 1947: «Η τύχη των αρχαιοτήτων της Κρήτης κατά τον πόλεμον», *ΚρΧρ* 1, 625-640.
- Πλάτων Ν. 1956: «Η αρχαιολογική κίνησις στην Κρήτη κατά το έτος 1956», *ΚρΧρ* 10, 405-422.
- Πυργιωτάκης Ι. 2018: *Πανεπιστήμιο Κρήτης. Η γένεση και η πορεία 1977 - 2017*, Ηράκλειο.
- Σπανάκης Σ. 1990: *Το Ηράκλειο στο πέρασμα των αιώνων*, Ηράκλειο.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1981: *Ο Βωμός του Διονύσου στην Κω. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής* (αδημ. διδ. διατριβή).
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1987: *Ο Βωμός του Διονύσου στην Κω. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1991: «Καλλιτέχνες από και στην Εγγύς Ανατολή κατά την Ελληνιστική Περίοδο», στα *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου: Ο Ελληνισμός στην Ανατολή, Δελφοί 6-9.11.1986*, Αθήνα, 477-491.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1992: *Τα σφραγίσματα της Δήλου, Ο ερωτικός κύκλος, Τόμος ΙΙ.Α.*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1993: *Ελεύθερα ΙΙΙ.1: Γεωμετρικά-αρχαϊκά χρόνια και Οδηγός στην Έκθεση «Το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας»*, Ρέθυμνο.

- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1994: *Ελεύθερνα III.2: Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη*, Ρέθυμνο.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1996: *Ελεύθερνα III.3: Αντίποινα. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της Γεωμετρικής-Αρχαϊκής Περιόδου*, Ρέθυμνο.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 1998: «Β' ΜΕΡΟΣ. Εισαγωγή 11ος-6ος αι. π.Χ.», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Αλ. Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, 102-134.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2001: «Οι ταφικές πυρές στην αρχαία Ελεύθερνα. Αφορμή για επανεξέταση» στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Οι καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος 1999*, Αθήνα, 187-199.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.) 2003: *Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα, Σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. (επιμ.) 2004: *Ελεύθερνα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2004α: «Η πόλη. Τομέας III», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερνα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 82-103.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2004β: «Οι νεκροπόλεις. Τομέας III», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερνα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 116-143.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2007: «Ένα κλειστό σύνολο. Ανιχνεύοντας αιγυπτιακές και ανατολικές επιρροές στις μεταθανάτιες δοξασίες της γεωμετρικής – αρχαϊκής Ελεύθερνας», στο Ε. Σιμαντώνη-Μπουρνιά – Α. Α. Λαιμού – Λ. Γ. Μενδώνη – Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμύμονα Έργα. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα, 49-61.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2008: *Αρχαία Ελεύθερνα. Δυτικός Τομέας*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2012: «Οι αριστοκράτισσες-ιέρειες της Ελεύθερνας», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας*, Αθήνα, 175-188.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2017: «Κυκλαδικά ειδώλια από την Ελεύθερνα», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Π. Σωτηρακοπούλου (επιμ.), *Κυκλαδικά στην Κρήτη. Κυκλαδικά και κυκλαδίζοντα ειδώλια στην ανασκαφική τους συνάφεια. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 2015*, Αθήνα – Ρέθυμνο, 421-433.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2018: «Ελεύθερνα», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Ε. Παπαδοπούλου – Ι. Γ. Λουρεντζάτου – Ι. Δ. Φάππας (επιμ.), *Κρήτη. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα – Ελεύθερνα – Κνωσός*, Αθήνα, 94-163.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. 2020: «Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ελεύθερνα, Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, Ρέθυμνο 31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 2018*, Αθήνα – Ρέθυμνο, 26-40.
- Σταμπολίδης (υπό έκδ.): «Νεότερες "μεταμουσειακές" ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Ελεύθερνα. Ανασκαφές αρχαίας Ελεύθερνας. Τομέας III (Δυτικός) και I (Ανατολικός) 2017-2019», στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5, Πρακτικά της 5ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 21-24 Νοεμβρίου 2019* (υπό έκδ.).
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. – Καρέτσου Α. (επιμ.) 1998: *Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. – Οικονομάκη Α. 2009: «Τρία λίθινα ενεπίγραφα σπαράγματα από την Ελεύθερνα», στο Χρ. Λούκος – Ν. Ξιφάρης – Κλ. Πατεράκη (επιμ.), *Ubi dubium ibi Libertas, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο, 293-320.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. – Οικονομού Στ. (επιμ.) 2014: *Επέκεινα. Ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης κ.ά. 2018: Σταμπολίδης Ν. Χρ. – Παπαδοπούλου Ε. – Λουρεντζάτου Ι. Γ. – Φάππας Ι. Δ. (επιμ.) 2018, *Κρήτη. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα – Ελεύθερνα – Κνωσός*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης Ν. Χρ. – Τσαγκάρη Δ. – Γιαννοπούλου Μ. 2019 (επιμ.): *Κρητών πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων*, Αθήνα.
- Σταυριανοπούλου Ευτ. 1991: «Ημερολόγιο θυσιών της Ελεύθερνας», στο Καλπαξής Θ. (επιμ.), *Ελεύθερνα II. 1, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο, 31-50.
- Στυλιανού Α. 1974: «A Map of Crete and Cyprus in the Theatrum orbis terrarum of Abraham Ortelius, Antwerp 1570: A Review of Cartography of Crete to his Time», στο *Πεπραγμένα του 3ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 18-23 Σεπτεμβρίου 1971*, τόμ. 2, Ρέθυμνο, 291-297.
- Τζεδάκις Γ. 1965: «Β' Νομός Ρεθύμνης: Περισυλλογή αρχαιοτήτων», *ΑΔ 20, Β' 3*, Χρονικά, 570.
- Τζεδάκις Γ. 1970: «Αρχαιότητες και μνημεία δυτικής Κρήτης», *ΑΔ 25, Β' 2*, Χρονικά, 465-478.
- Τζιφόπουλος Γ. 1999: «Παρατηρήσεις σε τέσσερις επιγραφές σπηλαίων του Νομού Ρεθύμνης», *HOROS 13*, 217-218.
- Τζιφόπουλος Γ. 2004: «Λατρείες στην Κρήτη: η περίπτωση των ορφικο-διονυσιακών ελασμάτων», στο Α. Βαγιανού (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα, 147-171.
- Τσαντιρόπουλος Α. 1994: «Χωριά και οικισμοί της επαρχίας Μυλοποτάμου», *Κρητικά Γράμματα 9/10*, 31-52.
- Τσελίκας Α. (επιμ.) 2006: *Antonio Millo: Isolario, 1591*, Αθήνα.
- Τσερεβελάκης Γ. 2009: *Κρητικές Επαναστάσεις*, Αθήνα.
- Τσιγκάκου Φ.-Μ. 2018: «Η Κρήτη στην ταξιδιωτική γραμματεία», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Ε. Παπαδοπούλου – Ι. Γ. Λουρεντζάτου – Ι. Δ. Φάππας (επιμ.), *Κρήτη. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα – Ελεύθερνα – Κνωσός*, Αθήνα, 346-371.
- Τσιγωνάκη Χρ. (υπό έκδ.): «Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου Κρήτης στην Ακρόπολη της Ελεύθερνας (Τομέας II - Κεντρικός) κατά την περίοδο 2017-2019», στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5, Πρακτικά της 5ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 21-24 Νοεμβρίου 2019* (υπό έκδ.).
- Τσιγκάκης Κ. Γ. 1990: «Ένα άγνωστο κείμενο του Onorio Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591)», *Παλίμψηστον*, 179-238.
- Τσιγκάκης Κ. Γ. 1991: «Η αρχαιολογική έρευνα του Onorio Belli στην Κρήτη με βάση ένα άγνωστο κείμενό του», στο *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991*, Χανιά, 577-589.
- Τσουγκαράκης Δ. 1987: «Βυζαντινή Κρήτη», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Ι, Ηράκλειο, 337-404.
- Φανταουτσάκη Χ. 2004: «Η ανασκαφή στο Ασκληπιείο της Ρόδου: οι πρώτες εκτιμήσεις», στο Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Χάρης χάρη: Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα, 31-51.
- Χανιώτης Α. 2000: «Ονειροκρίτες, αρετολόγοι και προσκυνητές: Θρησκευτικές δραστηριότητες Κρητών στην αρχαία Αίγυπτο», στο Α. Καρέτσου – Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο, 208-214.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agelarakis A. P. 2005: *The Anthropology of Tomb A1K1 of Orithi Petra in Eleutherna. A Narrative of Bones: Aspects of the Human Condition in Geometric – Archaic Eleutherna*, Rethymnon.
- Agelarakis A. P. 2020: «Bioarchaeological evidence reflective of the use of the kick-wheel by a female ceramicist in Archaic Eleutherna is juxtaposed to a projected counterpart from the Late Classical period in Thasos island», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, Ρέθυμνο 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2018*, Αθήνα – Ρέθυμνο, 234-246.
- Aravantinos V. 1999: «Mycenaean Texts and Contexts at Thebes: The Discovery of New Linear B Archives on the Kadmeia», στο S. Deger-Jalkotzy – S. Hiller – O. Panagl (επιμ.), *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Vienna, 45-78.
- Breccia E. 1970: *Le Musée Gréco-Romain d' Alexandrie 1925-1931*, Roma.
- Brown A. 1983: *Arthur Evans and the Palace of Minos*, Oxford.
- Brown A. 2001: *Arthur Evans's Travels in Crete 1894-1899*, BAR Int. Series 1000, Oxford.
- Bruneau Ph. – Ducat J. 2005: *Guide de Délos*, Athènes.
- Burkert W. 1990: *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, Αθήνα.
- Caratelli G. 1993: *Le lamina d'oro «orfiche»*, Milano.
- Chaniotis A. 1996: *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart.
- Chantraine P. 1980: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris.
- Di Vita A. 2000: *Η Γόρτυνα της Κρήτης: Αρχαιολογία και ιστορία μιας αρχαίας πόλης*, Αθήνα.
- Doublet M. G. 1889: «Inscriptions de Crète», *BCH* 13, 47-77.
- Erickson B. L. 2000: *Late Archaic and Classical Crete. Island Pottery Styles in an Age of Historical Transition, ca. 600-400 BC.*, University of Texas, Austin (αδημοσίευτη διδ. διατριβή).
- Erickson B. 2005: «Archaeology of Empire: Athens and Crete in the Fifth Century B.C.», *AJA* 109, 619-663.
- Erickson B. 2010: *Crete in Transition, Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods*, *Hesperia* Suppl. 45, Princeton.
- Fabricius E. 1885: «Altertumer auf Kreta III. Archaische Inschriften», *AM* 10, 92-96.
- Faure P. 1959: «La Crète aux cent villes», *ΚρΧρ* II', 171-217.
- Faure P. 1965: «Recherches sur le peuplement des montagnes de Crète: sites, cavernes et cultes», *BCH* 89, 27-63.
- Guarducci M. 1932: *Inscriptiones Creticae*, I-IV, Roma.
- Guarducci M. 1939: *Inscriptiones Creticae*, II, Roma.
- Guarducci M. 1950: *Inscriptiones Creticae opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae*, Roma.
- Halbherr F. 1894: «American Expedition to Kreta under Professor Halbherr», *AJA* 9, 539-544.
- Halbherr F. 1896: «Cretan Expedition: I. Inscriptions from various Cretan cities», *AJA* 11, 539-601.
- Halbherr F. – Comparetti D. 1888: «Epigrafi archaiche di varie citta Cretesi», *Museo Italiano di Antichità Classica* 2, 129-180.
- Joubin A. 1893α: «Inscription cretoise relative a l'orphism», *BCH* 17, 121-124.
- Joubin A. 1893β: «Statue Archaïque d'Eleutherne», *BCH* 17, 181.
- Joubin A. 1893γ: «Une Statue Cretoise Archaïque», *RA* 21, 10-20.
- Kalpaxis Th. – Tsatsaki N. 2000: «Eleutherna. Zufallsfunde aus einer der hellenistischen Nekropolen der Stadt», *AA*, 117-128.
- Kotsonas A. 2006: «A Familiar Guest from Crete», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 107-115.
- Kotsonas A. 2008: *The Archaeology of Tomb A1K1 in Eleutherna. The Early Iron Age Pottery*, Athens.
- Kotsonas A. 2008α: «The discovery of Eleutherna: From the formation of the Modern Cretan State to Humfry Payne Excavations (1899-1929)», *BSA* 103, 275-298.
- Kotsonas A. 2009: «The discovery of Eleutherna: from the Venetian destruction of the site to the formation of the Cretan state (1367-1899)», στο Χρ. Λούκος – Ν. Ξιφαράς – Ν. Πατεράκης (επιμ.), *Ubi Dubium ibi Libertas. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο, 381-396.
- Kotsonas A. 2016: «Greek and Roman Knossos: the pioneering investigations of Minos Kalokairinos», *BSA* 111, 299-324.
- Kotsonas A. 2019: «Early Iron Age Knossos and the development of the city of the Historical period», στα *Πεπραγμένα του ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ηράκλειο 21-25 Σεπτεμβρίου 2016*, <https://12iccs.proceedings.gr/en/proceedings/category/39/35/811>.
- Kurtz D. C. – Boardman J. 1971: *Greek Burial Customs*, London.
- Lambert S. D. 2007: «Athenian State Laws and Decrees 352/1-322/1 BC. III. Decrees Honouring Foreigners», *ZPE* 159, 101-154.
- Manning S. M. 1994: «The Emergence of Divergence: Development and Decline on Bronze Age Crete and the Cyclades», στο C. Mathers-Stoddart (επιμ.), *Development and Decline in the Mediterranean Age*, Sheffield, 221-270.
- Mariani L. 1895: «Antichita Cretesi», *MonAnt* 6, 153-348.
- Martinez J. L. 2000: *La Dame d'Auxerre*, Paris.
- Myers κ.ά. 1992: Myers J. W. – Myers E. E. – Cadogan G. (επιμ.), *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Berkeley – Los Angeles.
- Pasquier A. – Martinez J. L. (επιμ.) 2007: «100 chefs- d'oeuvre de la sculpture greque au Louvre», Paris.
- Gagarin M. – Perlman P. 2016: *The Laws of Ancient Crete, c. 650-400 BCE*, New York.
- Perrot G. 1867: *L'île de Crete. Souvenirs de Voyage*, Paris.
- Plassart A. 1921: «Inscriptions de Delphes», *BCH* 45, 1-85.
- Powell D. 1973: *The Villa Ariadne*, London.
- Rehm A. 1909: «Das Delphinion», στο Th. Wiegand (επιμ.), *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und der Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, τόμ. I.2, Berlin.
- Sanders I. F. 1982: *Roman Crete: An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster.

- Spratt T. A. B. 1865: *Travels and Researches in Crete*, London.
- Stampolidis N. Chr. 1988: «On the Provenance of the Marble of the Mausoleum Amazonomachy Freeze», στο T. Linders – P. Hellström (επιμ.), *Architecture and Society in Hecatomnid Caria: Proceedings of the Uppsala Symposium 1987*, *Boreas* 17, 45-49.
- Stampolidis N. Chr. 1990: «A Funerary Cippus at Eleutherna: Evidence of Phoenician Presence?», *BICS* 37, 99-106.
- Stampolidis N. Chr. 1990α: «Eleutherna on Crete: An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery», *BSA* 85, 375-403.
- Stampolidis N. Chr. 1992: «Four Ivory Heads from the Cemetery of Orthi Petra at Eleutherna», στο *XIV International Colloquium of the British Museum για το ελεφαντοστούν στην Ελλάδα και την ανατολική Μεσόγειο από την εποχή του Χαλκού μέχρι την Ελληνιστική Περίοδο*, *British Museum Occasional Papers* 85, London, 141-162.
- Stampolidis N. Chr. 1995: «Homer and the Funerary Pyres at Eleutherna» στο *Acta of the International Colloquium of the Netherlands Institute at Athens on Homeric Questions*, Athens 1993, Amsterdam, 289-308.
- Stampolidis N. Chr. 1996: *Reprisals. Contribution to the Study of Customs of the Geometric-Archaic Period*, Rethymnon.
- Stampolidis N. Chr. 1998: «PART II: 11th-6th c. B.C. Introduction», στο N. Chr. Stampolidis – A. Karetsoy (επιμ.), *Eastern Mediterranean; Cyprus – Dodecanese – Crete, 16th-6th c. B.C.*, Herakleion, 67-100.
- Stampolidis N. Chr. 1998α: «Imports and Amalgamata: the Eleutherna Experience», στο V. Karageorghis – N. Stampolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean. Cyprus – Dodecanese – Crete 16th-6th cent. B.C., Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon – Crete in May 1997*, Athens, 175-185.
- Stampolidis N. Chr. 2002: «From the Geometric and Archaic Necropolis at Eleutherna» στο M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture – Recent Archaeological Discoveries in Greece*, *BAR Int. Series* 1031, Oxford, 327-332.
- Stampolidis N. Chr. (επιμ.) 2003: *Ploes... Sea Routes. From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th c. BC*, Athens.
- Stampolidis N. Chr. 2003α: «On the Phoenician Presence in the Aegean», στο N. Stampolidis – V. Karageorghis (επιμ.), *Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th c. B.C., Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete in September 29th-October 2nd 2002*, Athens, 217-232.
- Stampolidis N. Chr. 2003β: «Phoenicians in the Aegean», στο N. Chr. Stampolidis – V. Karageorghis (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th c. BC, Rethymnon 29 September-3 October 2002*, Athens, 217-232.
- Stampolidis N. Chr. 2004 (επιμ.): *Eleutherna. Polis – Acropolis – Necropolis*, Athens.
- Stampolidis N. Chr. 2006: «Herodotean *Iocus* and Eleuthernian *Iocus*», στο Ειρ. Γαβριλάκη – Ι. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία, Πάνορμος 24-30 Οκτωβρίου 2003*, τόμ. 2, Ρέθυμνο, 54-69.
- Stampolidis N. Chr. 2008: *Ancient Eleutherna. West Sector*, Athens.
- Stampolidis N. Chr. 2015: «Eleutherna, the Orthi Petra Necropolis: Slew by the Iron», στο *Actes du Colloque International «Le sacrifice humain dans le monde égéen et dans les civilisations périphériques»*, Milano 27-28 Octobre 2014, *Pasiphae* IX, 149-154.
- Stampolidis N. Chr. 2016: *Museum of Ancient Eleutherna Guide*, Rethymnon.
- Stampolidis 2019: «Eleutherna», στο N. Chr. Stampolidis – E. Papadopoulou – I. G. Lourentzatoy – I. D. Fappas (επιμ.), *Crete. Emerging Cities: Apta – Eleutherna – Knossos*, Athens, 94-159.
- Stampolidis κ.ά. 2019: Stampolidis N. Chr. – Papadopoulou E. – Lourentzatoy I. G. – Fappas I. D. (eds) 2019, *Crete. Emerging Cities: Apta – Eleutherna – Knossos*, Athens.
- Stampolidis N. Chr. 2020: «From the workshop of Hephaistus: bronze bowls with ritual scenes from the necropolis at Orthi Petra, Eleutherna», στο N. Χρ. Σταμπολίδης – Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ελεύθερνα, Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, Ρέθυμνο 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2018*, Αθήνα – Ρέθυμνο, 90-100.
- Stampolidis N. Chr. – Tsangari D. – Giannopoulou M. (επιμ.) 2019: *Cretan Cities. The Testimony of Coins*, Athens.
- Stavrianopoulou Eft. 1993: «Der MATEPEΣ-Kult in Eleutherna und der MHTEPEΣ-Kult in Engyon», *PP* 48, 161-175.
- Thenon L. 1868: «Fragments d'une description de l'île de Crete. Eleutherna - Osmida», *RA* 17, 293-297.
- Treister M. – Shelov-Kovedyayev T. 1989: «An Inscribed Conical Clay Object from Hermonassa», *Hesperia* 58 (3), 289-296.
- Tsatsaki N. 2013: «From a Geometric 'Potter's' Quarter at Eleutherna. Analysis of finds from 'House Γ' at the location of Nissi», στο W.-D. Niemeier – O. Pilz – I. Kaiser (επιμ.), *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit, Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut (Athen 27-29 Januar 2006)*, Athenaia 2, München, 263-286.
- Tsigakou F.-M. 2019: «Crete of Travelogues», στο N. Chr. Stampolidis – E. Papadopoulou – I. G. Lourentzatoy – I. D. Fappas (επιμ.), *Crete. Emerging Cities: Apta – Eleutherna – Knossos*, Athens, 336-363.
- Tsougarakis D. 1988: *Byzantine Crete: from the 5th Century to the Venetian Conquest, Historical Monographs* 5, Athens.
- van Effenterre H. 1991: «Lois archaïque sur l'excès de boisson», «Fragment de stèle relatif à l'artisanat du cuir», «Les deux inscriptions de Nési», στο Θ. Καλπαξής (επιμ.), *Ελεύθερνα* II.1, *Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, Ρέθυμνο, 17-30.
- van Spitael M. A. – Σπανάκης Στ. Γ. (επιμ.) 1981: *Cristoforo Buondelmonti, Descriptio insulae Cretae et Liber Insularum (1417)*, Ηράκλειο.
- von Schwartz E. 1892: *Erlebnisse und Beobachtungen eines mehr als 20 jährigen Aufenthaltes auf Kreta*, Hannover.
- Woodward A. M. 1929: «Archaeology in Greece», *JHS* 49, 220-239.
- Xanthoudidis St. 1898: «Cretan Expedition IX. Inscriptions from Gortyna, Lyttos, and Lató Pros Kamara», *AJA* 2, 71-78.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Σελ. 26 Κρητικός τοξότης. Από την έκδοση: *Olfert Dapper, Naukerige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee.*, Άμστερνταμ 1688. Ξυλογραφία σε χαρτί 13,5 x 16,5 εκ. Μουσείο Μπενάκη, Βιβλιοθήκη.

Σελ. 28-29 Χάρτης της Κρήτης. *Orrianius Aramensis, Cynegetica* (Paris, *Bibliothèque Nationale de France*, mss. OCC. Grec 2737, fol. 35) (Πηγή: *Di Vita* 2010, 2, εικ. 2).

Σελ. 32 Χάρτης της Κρήτης. Από την έκδοση του *Wolfgang Lazius, Commen: Rerum Graecarum Libri II. In quibus tam Helladis quam Peloponnesi, Quae in lucem antea non venerunt, explicantur.* Βιέννη 1558.

Με την ευγενική παραχώρηση του Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (*Sylvia Ioannou Foundation*), αρ. ευρ. SIF B. 2114.

Σελ. 33 Χάρτης της Κρήτης. Από την έκδοση του *Abraham Ortelius, Theatrum Orbis Terrarum, Parergon.* Αμβέρσα μετά το 1584. Χαλκογραφία σε χαρτί 34 x 50 εκ. Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

Σελ. 34 Χάρτης της Κρήτης. Από την έκδοση: *Vincenzo Maria Corenelli, Citta, Fortezze, Porti ed altri luoghi del Regno e Isole di Candia...*, Βενετία 1707. Χαλκογραφία σε χαρτί, 49 x 124 εκ. Μουσείο Μπενάκη, Athens, αρ. ευρ. 24576.

Σελ. 36 Με την ευγενική παραχώρηση του Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (*Sylvia Ioannou Foundation*), αρ. ευρ. SIF M. 0287.

Σελ. 39 Η θέση της αρχαίας Ελεύθερνας. Από την έκδοση του *Capt. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, τόμος II, London 1865*, σελ. 90. Βινιέτα εντός κειμένου (λιθογραφία). Μουσείο Μπενάκη, Βιβλιοθήκη.

Αρχείο Καθηγητή Π. Θέμελη σελίδες 62, 80-84.

Τέλος, οι εικόνες των σελίδων 12-13, 16, 18, 20-25, 54, 61, 63 (κάτω αριστερά), 68, 71, 73, 98-99, 109 (κάτω δεξιά), 140, 146-147, 148-149 153 (πάνω), 154 (όλα εκτός από τα δύο επάνω), 157, 161, 162 (πάνω), 162 (πάνω), 164 (πάνω), 165 (πάνω), 171 (πάνω), 172, 174 (σχέδιο), 175 (σχέδιο), 180 (κάτω αριστερά), 181 (κάτω αριστερά), 186, 187 (πάνω), 190 (σχέδιο) 191, 200 (κέντρο) 209 (κάτω αριστερά), 214, 242, 249, 250 (σχέδιο), 264, 278-279, 290, 298 προέρχονται από το αρχείο του ανασκαφέα Καθηγητή Ν. Χρ. Σταμπολίδη.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για όλο τον μόχθο και τη συντροφική εργασία, το πελάργισμα και το αντιπελάργισμα στις ανασκαφικές ώρες και τις ώρες καθαρισμού, συγγραφής ημερολογίων, τακτοποίησης του υλικού, τις ώρες των μαθημάτων και των νυκτερινών συνάξεων, τις μέρες της καταλογογράφησης, της σχεδίασης, της φωτογράφισης, της τεκμηρίωσης, τις ώρες των μεταφορών, τις ώρες εκτός εργασίας, για τα προβλήματα και τις λύσεις τους και εκτός ανασκαφής, για τη δημιουργία εκθέσεων στο Ρέθυμνο, στο Ηράκλειο και την Αθήνα, τη συμμετοχή σε εκθέσεις διεθνώς, όπως στη Ρώμη, τον Καναδά, τις ΗΠΑ –τη Νέα Υόρκη και την Ουάσιγκτον–, στο Λούβρο-Lens στη Γαλλία, για τις ώρες και τις μέρες σύνταξης των ανασκαφικών εκθέσεων, της συγγραφής καταλόγων, της προετοιμασίας συνεδρίων και συμποσίων, της συγγραφής άρθρων, μονογραφιών, βιβλίων· για όλα τα παραπάνω και για πολλά άλλα που δεν ανακαλώ τώρα στον νου, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές μου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, που μέσα στα τριάντα έξι παρελθόντα έτη εκπαιδεύτηκαν μαζί με συναδέλφους των από τα άλλα Πανεπιστήμια της χώρας και του εξωτερικού και που, δυστυχώς, ο χώρος δεν μου επιτρέπει να αναφέρω εδώ τα εκατοντάδες ονόματα ξεχωριστά. Ωστόσο, ως δείγμα αναφέρω αυτούς που για μια δεκαετία και πλέον έλαβαν μέρος σε όλες τις παραπάνω περιγραφείσες δραστηριότητες και δεν ήλθαν απλώς στην ανασκαφή για την εμπειρία, την «υποχρεωτική» παρακολούθηση, για να πάρουν μια γεύση ή να «ωφεληθούν», αλλά υπήρξαν συνεργάτες πραγματικοί: τον Γιώργο Τασούλα (MPhil), τη Μαρία Χατζηπαναγιώτη (MPhil), τη δρα Σταυρούλα Οικονόμου (PhD), τη δρα Εύα Μητάκη (PhD), τον Νίκο Μαραγκουδάκη (MPhil), τον Παναγιώτη Κουτή, και πιο πρόσφατα την Ιουλία Λουρεντζάτου (MSc), υποψήφια διδάκτωρα, και τους οποίους ευχαριστώ όλους από την καρδιά μου. Συνάμα θα ήθελα να ευχαριστήσω εξαιρετικά την αδελφή μου Ελευθερία Σταμπολίδη-Dath για όλη την ηθική υποστήριξη στη μεγάλη διάρκεια αυτής της προσπάθειας.

Ωστόσο, πέραν των παραπάνω, η άμεση εμπλοκή των οποίων δημιούργησε το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης προσπάθειας, θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης από καρδιάς όλους τους συνεργάτες μας στην ανασκαφή, τους κατοίκους της Ελεύθερνας και της Αρχαίας Ελεύθερνας, που μοχθούν μαζί μας σ' αυτό το μεγάλο έργο, τους παλαιούς και νεότερους προέδρους και κοινοτάρχες και των δύο χωριών, τους δημάρχους του Ρεθύμνου και του παλαιότερου Δήμου Αρκαδίου. Χωρίς τη βοήθειά τους πολλά θέματα δεν θα είχαν προχωρήσει σωστά.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους εξωτερικούς συνεργάτες μου, τους Έλληνες και ξένους συναδέλφους καθηγητές, αρχαιολόγους, ανθρωπολόγους, παλαιοβοτανολόγους, αρχιτέκτονες και τεχνικούς: τον καθηγητή Α. Αγελαράκη, τη δρα Τ. McGeorge, τον δρα Θ. Νακάση, τον Δ. Κουτσογιάννη, τη Β. Δρούγκα, τη δρα Μ. Γιαννοπούλου και τον Τ. Μπέλα, που συνέβαλαν ο καθένας με τον τρόπο του στο σύνολο του έργου, καθώς και τις εφόρους Αρχαιοτήτων Χανίων Μ. Βλαζάκη και Ελ. Παπαδοπούλου, Ρεθύμνου Α. Τζιγκουνάκη, καθ' ύλην αρμόδια του νομού, και Ηρακλείου Β. Συθιακάκη. Όλους όσοι εργάστηκαν στο έργο της συντήρησης και ανάδειξης των αντικειμένων της ανασκαφής: την Α. Πολέντα, τη Ν. Πασχάλη, τον Α. Φουντουλάκη, τον Χ. Καλογεράκη, τη Γ. Παχάκη όλως ιδιαιτέρως, τον Δ. Βασιλακάκη, τη Ν. Κλιματσάκη και τους προϊσταμένους και τους διευθυντές του Μουσείου Ηρακλείου κ.κ. Χ. Κριτζά, Α. Καρέτσου, Ε. Γραμματικάκη, Γ. Ρεθεμιωτάκη και Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, πιο πρόσφατα τη Στ. Μανδαλάκη, τους συντηρητές του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου και της Ελεύθερνας κ.κ. Χ. Αλέρτα, Ξ. Χειλουδάκη, Μ. Δαλαμβέλα και Κ. Σκουρλή, αλλά και όσους εργάστηκαν στη συντήρηση των ακίνητων ευρημάτων στον χώρο: τον Κ. Νικάκη, τον Γ. Ζακυνθινό, τον καθηγητή των ΤΕΙ Αθηνών Β. Λαμπρόπουλο και τον γλύπτη Π. Τζανουλίνο με τους συνεργάτες τους.

Αν, όμως, όλοι οι παραπάνω ενίσχυσαν ο καθένας με τον τρόπο του την όλη προσπάθεια, στην ολοκλήρωση των τεχνικών έργων και της συντήρησης τόσο των ακίνητων ευρημάτων στην ανασκαφή όσο και των κινητών ευρημάτων που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου και τώρα στο Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας, στη διοργάνωση των συνεδρίων, την έκδοση των βιβλίων και μονογραφιών, των καταλόγων των εκθέσεων, των επιστημονικών ανακοινώσεων και άρθρων κλπ., αυτή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την υλική και ηθική προσφορά Υπουργείων, Ιδρυμάτων, Εταιρειών και φυσικών προσώπων, στους οποίους οφείλονται θερμές, εγκάρδιες ευχαριστίες (κατά χρονολογική σειρά): στον Ε.Ο.Τ., στο Βαρδινογιάννειο Ίδρυμα, στο Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP), στη Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία (Μ.Α.Ε.), στην GRECOTEL και ιδιαίτερα στον Νίκο και τη Μάρι Δασκαλαντωνάκη, στο Υπουργείο Αιγαίου, στο Υπουργείο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, στη ΔΕΗ, στην Cosmote, στην Alpha Bank και κυρίως στην Περιφέρεια Κρήτης και το Υπουργείο Πολιτισμού.

Ωστόσο, η μεγάλη πανεπιστημιακή ανασκαφή της αρχαίας Ελεύθερνας δεν θα μπορούσε ποτέ να ξεκινήσει και να συνεχιστεί αν δεν είχε από την αρχή την αμέριστη υποστήριξη, υλική και ηθική, των Αρχών του Πανεπιστημίου της Κρήτης και τη συνδρομή της π. Νομαρχίας Ρεθύμνου. Στους πρυτάνεις καθηγητές Δ. Μακρή, Γ. Γραμματικάκη, Χρ. Σπυράκη (+) και ιδιαίτερα τον Χρ. Νικολάου (+), τον Ι. Παλληκαρη, τον Ε. Στεφάνου και, στο δυναμικότερο στάδιο του έργου, τον πρύτανη καθηγητή Ο.-Ι. Ζώρα, τον πρύτανη Π. Τσακαλίδη και προσφάτως τον πρύτανη Γ. Κοντάκη που ενστερνίστηκαν και συνεχίζουν να ενστερνίζονται τη σπουδαιότητα του επιτελούμενου ερευνητικού και εκπαιδευτικού έργου και διέθεσαν

σημαντικά κονδύλια για την προώθησή του, οφείλεται το μεγάλο μας ευχαριστώ. Το ίδιο ισχύει και για τους εκάστοτε αντιπρυτάνεις των Οικονομικών και Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και ιδιαίτερα την αντιπρυτάνη Υποδομών και Έργων Ι. Γιατρομανωλάκη, καθώς και, εξαιρέτως, την Τεχνική Υπηρεσία, τον διευθυντή Ε. Κακλαμάνο, τους μηχανικούς και αρχιτέκτονες Κ. Ουρανό, Γ. Δουλγεράκη, Α. Μυγιάκη, καθώς και όλους τους ανθρώπους της Οικονομικής Υπηρεσίας και τη Διοίκηση του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τους ευχαριστώ όλους από καρδιάς και εύχομαι οι επόμενοι να αγκαλιάζουν πάντοτε το συνεχιζόμενο έργο με έμπρακτη αγάπη. Άλλωστε αυτό αποτελεί, το τονίζω, μια μοναδική, απτή συνεισφορά του Πανεπιστημίου Κρήτης στο κοινωνικό σύνολο.

Τέλος, τα φυσικά πρόσωπα, όλους τους αριστίνδην φίλους της Μ.Α.Ε. που είχαν την εμπιστοσύνη και ευγένεια της προσφοράς για το σύνολο έργο και μένα προσωπικά: την πριγκίπισσα Αγά Αχάν, τον Αλέκο, την Αλίκη και τον Π. Ν. Γουλανδρή, τη Μαρία Εμπειρίκου, τη Σύλβια Ιωάννου, τον Νικόλα και την Ειρήνη Λαιμού, τον Leonard Lauder, την Ειρήνη Μοσχοκλαΐδη (†), την Άρτεμη Σκούταρη, τον Στέλιο Χριστοδούλου. Όλοι οι παραπάνω, και όσων τα ονόματα δεν μνημονεύθηκαν εδώ, έχουν την ευγνωμοσύνη μου και την ευγνωμοσύνη των ανθρώπων που χαίρονται και ωφελούνται από το έργο νυν και αεί.

Καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

Φωτογραφίες
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Σελιδοποίηση: ΕΛΙΖΑ ΚΟΚΚΙΝΗ
Επεξεργασία εικόνων: ΝΙΚΟΣ ΛΑΓΟΣ (INDIGO GRAPHICS)
Εκτύπωση: ΦΩΤΟΛΙΟ
Βιβλιοδεσία: ΓΙΩΡΓΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Τυπογραφική διόρθωση: ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ

Εκδοτική φροντίδα
ΕΙΡΗΝΗ ΛΟΥΒΡΟΥ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ HANNOART SILK 170 ΓΡΑΜΜ.
ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2020 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

